

304.868

31
1980

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXXI

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXXI

1980

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság

FODOR ISTVÁN

KEMENCZEI TIBOR

L. KOVRIG ILONA

Szerkesztő

SÁRDY JUDIT

Fényképek

D. ERDŐKÜRTI ZSUZSANNA

KARÁTH JÓZSEF

ISSN 0133-2023

© A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM – INDEX

Ferenc LOSITS: Neolithische Siedlung in Krasznokvajda	7
Neolitikus település Krasznokvajdán	34
István VÖRÖS: Zoological and palaeoeconomical investigations on the archaeozoological material of the Early Neolithic Körös Culture	35
Zoológiai és palaeoökonómiai vizsgálatok a korai neolitikus Körös kultúra archaeozoológiai anyagán	62
KEMENCZEI Tibor: Szkíta kori lelet Balassagyarmatról	65
Ein skythenzeitlicher Fund von Balassagyarmat	75
Alice Sz. BURGER: Ein spätrömischer Münzschatz aus Márok	77
Későrómai éremlelet Márokról	130
Endre TÓTH: Römische Metallgegenstände mit Inschriften im Ungari- schen Nationalmuseum: instrumenta domestica	131
A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos fémtárgyai	155
Sz. GARAM Éva: VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben	157
Goldschmuck des 7. Jahrhunderts in den Sammlungen des Ungari- schen Nationalmuseums	174
Cs. SÓS Ágnes: Előzetes jelentés a Zalavár-kövecsesi mentőásatásról	175
Vorbericht der Rettungsgrabung von Zalavár-Kövecses.	187
FODOR István: Honfoglalás kori korongjainak származásáról. A verseci és tizzasülyi korong	189
Zur Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit Die Scheiben von Versec und Tizzasüly	216
LOVAG Zsuzsa: Árpád-kori pecsétgyűrűk. I	221
Arpadenzeitliche Siegelringe. I	237
H. KOLBA Judit: Vésett gótikus talpas keresztjeink	239
Gotische Standkreuze mit graviert Verzierung	262

GERELYES Ibolya: Török szíjgyártók és nyergesek Budán a XVI. században	265
Turkish harness-makers and saddlers in 16th century Buda	275
József KOREK: Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1978.....	277

TARTALOM - INDEX

1		1	
34		34	
35		35	
62		62	
65		65	
75		75	
77		77	
130		130	
181		181	
182		182	
187		187	
189		189	
216		216	
231		231	
237		237	
239		239	
262		262	

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONES

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica
ActaAnt	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaAntArch	= Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Ethn.	= Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaHA	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AgrSzl	= Agrártörténeti Szemle
AH	= Archaeologia Hungarica
AJA	= American Journal of Archaeology
AmAnthr	= American Anthropologist
AnTan	= Antik Tanulmányok (Studia Antiqua)
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
Arch. Slov. Cat.	= Archaeologica Slovaca – Catalogi
ArRoz	= Archeologické Rozhledy
BABesch	= Bulletin van de vereeniging tot bevordering der Kennis van de antieke Beschaving (Leiden)
BJ	= Bonner Jahrbücher
Bl. dt. Landesgesch.	= Blätter für deutsche Landesgeschichte
BpR	= Budapest Régiségei
Čas. Mor. Mus.	= Časopis Moravského Musea v Brně
CNH	= Corpus Nummorum Hungariae
CQIFU	= Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
Dolg.	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Érem- és Régiségtárából
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
Ethn.	= Ethnographia (Budapest)
ETI Évk.	= Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve
FA	= Folia Archaeologica
Földr. Ért.	= Földrajzi Értesítő
Földt. Közl.	= Földtani Közlemények
FontesAH	= Fontes Archaeologici Hungariae
HMÉ	= Hajdúsági Múzeum Évkönyve (Hajdóböszörmény)
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
IPEK	= Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst
JAMÉ	= Jóna András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
Jelentés...	= Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum ... évi állapotáról

JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JS	= Journal des Savants
KSIA	= Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii
MAI	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
MAK	= Materialy po Arheologii Kavkaza
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MIA	= Materialy i issledovanija po arheologii SSSR
Mon. Arch.	= Monumenta Archaeologica (Los Angeles)
Mon. Hist.	= Monumenta Historica (Budapest)
MNy	= Magyar Nyelv
MPK	= Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MSFOu	= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
NK	= Numizmatikai Közlöny
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RF	= Régészeti Füzetek
SA	= Sovetskaja Arheologija
SAI	= Svod arheologičeskih istočnikov
SbMAE	= Sbornik Muzeja Antropologii i Etnografii
SF	= Südost-Forschungen
SGÉ	= Soobščenija Gos. Ėrmitaža
SIA	= Slovenská Archeológia
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SMYA	= Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja
StuCo	= Studia Comitatus (Szentendre)
Stud. Arch.	= Studia Archaeologica
Sz	= Századok
SzMÉ	= Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve
SzMMÉ	= Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TIÉ	= Trudy Instituta Ėtnografii im. N. N. Mikluho-Maklaja
VAU	= Voprosy arheologii Urala
WMBHL	= Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseums
ZfA	= Zeitschrift für Archäologie

EINE NEOLITHISCHE SIEDLUNG IN KRASZNOKVAJDA

Ferenc LOSITS

Die LPG Bástya in Krasznokvajda hatte im August 1975 den Bau einer Trockenanlage angefangen. Im Laufe der mit Maschinen durchgeführten Erdarbeiten stieß man auf Scherben und Lehmewurfstücke; dem Herman Ottó Museum von Miskolc wurde gleich Bericht erstattet. Im Laufe der Inspektion an Ort und Stelle konnte festgestellt werden, daß die Funde, die in das Neolithikum einzureihen sind, in Flecken – vermutlich aus Gruben – vorgekommen sind, die im ganzen in regelmäßiger Anordnung lagen und einen Durchmesser von einigen Metern hatten.¹

1978 führte ich authentifizierende Ausgrabungen durch, um es zu klären, ob in der Siedlung noch ungestörte Teile zu finden wären. Der Fundort befindet sich an dem Kőtelek-dűlő genannten Gemarkungsteil, an der den Rakaca-Bach umgrenzenden Hügelseite, etwa 200–250 m vom Bach entfernt. 1975 hat man die Erdarbeiten auf einer 200×110 m Oberfläche fortgesetzt, usw. in solcher Weise, daß am N-Teil die Erde bis eine Tiefe von 1,5–3 m herausgefördert und damit eine waagerechte Oberfläche gewonnen wurde. Die Siedlungerscheinungen kamen an dem NO-Teil dieser Oberfläche zum Vorschein. Mit der Beendigung der Erdarbeiten hatte man an der N-Seite eine etwa 30° Böschung ausgebildet. An dem O-Teil der Böschung, in einer Länge von etwa 40 m, zeigten sich auf der gereinigten Oberfläche einige Flecke der archäologischen Objekte.

Auf diesem Gebiet habe ich die Freilegung angefangen, und zwar in solcher Weise, daß der S-Rand der in zwei Reihen geöffneten Abschnitte von 5×5 m bereits auf die schräge Oberfläche fiel. In fünfzehn Abschnitten habe ich ein zusammenhängendes Gebiet von 375 m² durchforscht (*Abb. 1*).

Die Höhe der unberührten heutigen Oberfläche beträgt 208,97–208,41 m.² Die Oberfläche in O-W-Richtung ist leicht abfallend. In dem Bodenschnitt war eine Humusschicht von etwa 30 cm und eine Subhumusschicht von 50 bis 60 cm zu beobachten. Darunter befand sich gelber Löß, der die Oberfläche folgend sich in O-W-Richtung absenkte (208,16–207,50 m).

¹ MNM (UngNatMus) At. XXII. 270/1977.; Die Restaurierung des 1975 zutage gekommenen Fundmaterials ist noch nicht beendet, sodaß eine Publikation jetzt noch nicht stattfinden kann.

² Die Höhenangaben beziehen sich auf die baltische Meereshöhe.

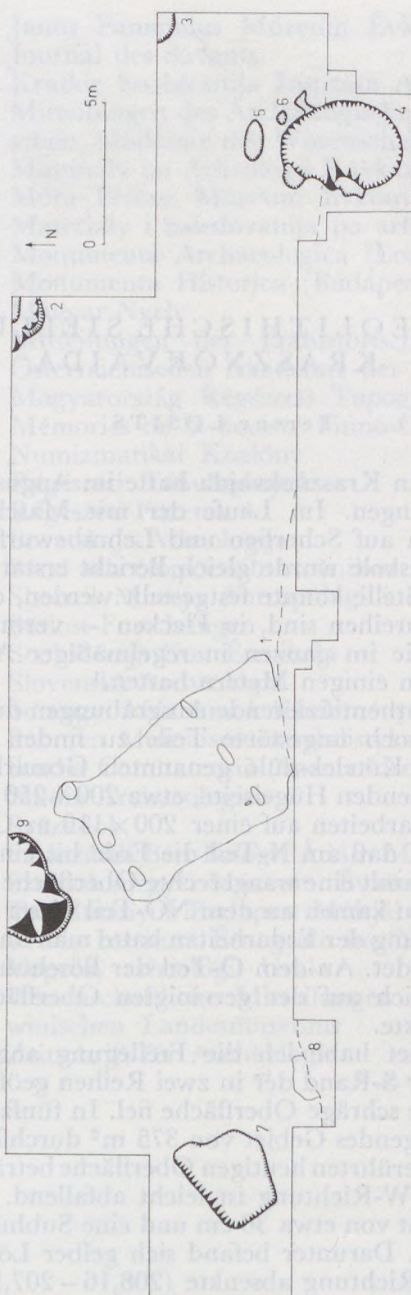

Abb. 1. Krasznokvajda, Kőtelek-dűlő, 1978.
Zusammenfassender Plan der Freilegung

1. ábra Krasznokvajda, Kőtelek-dűlő, 1978.
Összesítő rajz a feltárásról

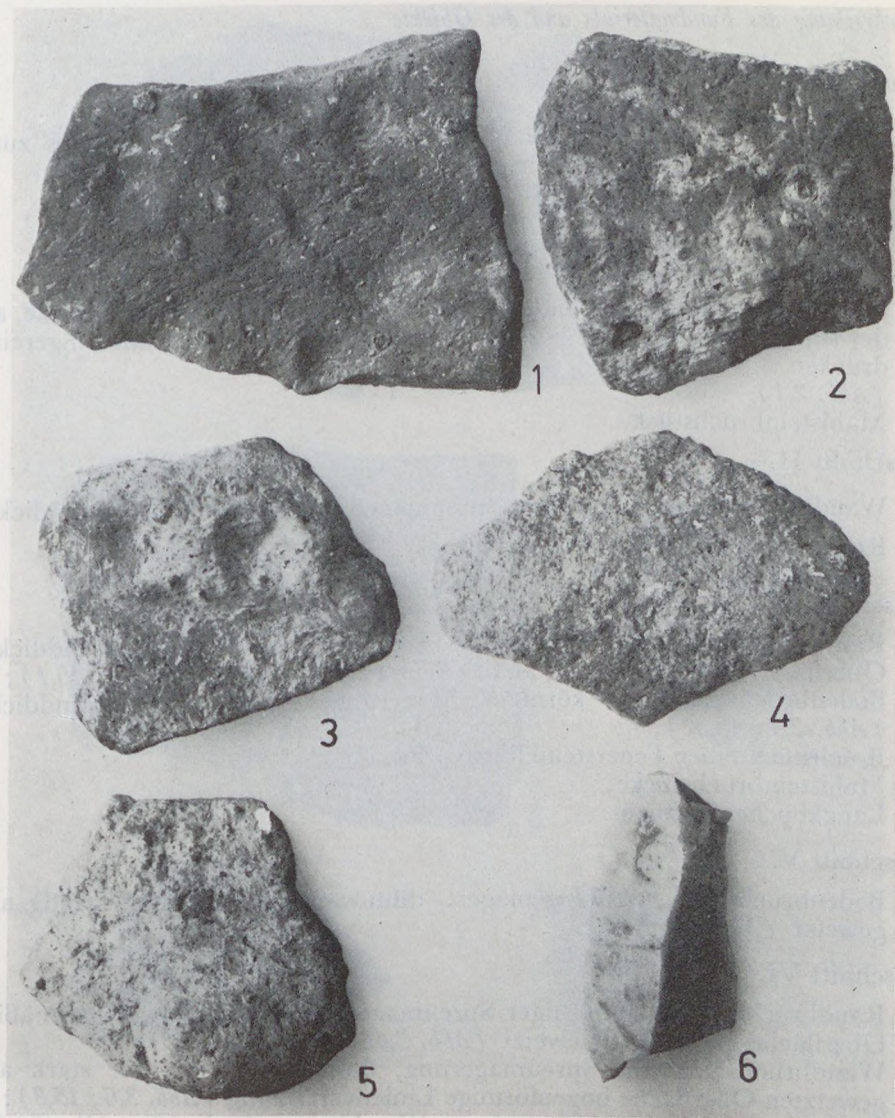

Abb. 2. Funde aus dem Subhumus (1:1). 1: Abschnitt I; 2–3: Abschnitt II; 4–6: Abschnitt III.
Profile: 4: Abb. 15, 32; 5: Abb. 15, 1

2. ábra Leletek a szubhumusból (1:1). 1: I. szelvény; 2–3: II. szelvény; 4–6: III. szelvény.
Profilok: 4: 15. ábra 32; 5: 15. ábra 1

Beschreibung des Fundmaterials und der Objekte

Humus

Von dem Humus kamen bloß Bruchstücke eines Lehmewurfes zum Vorschein.

Subhumus

Abschnitt I.

- Granuliert gemagertes Wandbruchstück von mittelmäßiger Wanddicke, an der stark abgewetzten Oberfläche Spuren einer Verzierung mit Fingereindrücken (*Abb. 2,1*).
- Mahlsteinbruchstück.

Abschnitt II.

- Wandbruchstück, mit körniger Spreumagerung, mittelmäßige Wanddicke,
- Rippenverzierung mit Fingereindruck (*Abb. 2,3*).

Abschnitt III.

- Randbruchstück, mit körniger Magerung, mittelmäßige Wanddicke, Oberfläche stark abgewetzt, an der Seite runde Warze (*Abb. 2,5; 15,1*);
- Bodenbruchstück mit körniger Magerung, mittelmäßige Wanddicke (*Abb. 2,4; 15,32*);
- Bruchstück einer Feuersteinklinge (*Abb. 2,6*),
- Mahlsteinbruchstücke;
- Langknochenfragment.

Abschnitt V.

- Bodenbruchstück, körnig gemagert, dünnwandig; Oberfläche völlig abgewetzt (*Abb. 3,1; 15,33*);

Abschnitt VI.

- Randbruchstück, mit körniger Spreumagerung, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche gänzlich abgewetzt (*Abb. 3,4; 15,2*);
- Wandbruchstück mit Spreumagerung, dünnwandig, an der stark abgewetzten Oberfläche bogenförmige Linienverzierung (*Abb. 3,6; 15,8*);
- Bodenbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche gänzlich abgewetzt (*Abb. 3,2; 15,34*);
- Bruchstücke von Feuersteinklingen (*Abb. 3, 3,5*);
- Bruchstück einer Obsidianklinge (*Abb. 3,7*);
- Mahlsteinbruchstück.

Abschnitt VII.

- Mittelbruchstück einer Rohrfußschüssel, von feingeschlammtem Material, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche stark abgewetzt (*Abb. 4,1; 15,25*);

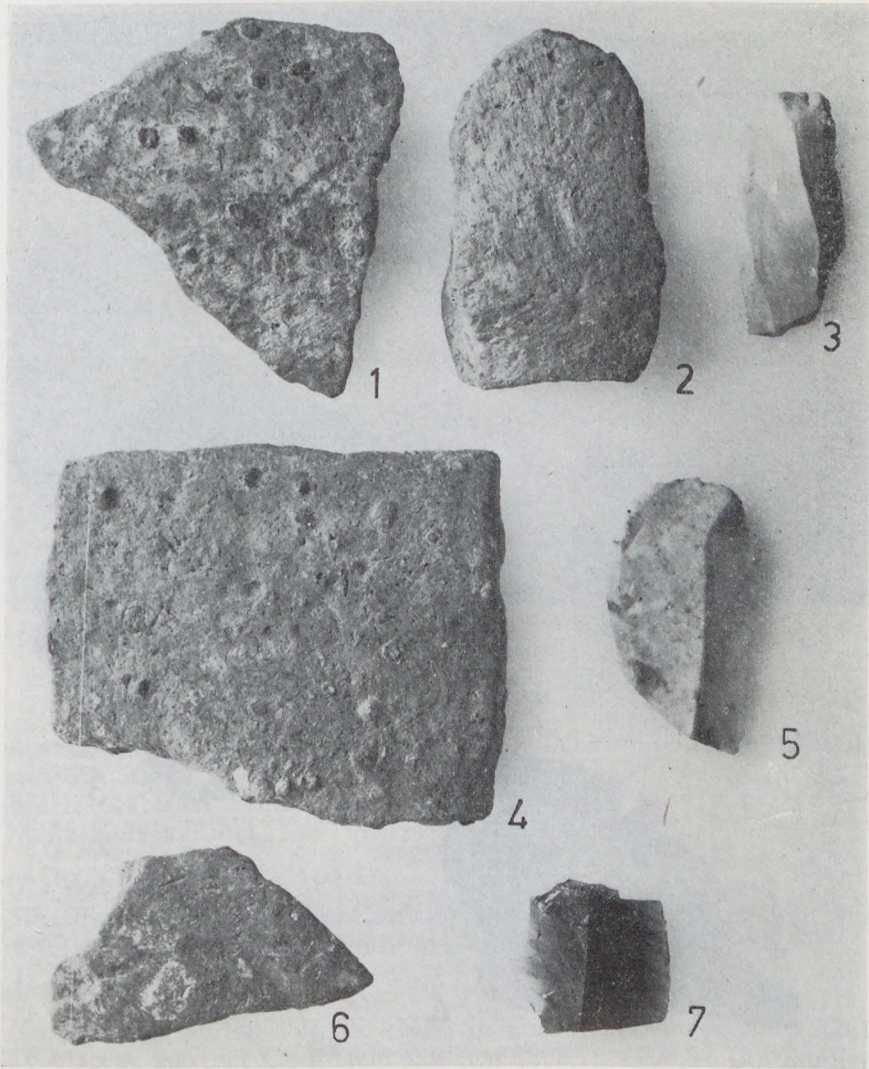

Abb. 3. Funde aus dem Subhumus (1:1). 1: Abschnitt V; 2–7: Abschnitt VI. Profile: 1: Abb. 15,33; 2: Abb. 15, 34; 4: Abb. 15,2; 6: Abb. 15,8

3. ábra Leletek a szubhumusból (1:1). 1: V. szelvény; 2–7: VI. szelvény. Profilok: 1: 15. ábra 33; 2: 15. ábra 34; 4: 15. ábra 2; 6: 15. ábra 8

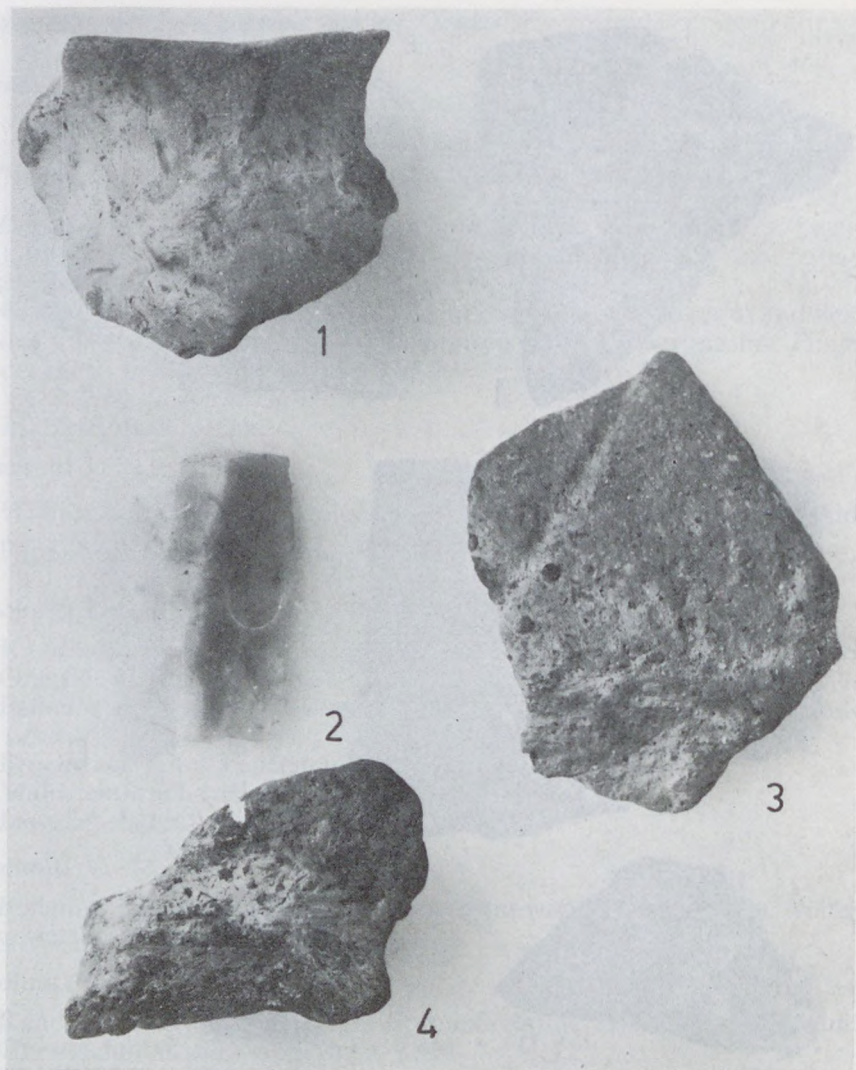

Abb. 4. Funde aus dem Subhumus (1:1). 1–3: Abschnitt VII; 4: Abschnitt XIII. Profile: 1: Abb. 15, 25; 3: Abb. 15, 26. 4: Abb. 15, 35

4. ábra Leletek a szubhumusból (1:1). 1–3: VII. szelvény; 4: XIII. szelvény. Profilok: 1: 15. ábra 25; 3: 15. ábra 26; 4: 15. ábra 35

Abb. 5. Trümmer des Objektes 1 von NW

5. ábra Az 1. objektum omladéka ÉNy felől

- Bodenbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche gänzlich abgewetzt, linienverziert (Abb. 4,3; 15,35);
- Bruchstück einer Feuersteinklinge (Abb. 4,2);
- Mahlsteinbruchstück.

Abschnitt XIII.

- Mittelbruchstück einer Rohrfußschüssel, körnigsprenig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche stark abgewetzt (Abb. 4,4; 15,26).

Objekt 1.

In den Abschnitten IV, IX–XII, in einer Tiefe von 50–60 (208,14–208,00 m) cm von der Oberfläche entfernt (208,79–208,54 m), fanden wir eine zusammenhängende Lehmewurfschicht. Der Lehmewurfschutt legte sich in 9×5 m in einen etwas unregelmäßigen Rechteck, in der NW-SO Richtung nieder. Der NW-Teil des Schuttes lag von der N-Abschnittswand in einer Entfernung von 1,5–4 m, an dem SO-Ende waren auch die O- und S-Ecken gut zu beobachten, ein Teil der SO-Seite wurde jedoch mit der Ausgestaltung der Böschung vernichtet (Abb. 5). Die Dicke des Lehmewurfschuttes betrug 5–15 cm, an einigen kleineren Teilen waren jedoch auffallend wenig Lehmewurfstücke zu beobachten (Abb. 6). Bei der Abtragung des Schuttes kam das folgende Fundmaterial zum Vorschein:

Abb. 6. Oberfläche der Trümmer von Objekt 1

6. ábra Az 1. objektum omladékának felülete

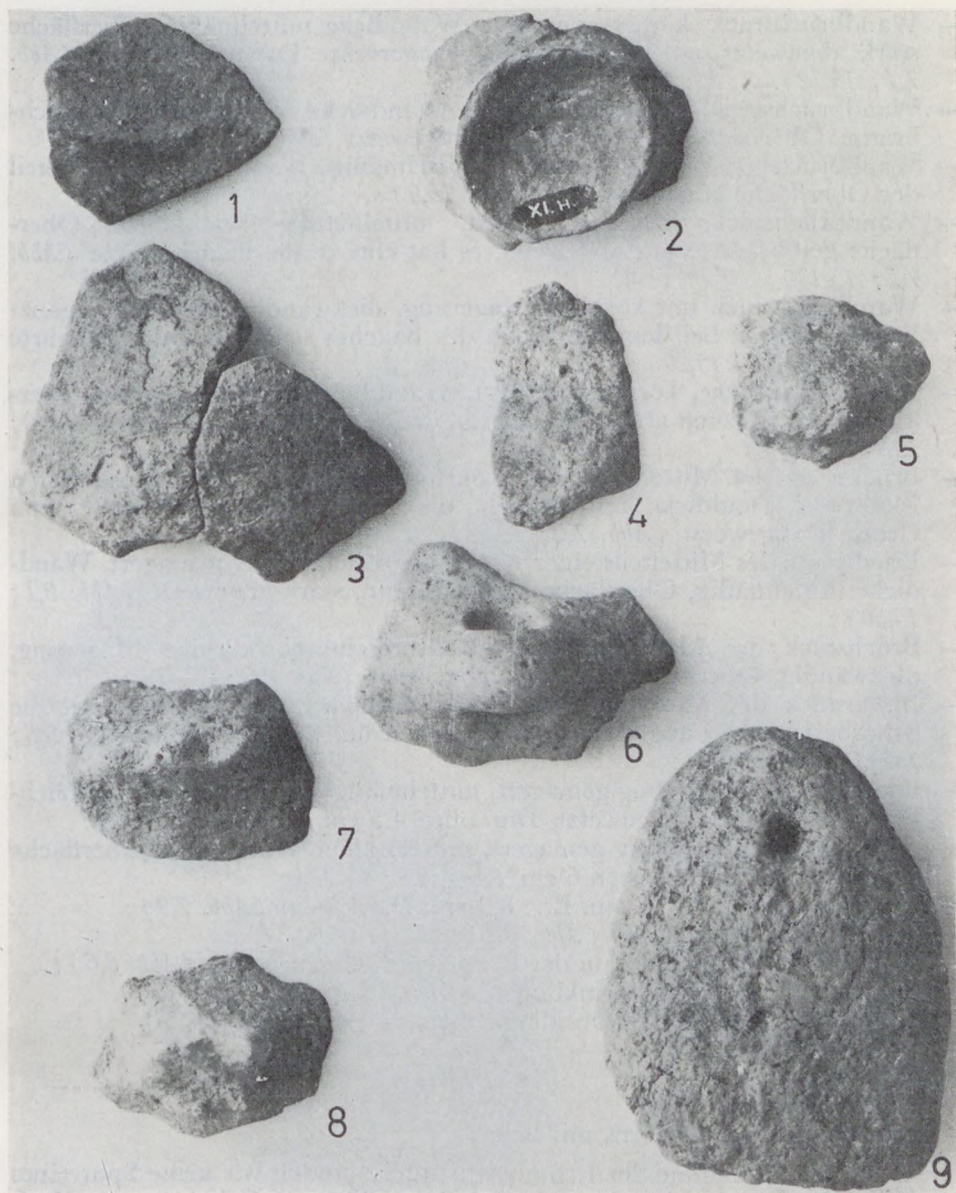

Abb. 7. Fundmaterial des Objektes 1 (1:2). Profile: 1: Abb. 15, 12; 2: Abb. 15, 27; 3: Abb. 15, 10; 4: Abb. 15, 9; 5: Abb. 15, 13; 6: Abb. 15, 20; 7: Abb. 15, 14; 8: Abb. 15, 15

7. ábra Az 1. objektum leletanyaga (1:2). Profilok: 1: 15. ábra 12; 2: 15. ábra 27; 3: 15. ábra 10; 4: 15. ábra 9; 5: 15. ábra 13; 6: 15. ábra 20; 7: 15. ábra 14; 8: 15. ábra 15

- Wandbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche stark abgewetzt, auf dieser dünne, waagerechte Lattenverzierung (*Abb. 7,1; 15,12*).
- Wandbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, gelblich-braune Oberfläche zum großen Teil abgewetzt (*Abb. 7,3; 15,10*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, mittelmäßige Wanddicke, ein Großteil der Oberfläche abgewetzt (*Abb. 7,4; 15,9*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, mittelmäßige Wanddicke, Oberfläche gelbbraun, stark abgewetzt, es hat eine ovale, flache Warze (*Abb. 7,5; 15,13*);
- Wandbruchstück mit körniger Magerung, dickwandig, Oberfläche gänzlich abgewetzt, bei dem Umbruch des Bauches senkrecht durchgebohrte Öse (*Abb. 7,6; 15,20*);
- Wandbruchstücke, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, die Oberfläche sind gänzlich abgewetzt, darauf dreigeteilte Warzen (*Abb. 7, 7–8; 15, 14–15*);
- Bruchstück des Mittelteils einer Rohrfußschüssel von fein geschlämmten Material, Wanddicke mittelmäßig, die rötlichbraune Oberfläche zum Großteil abgewetzt (*Abb. 7,2; 15,27*);
- Bruchstück des Mittelteils einer Rohrfußschüssel, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche gelblichbraun, stark abgewetzt (*Abb. 8,1; 15,30*);
- Bruchstück des Mittelteils einer Rohrfußschüssel, körnige Magerung, dickwandig, Oberfläche rot, stark abgewetzt (*Abb. 8,2; 15,31*);
- Bruchstück des Mittelteils einer Rohrfußschüssel, fein geschlämmt, die Scherbe ist völlig abgewetzt, der Mittelteil der Schüssel fehlt (*Abb. 8,3; 15,28*);
- Bodenbruchstück, körnig gemagert, mittelmäßige Wanddicke, die gelblich-braune Oberfläche abgewetzt, Dm. oben 4,5 cm (*Abb. 8,5; 15,36*);
- Bodenbruchstück, körnig gemagert, mittelmäßige Wanddicke, Oberfläche stark abgewetzt, Dm. oben 6 cm (*Abb. 8,8; 15,37*);
- Lehmgewicht, H.: 18,7 cm, Br.: 8,3 cm, D.: 4,8 cm (*Abb. 7,9*);
- geschliffener Steinmeißel (*Abb. 8,4*);
- geschliffener Steinmeißel, in der Länge entzwei gebrochen (*Abb. 8,6*);
- Bruchstücke von Feuersteinklingen (*Abb. 8,7,10–12*);
- Spitzenbruchstück eines Obsidiankernsteins (*Abb. 8,8*);
- Mahlsteinbruchstücke;
- Reibstein;
- Poliersteinbruchstücke;
- Bruchstück eines Gehörns mit Schädel.³

Nach der Aufnahme der Lehmewurfstücke fanden wir keine Spur eines beschmierten Bodens oder irgendeines abgestampften Gehhorizonts. Nach der Abtragung von weiterer 20–25 cm Erde zeigten sich im gelben Löß die Flecken von Pfostenlöchern. (Von der Oberfläche 65–85 cm entfernt, zwischen 207,78 und 207,91 m.) In zwei Reihen setzten sich je drei ovale

³ Hier sage ich Dr. István Vörös für die Bestimmung Dank.

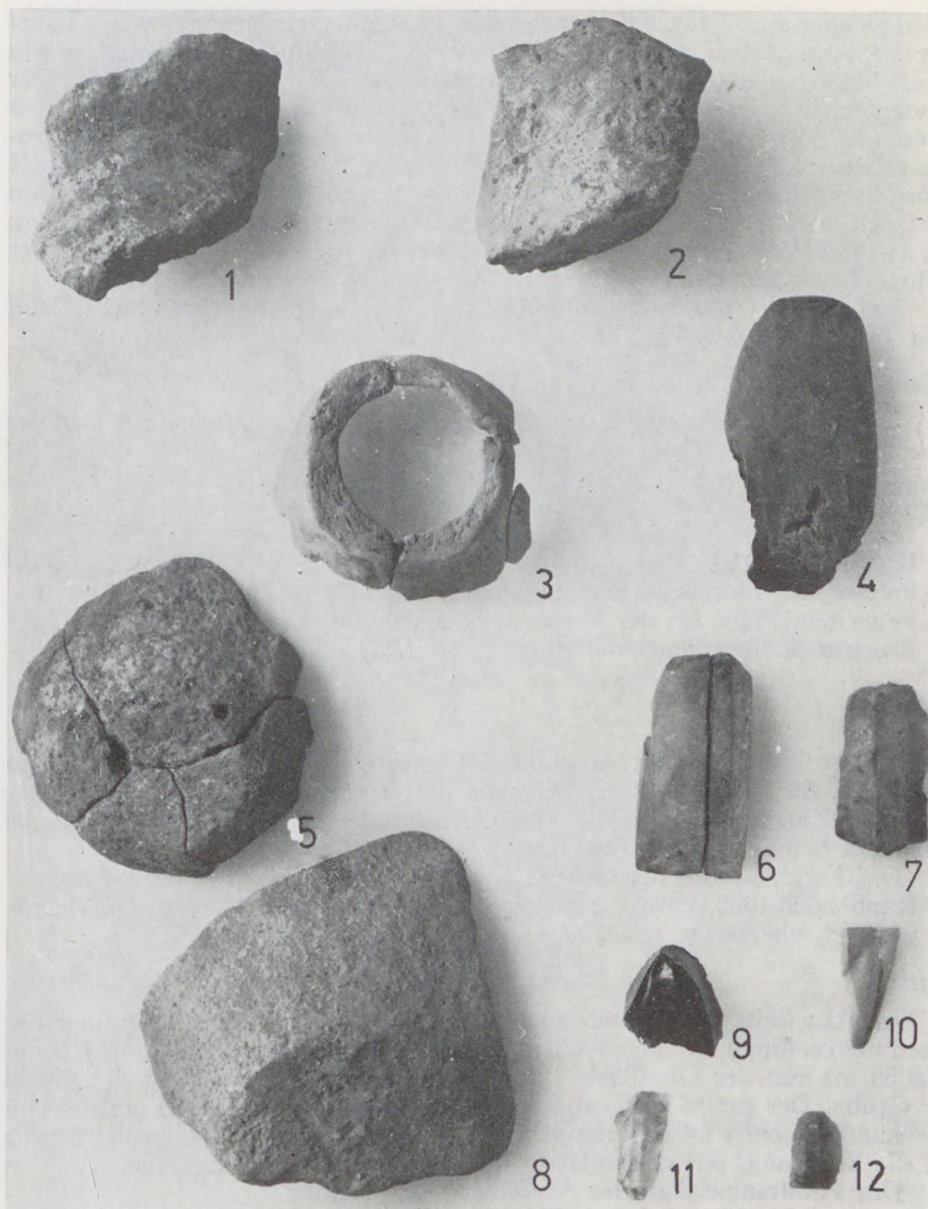

Abb. 8. Fundmaterial des Objektes 1 (1:2). Profile: 1: Abb. 15,30; 2: Abb. 15, 31; 3: Abb. 15, 28; 8: Abb. 15, 37

8. ábra Az 1. objektum leletanyaga (1:2). Profilok: 1; 15. ábra 30; 2: 15. ábra 31; 3: 15. ábra 28; 5: 15. ábra 26; 8: 15. ábra 37

Pfostenlöcher ein (*Abb. 9*). Das von den Pfostenlöchern umschlossene Gebiet war 5×4 m. Neben dem Pfostenloch der S-Ecke, an der SW-Seite lag ein 45 cm langer, schmaler und seichter Graben (*Abb. 10*). Die relative Tiefe der Pfostenlöcher betrug 18–33 cm (207,73–207,45 m), jene des kleinen Grabens 10 cm (207,72 m). Unter den Pfostenlöchern waren die an der NO-Seite liegenden seichter, die an der SW-Seite tiefer. Bei der SO-Ecke des Abschnitts IX habe ich eine geringere Aufdeckung durchgeführt, mit der Absicht, daß, wenn eventuell an der SO-Seite noch eine dritte Pfostenreihe gewesen sein sollte, das O-Pfostenloch zu entdecken. Hier fanden sich jedoch keine Pfostenlöcher mehr.

Von dem letzten Spatenstich und der Einfüllung der Pfostenlöcher kam kein Fundmaterial zum Vorschein.

Objekt 2

Im Abschnitt I wurde in der NW-Ecke ein Grubenteil freigelegt. Von der Oberfläche (208,97 m) 85 cm entfernt (208,12 m) konnte der Fleck der Eingrabung beobachtet sein. Die größte Tiefe der Grube beträgt von der Oberfläche gerechnet 133 cm (207,64 m).

Das Fundmaterial der Grube:

- Bodenbruchstück, körnig gemagert, mittelmäßige Wandstärke, die gelblichbraune Oberfläche stark abgewetzt (*Abb. 11,1; 15,38*);
- Feuersteinklinge, bei der Spitze stark gekrümmt, L.: 8 cm (*Abb. 11,2*);
- Bruchstück einer Feuersteinklinge (*Abb. 11,3*).

Objekt 3

In der NW-Ecke des Abschnitts V kam ebenfalls ein Grubenteil zum Vorschein. 88 cm (207,99 m) tiefer als die Oberfläche (208,87 m) war der Fleck der Eingrabung zu beobachten. Die größte Tiefe von der Oberfläche gerechnet beträgt 125 cm (207,62 m).

Das Fundmaterial der Grube:

- Randbruchstück, körnig gemagert, mittelmäßige Wanddicke, Oberfläche gänzlich abgewetzt (*Abb. 11,4; 15,3*).

Objekt 4

Im Abschnitt V–VI und von hier nach S in der Aufdeckung über der Böschung eröffnete ich eine 4×3 m große Grube. In einer Tiefe von 103 cm (208,88 m) von der Oberfläche (208,91 m) erschien der N-Rand des Flecks der Grube. Der tiefste Teil am S der Grube (207,18 m) lag 173 cm tief von der ursprünglichen Oberfläche gerechnet. Dieser Teil der Grube fiel bereits auf die Böschung, nur der unterste Teil der Grube blieb ungestört.

Das Fundmaterial in der Ausfüllung der Grube:

- Randbruchstück, mit körniger Magerung, dünnwandige Oberfläche völlig abgewetzt, es blieb aber eine stark eingetiefte, geradelinige Verzierung erhalten (*Abb. 12,1; 15,5*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, dünnwandig, an der völlig abgewetzten Oberfläche eine winzige, spitzige Warze (*Abb. 12,1, 15,16*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, auf der stark

Abb. 9. Pfostengruben von Objekt 1 und Objekt 9 von NW

9. ábra Az 1. objektum cölöplyukai és a 9. objektum ÉNy felől

abgewetzter Oberfläche eine kleine, runde Warze (Abb. 12,4; 15,17);

- Bruchstück des Mittelteiles eines Rohrfußgefäßes, mit Spreu körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, an einem Teil blieb die gelblichbraune Oberfläche erhalten (Abb. 12,3; 15,29);
- Tonringbruchstück, dünn, stark abgewetzt, L.: 2,5 cm, D.: 0,7 cm (Abb. 6,5);
- Klingenschaber aus Feuerstein (Abb. 12,6);
- Bruchstück einer Obsidianklinge (Abb. 12,7);
- Mahlsteinbruchstück
- Schleifsteinbruchstück.

Objekt 5

In dem Abschnitt V–VI zeigte sich der Fleck einer ovalen Grube. Tiefe von der Oberfläche gerechnet (208,91 m) 110 cm (207,81 m).

Die Grube enthielt kein Fundmaterial.

Objekt 6

Im Abschnitt V, auf der Fläche zwischen Objekten 4 und 5, habe ich eine kleine Grube freigelegt; ihre Tiefe von der Oberfläche gerechnet war 111 cm (207,80 m).

Die Grube enthielt kein Fundmaterial.

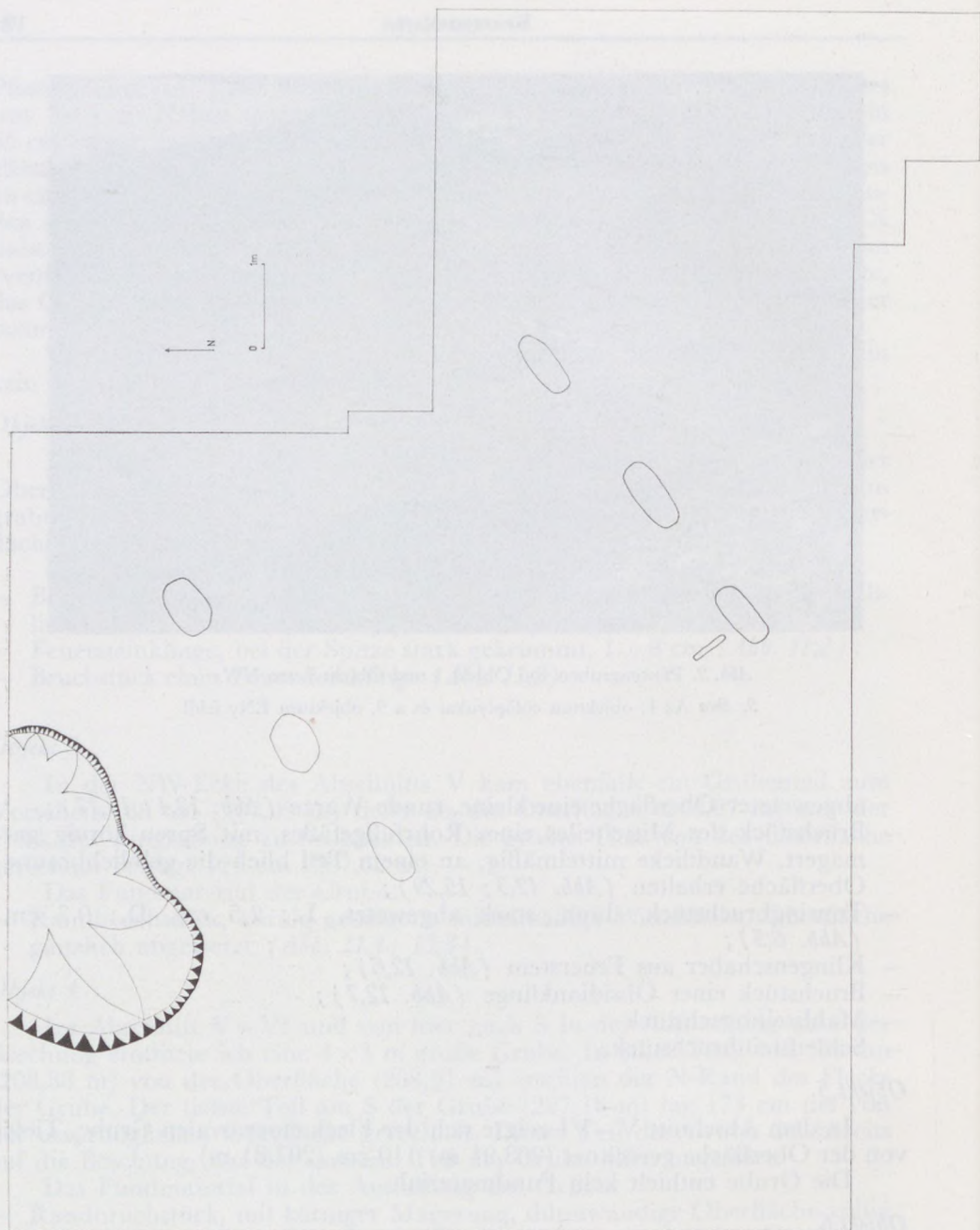

Abb. 10. Pfostengruben von Objekt 1 und Objekt 9

10. ábra Az 1. objektum cölöplyukai és a 9. objektum

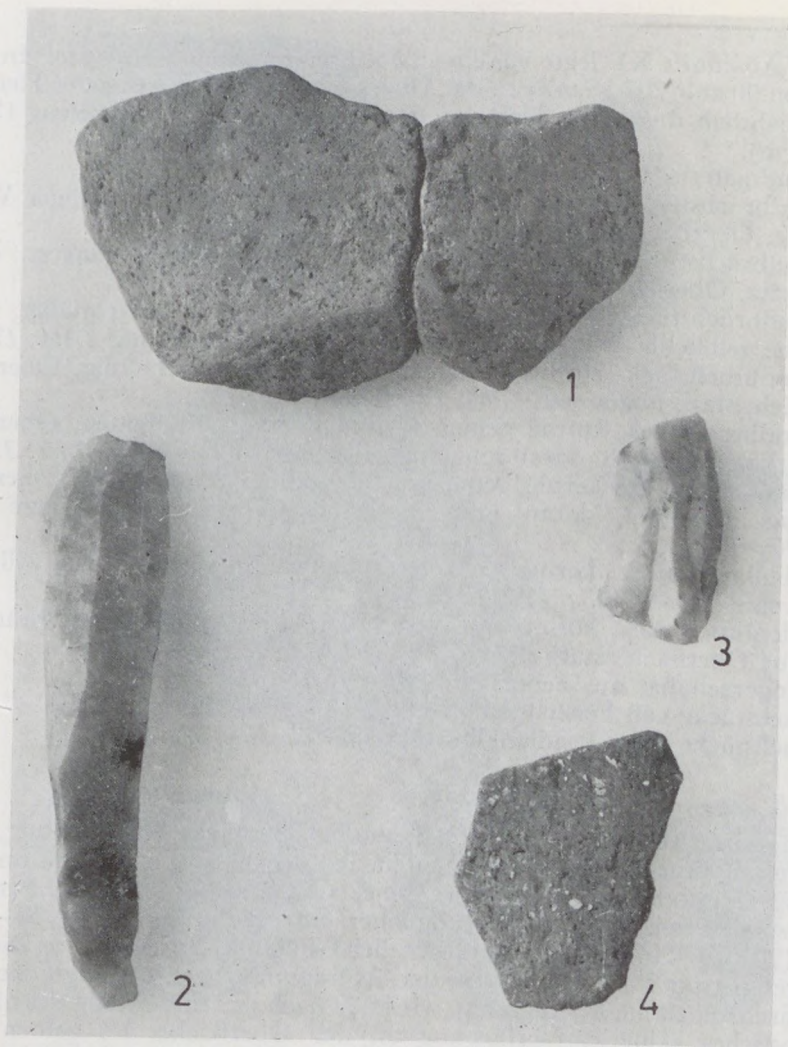

Abb. 11. Fundmaterial von Objekten 2–3 (1:1). 1–3: Objekt 2; 4: Objekt 3. Profil: 1: Abb. 15, 38; 4: Abb. 15, 3

11. ábra A 2–3. objektum leletanyaga (1:1). 1–3: 2. objektum; 4: 3. objektum. Profilok: 1: 15. ábra 38; 4: 15. ábra 3

Objekt 7

Im Abschnitt XV legte ich eine $2,5 \times 3$ m viereckige Grube frei. In einer Tiefe von 90 cm (207,56 m) von der Oberfläche (208,46 m) war der Fleck der Grube sichtbar, die größte Tiefe von der Oberfläche gerechnet betrug 130 cm (207,16 m).

Fundmaterial der Grube:

- Randbruchstück, körnig, mit Spreu gemagert, mit mittelmäßiger Wanddicke, Oberfläche völlig abgewetzt (*Abb. 13,1; 15,5*);
- Randbruchstück mit gewölbtem Halsteil, körnigspreugemagert, dünnwandig, Oberfläche völlig abgewetzt (*Abb. 13,2; 15,6*);
- Wandbruchstück, körnig-spreugemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche gelblichbraun, mit meanderartiger Linienverzierung (*Abb. 13,3*);
- Wandbruchstück, körnig-gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche rötlich, stark abgewetzt (*Abb. 13,4; 15,11*).
- Wandbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche gänzlich abgewetzt, daran senkrecht durchbohrte Öse (*Abb. 13,9; 15,21*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche völlig abgewetzt, daran mit Fingereindruck gegliederte Warze (*Abb. 13,10; 15,18*);
- Bodenbruchstück, körnig gemagert, dickwandig, Oberfläche völlig abgewetzt (*Abb. 13,13; 15,39*);
- Bodenbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, bräunlich-graue Oberfläche stark abgewetzt (*Abb. 13,14; 15,40*);
- Klingenschaber aus Feuerstein (*Abb. 13,5*);
- Bruchstücke von Feuersteinklingen (*Abb. 13,6–8*);
- Bruchstücke von Obsidianklingen (*Abb. 13, 11–12*).

Objekt 8

Von dem Abschnitt XIV nach S, an der Oberfläche der Böschung, waren Lehmewurfbruchstücke zu beobachten. Ich deckte diesen Teil auf und legte eine der Lehmewurfoberfläche des Objekts Nr. 1 ähnliche, $1,5 \times 0,5$ m große Schuttschicht frei. Von der ursprünglichen Oberfläche (208,46 m) 58–62 cm tiefer (207,82–207,88 m) befand sich der Gipfel des Schuttes. Die Dicke des Schuttes betrug 5–10 cm, nach der Abtragung der Erde zeigte sich aber keine archäologische Erscheinung, wie auch nach der Entfernung des nächsten Spatenstiches keinerlei Verfärbung an der Oberfläche des gelben Lößes (207,62–207,68 m) in der Abtragung zu beobachten war.

In dem Schutt und unter diesem war – außer dem Lehmewurf – kein anderes Fundmaterial zu finden.

Objekt 9

Am N-Teil des Abschnittes IV und XI zeigte sich nach der Entfernung vom Subhumus der Fleck des S-Teiles einer Grube in dem gelben Löß. Von der Oberfläche (208,64 m) gerechnet in einer Tiefe von 65 cm (207,99 m) war die Eingrabung zu beobachten. Die größte Tiefe der Grube war von der Oberfläche gerechnet 132 cm (207,32 m) (*Abb. 9–10*).

In der Grube befand sich das folgende Fundmaterial:

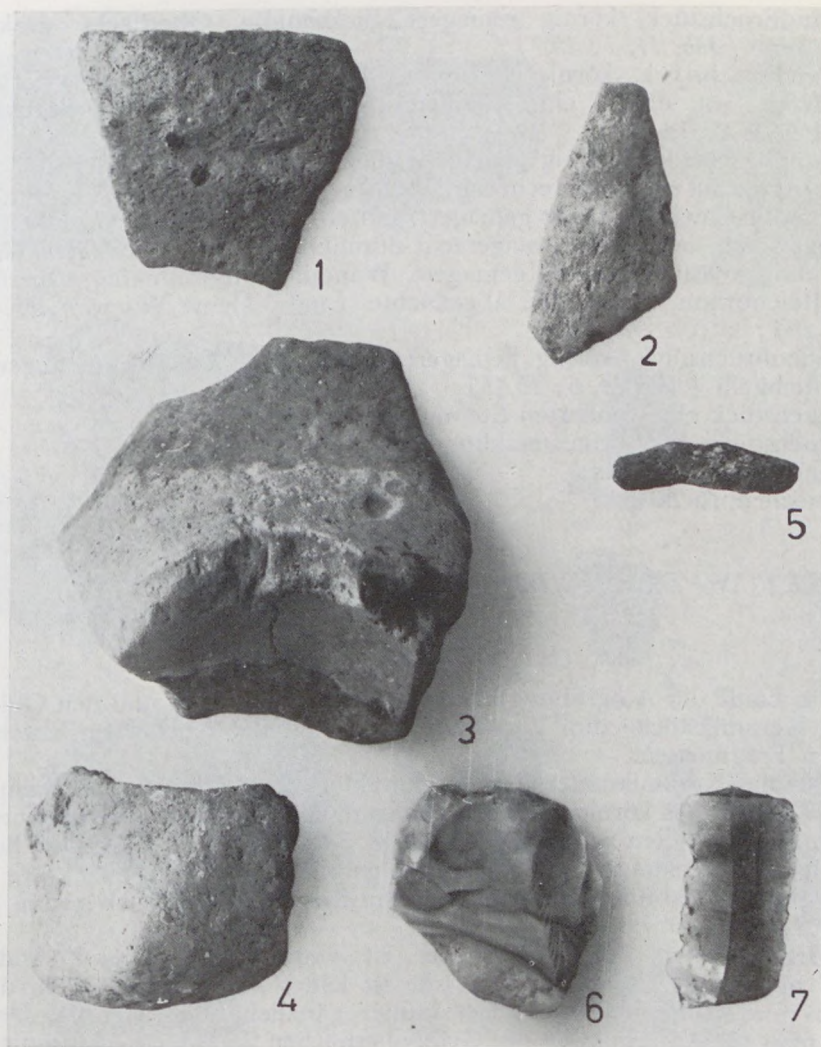

Abb. 12. Fundmaterial von Objekt 4 (1:1). Profile: 1: Abb. 15, 4; 2: Abb. 15, 16; 3: Abb. 15, 29; 4: Abb. 15, 17

12. ábra A 4. objektum leletanyaga (1:1). Profilok: 1: 15. ábra 4; 2: 15. ábra 16; 3: 15. ábra 29; 4: 15. ábra 17

- Randbruchstück, körnig gemagert, dickwandig, Oberfläche stark abgewetzt (*Abb. 14, 1; 15,7*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, dickwandig, Oberfläche stark abgewetzt, rot, darauf eine fragmentarische Öse, waagrecht durchbohrt (*Abb. 14,2; 15,24*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, dickwandig, Oberfläche völlig abgewetzt, darauf ein waagrecht durchbohrter Ösenstumpf (*Abb. 14,3; 15,23*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, mittelmäßige Wanddicke, Oberfläche abgewetzt, darauf eine waagrecht durchbohrte Öse (*Abb. 14,4; 15,22*);
- Wandbruchstück, körnig gemagert, Wanddicke mittelmäßig, Oberfläche gelblichbraun, daran eine abgeflachte, runde, kleine Warze (*Abb. 14,5, 15,19*);
- Bodenbruchstück, körnig gemagert, dickwandig, Oberfläche abgewetzt, rötlichgelb (*Abb. 14, 6; 15,41*);
- Bruchstück eines polierten Steinmeißels (*Abb. 14,7*);
- Bruchstücke von Feuersteinklingen (*Abb. 14, 8–11*);
- Mahlsteinbruchstück;
- Knochenbruchstück.

BEWERTUNG DES FUNDMATERIALS

Keramik

Im Laufe der Ausgrabung kamen aus dem Subhumus und den Objekten wenig Keramikstücke zum Vorschein. Der Großteil der Scherben besteht aus kleinen Fragmenten.

Für das Keramikmaterial ist es charakteristisch, daß der Lehm mit winzigen Kieseln und körnigem Sand gemagert wurde. Magerung mit Spreu ist nur in einigen Fällen zu beobachten (*Abb. 3,6*), öfters hat man aber die körnige und die Spreumagerung gemeinsam gebraucht (*Abb. 2,2; 3,4; 4,4; 12,3; 13, 1–3*). Die Zahl der fein geschlammten Bruchstücke ist auch gering (*Abb. 4,1; 7,2; 8,3*).

Der Großteil der Bruchstücke ist von mittelmäßiger Wanddicke (5–7 mm). Die ursprüngliche Stärke ist leider kaum festzustellen, da die Innen- und Außenoberfläche fast immer gänzlich abgewetzt ist. Deshalb kann man die Ausarbeitung der Gefäßoberflächen auch nicht bestimmen.

Es war nur auch in einigen Fällen möglich, den Überzug⁴ auf der Außenseite der Gefäße zu beobachten (*Abb. 4,4; 7, 2–3; 12,3; 13,14*).

Vom eingeritzten Dekor sind wegen der Abwertung der Oberfläche bloß die tief eingeschnittenen Verzierungen erhalten. So kommt die eingeritzte gerade Linie (*Abb. 2,2; 4,3 12,1*) und auch die Bogenlinie (*Abb. 3,6*), in einem einzigen Fall aber auch ein Teil der eingeritzten Meanderverzierung vor (*Abb. 13,3*). Es befindet sich unter den Scherben auch ein mit Einschnitt verzierter Randbruchstück (*Abb. 13,1*).

⁴ Über den Überzug an der Fläche der Keramik s.; *Körek, J.*, Acta Arch. Hung. 29(1977) 42.

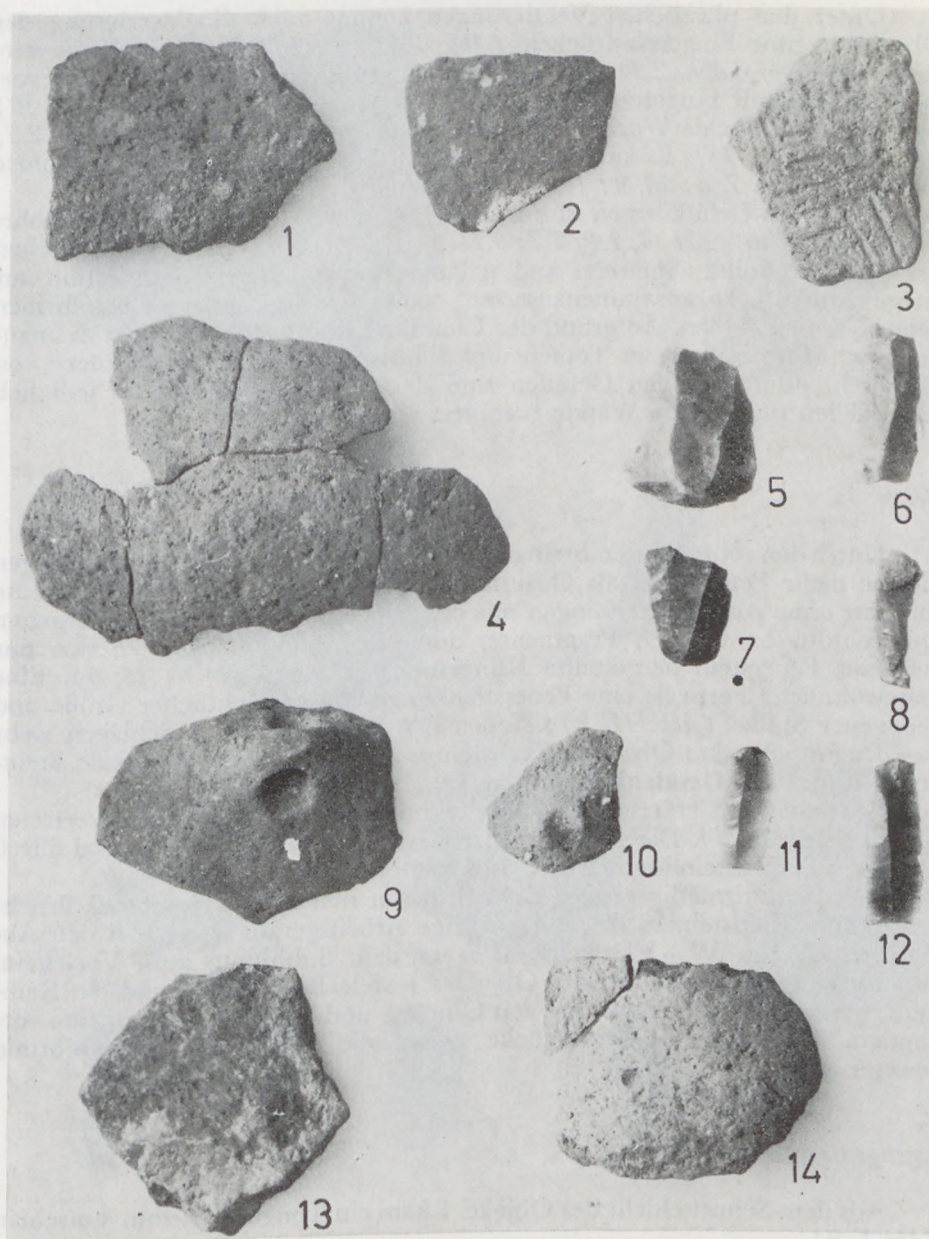

Abb. 13. Fundmaterial von Objekt 7 (1:2). Profile: 1: Abb. 15, 5; 2: Abb. 15, 6; 4: Abb. 15, 11; 9: Abb. 15, 21; 10: Abb. 15, 18; 13: Abb. 15, 39; 14: Abb. 15, 40

13. ábra A 7. objektum leletanyaga (1:2). Profilok: 1: 15. ábra 5; 2: 15. ábra 6; 4: 15. ábra 11; 9: 15. ábra 21; 10: 15. ábra 18; 13: 15. ábra 39; 14: 15. ábra 40

Unter den plastischen Verzierungen kommt auch die Verzierung der Oberfläche mit Fingereindrücken (*Abb. 2,1*), die mit Fingereindruck verzierten Rippen (*Abb. 2,3*) und die dünne Leistenverzierung (*Abb. 7,1*) vor. Es sind auch mit Fingereindruck gegliederte Warzen (*Abb. 7, 7–8; 13, 10*) und runde und ovale Warzen in verschiedenen Größen zu finden (*Abb. 2,5; 7,5; 12, 2,4; 14, 15*). Es kamen auch waagerecht und senkrecht durchbohrte Ösen vor (*Abb. 7, 6; 13, 9; 14, 2–4*).

Unter den Gefäßformen ist nur das Vorkommen der Schüsseln mit Rohrfuß festzustellen (*Abb. 4, 1,4; 7,2; 8,1–3; 12,3*). Da auch die Bruchflächen der Scherben völlig abgewetzt sind, gelang es im Laufe der Restauration nur einige Bruchstücke zusammenzusetzen, sodaß wir für andere Gefäßformen keine Beispiele haben. Aufgrund der Charakteristik der Scherben ist es anzunehmen, daß sie meist zu Töpfen und Schüsseln gehörten. Bruchstücke von kleineren, dünnwandigen Gefäßen sind derart abgewetzt, daß es lediglich festzustellen ist, daß die Wände bombiert waren.

Geräte

Unter den retuschierten Steingeräten und den unbearbeiteten Abschlagen gibt es mehr Feuersteine als Obsidian. Die Feuerstein- und Obsidiangeräte sind fast ohne Ausnahme Klingen mit dreieckigem und flach trapezförmigem Querschnitt, bzw. deren Fragmente, unter den Funden befinden sich nur zwei aus Feuerstein hergestellte Klingenschaber (*Abb. 12, 6; 13, 5*). Eine ungewöhnliche Form ist eine Feuersteinklinge von beträchtlicher Größe und gebogener Spitze (*Abb. 11, 2*); Neben den Splittern und Abschlagen weist das Bruchstück eines Obsidian-Kernsteines (*Abb. 8, 8*) auf die lokale Steinbearbeitung und Gerätenherstellung.

Die polierten Geräte werden von drei mittelgroßen Steinmeißeln vertreten (*Abb. 8, 4,6; 14, 7*). Die Polierung der Geräte an Ort und Stelle wird durch mehreren Schleifsteinfragmenten aus den Objekten 1 und 4 bezeugt.

In verhältnismäßig großer Zahl befinden sich im Fundmaterial Bruchstücke von Mahlsteinen, die also wichtige Arbeitsgeräte waren. In den Abschnitten I, III, VI–VII kamen sie aus dem Subhumus zum Vorschein, außerdem waren im Schutt des Objektes 1 viele Bruchstücke und ein Reibstein, wie auch in der Einfüllung von Objekt 4 und 9 Mahlsteinfragmente vorhanden. Aufgrund der Bruchstücke sollten die Mahlsteine brotleibförmig gewesen sein.

Sonstige Gegenstände

Aus dem Schuttschicht des Objekts 1 kam ein Tongewicht zum Vorschein (*Abb. 7, 9*).

Aus Objekt 4 kam ein Tonringbruchstück zum Vorschein (*Abb. 12, 4*).

Im Laufe der Ausgrabung kamen außer einigen sehr kleinen Fragmenten keine Tierknochen zum Vorschein, weder vom Subhumus noch von den Objekten. Das Vorhandensein dieser kleinen Fragmente bezeugt, daß nicht die

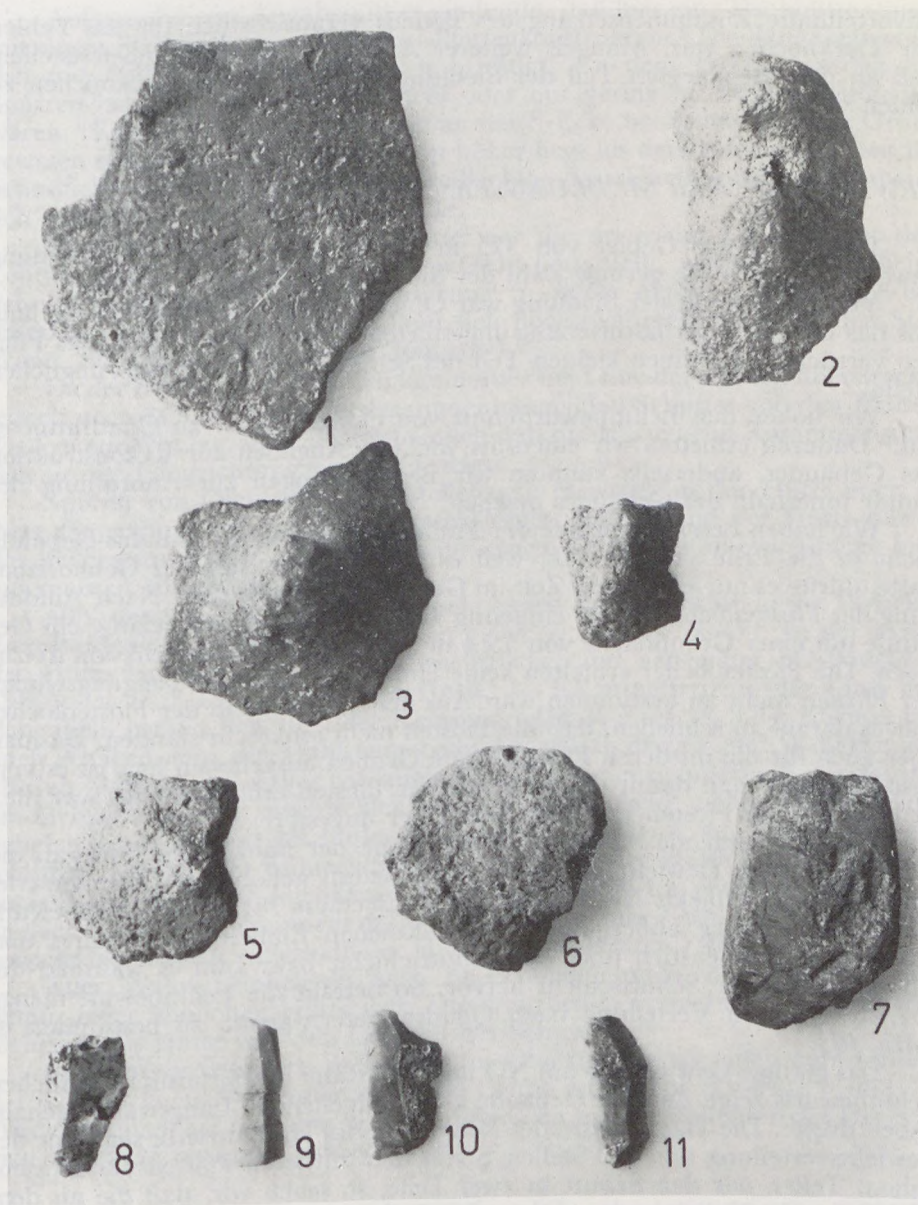

Abb. 14. Fundmaterial von Objekt 9 (1:2). Profile: 1: Abb. 15, 7; 2: Abb. 15, 24; 3: Abb. 15, 23; 4: Abb. 15, 22; 5: Abb. 15, 19; 6: Abb. 15, 41

14. ábra A 9. objektum leletanyaga (1:2). Profilok: 1: 15. ábra 7; 2: 15. ábra 24; 3: 15. ábra 23; 4: 15. ábra 22; 5: 15. ábra 19; 6: 15. ábra 41

unvorteilhafte Zusammensetzung des Bodens verantwortlich für das Fehlen der Tierknochen war. Mangels weiterer Angaben läßt sich bloß feststellen, daß an dem freigelegten Teil der Siedlung praktisch keine Tierknochen zu finden waren.

BEWERTUNG DER SIEDLUNGERSCHEINUNGEN

Das freigelegte Gebiet von 375 m² dürfte der N-Rand der Siedlung gewesen sein, was die geringe Zahl der Siedlungerscheinungen erklärt.

Vom Blickpunkt der Siedlung war Objekt 1 das bedeutendste. Es gelang uns das Objekt in verhältnismäßig ungestörtem Zustand freizulegen (das Pflügen verrückte bloß einen kleinen Teil des Schuttes von seiner ursprünglichen Stelle).

Wir hoben den Lehmewurfscutt von Quadratmeter zu Quadratmeter aus.⁵ Dadurch erhielten wir einerseits wichtige Angaben zur Rekonstruktion des Gebäudes, andererseits konnten wir Beobachtungen zur Anordnung der Funde innerhalb des Gebäudes machen.

Wir haben bereits im Laufe der Freilegung festgestellt, daß das Gebäude nicht in die Erde vertieft war; weil es keinen abgestampften Gehhorizont hatte, dürfte es nur eine kurze Zeit im Gebrauch gewesen sein. Nach Aufdeckung der Pfostenlöcher war es eindeutig zu sehen, daß es uns gelang, ein Gebäude mit einer Grundfläche von 5×4 m und mit Pfostenkonstruktion freizulegen. Die Pfostenlöcher erhielten keine Holzreste, sodaß der Neigungswinkel der Pfosten nicht zu bestimmen war. Aus der ovalen Form der Pfostenlöcher war es darauf zu schließen, daß die Pfosten nicht senkrecht standen. Da man aber auch für die mittleren Pfosten ovale Gruben ausgehoben hat, ist es vorzustellen, daß man damit die Stabilität der Pfosten erhöht hat (so war die Erde neben der Pfosten von zwei Seiten her ungestört).

Die entscheidende Antwort auf die Frage der Baukonstruktion gab die Verteilung nach Gewicht der in Quadratmetern gehobenen Lehmewürfe. Im Schutt des Objekts Nr. 1 befand sich insgesamt 781,95 kg Lehmewurf. Davon lag 2,80 kg außerhalb der geschlossenen Einheit des Schuttes und 71,40 kg im Spatenstich über der Schuttschicht, bzw. kam es während des Abreißens aus der Schuttschicht hervor. So beträgt die Lehmewurfmenge 707,75 kg, deren Verteilung nach Quadratmetern genau zu bestimmen ist (*Abb. 16*).

Das geringe Gewicht des am NO und SW-Rand des Schuttes befindlichen Lehmewurfs zeigt, daß das Gebäude keine aufgehenden Längswände gehabt haben dürfte. Die Hauptmasse des Lehmewurfs konzentrierte sich laut der Gewichtsverteilung an zwei Stellen, S von den mittleren Pfosten der Pfostenreihen. Teilen wir den Schutt in zwei Teile, so sehen wir, daß die an dem NW-Teil (352,95 kg) und auf dem SO-Teil befindliche Lehmewurfmasse (354,80 kg) beinahe genau gleich sind.

⁵ Das Quadratnetz richtete sich nach den Rändern des Profils und lief mit diesen parallel.

Aufgrund dieser Angaben ist es eindeutig, daß hier eine Dachhütte stand, mit einem Dachgerüst von Baugabel-Pfettenkonstruktion.⁶ Die Baugabeln wurden mit Hilfe zweier Seitenpfosten befestigt. An dem Pfetten wurden die Sparren befestigt, die entweder nicht oder nur gering in die Erde eingetieft waren. (Eine Spur davon dürfte die an der S-Ecke beobachtete kleine Grube gewesen sein, deren Boden um 16 cm höher liegt als der Boden des neben ihr befindlichen Pfostenloches.) Das zweiflächige Satteldach wurde wahrscheinlich mit Schilf und Faschinen bedeckt.

An den beiden Enden der Hütte war die dreieckige Giebeln laut den Lehmewurfabdrücken von Heckengeflecht hergestellt, welches (wahrscheinlich von innen und von außen) mit einer 5–6 cm dicken Lehmschicht beschmiert war. Die Türoffnung befand sich höchstwahrscheinlich an der SO-Wand, an irgendeiner Seite der Baugabel.⁷

Da der Schutt nach NW sich kaum über die Linie der Pfosten überstreckt, jedoch nach SO der Rand des zusammenhängenden Schuttes von den Pfosten 2–4 m entfernt lag, ist es wahrscheinlich daß die Hütte beim Zusammensturz sich in der Langrichtung nach SO neigte.

Spuren von Ofen oder Feuerstellen gab es weder in der Hütte noch in ihrer Umgebung auf dem freigelegten Gebiet. Beim Brand der Hütte dürfte das Feuerzentrum die N-Ecke gewesen sein, weil die Lehmewurfstücke hier am meisten durchgebrannt waren.

40% der aus dem Hüttenschutt gehobenen Keramik⁸ kam in der W-Ecke, dem Pfostenloch nahe zum Vorschein (*Abb. 7, 5–6; 8, 1–3*). In der Mitte der Hütte lag 20% der Keramikbruchstücke, und neben der SO-Baugabel 15% (*Abb. 7, 7–8*). SO von der Hütte, 1–1,5 m entfernt in der Linie der Baugabeln befand sich 10% der Keramik (*Abb. 7, 3–4; 8, 5,8*). Ebenda lag auch der Reibstein, die Mahlsteine befanden sich in den O- und W-Ecken der Hütten, den Pfosten nahe, wie auch an der SW-Seite, innerhalb der Hütte. Im Gebäude wurden zwei Schleifsteine gefunden, beide neben der SO-Baugabel. Ebenda lag ein geschliffener Steinmeißel (*Abb. 8, 4*). Der andere geschliffene Meißel, der wahrscheinlich beim Brand der Hütte der Länge nach entzweigebrochen war, lag SO von der Baugabel etwa 1 m entfernt (*Abb. 8, 6*). In der Nähe lag das Fragment des Obsidiankernsteines (*Abb. 8, 9*). Das Lehmewicht befand sich außerhalb der Hütte, am W-Pfosten (*Abb. 7, 9*).

Aller Wahrscheinlichkeit nach ist es anzunehmen, daß Objekt 8 der Schutt einer ähnlichen Hütte war. Die erdarbeiten vernichteten die Pfostenlöcher dieser Hütte und den Großteil des Schuttes.

Es ist bemerkenswert, daß sich zum Objekt 1, so wie auch zum Objekt 8 1,5–2 m nach NW entfernt je eine Grube anschließt (Objekte 9 und 7). Wahrscheinlich hat man von diesen Gruben den zum Beschmieren der Heckengeflechtwände nötigen Lehm gefördert.

⁶ *Bátty, Zs., Építkezés. In: A magyarság néprajza. I. (Budapest o. J.) 146.; Györffy, I., Állattartás In: A magyarság néprajza. II. (Budapest o. J.) 149.*

⁷ Eine Hütte von ähnlicher Form und Größe, doch ohne eine in den Boden eingetiefte Holzkonstruktion wurde von János Banner am Kőkénydomb ausgegraben. *Banner, J., Dolg. 5(1929) 119ff.*

⁸ Aus dem Schutt kamen 630 Scherben zum Vorschein. Obwohl die Stückzahl der Fragmente zufällig ist, halte ich in diesem Falle eine Untersuchung der prozentualen Verteilung für brauchbar.

Abb. 15. Profile (1:2)

15. ábra Profilok (1:2)

Die stark abgewetzten Oberflächen der Scherben und Lehmbewurfstücke lassen darauf folgern, daß das Fundmaterial an dem verlassenen Siedlungsteil eine lange Zeit hindurch den Unbilden der Witterung ausgesetzt war, bevor es mit Erde bedeckt wurde. Weil dasselbe beim Fundmaterial der Gruben zu beobachten ist, (die Gruben konnten also im Laufe der Benützung nicht mit Abfall gefüllt werden sein), ist es eindeutig, daß der von mir freigelegte Siedlungsteil nur eine kurze Zeit lang bewohnt war. (Diese Annahme wurde auch von meiner Beobachtung, daß keine Spuren von einem Gehhorizont zu finden waren, bekräftigt.)

CHRONOLOGISCHE BEWERTUNG DER SIEDLUNG

Der korrodierte Zustand der Keramikfunde erschwert die genaue chronologische Bestimmung. Nur in vier Fällen ist an den Keramikstücken die Spur einer ursprünglich tief eingravierten Verzierung mit AVK-Charakter (AVK = Linienbandkeramik der Großen Ungarischen Tiefebene) zu beobachten (*Abb. 2, 2; 3, 6; 4, 3; 12, 1*).⁹ Im Objekt 7 kam ein Bruchstück mit eingeritztem Meandermuster von Tiszadob-Charakter zum Vorschein (*Abb. 13, 3*). Unter den eingetieften Verzierungen kommt die mit Fingereindruck verzierte Oberfläche (*Abb. 2, 1*) in der Tiszadob-Gruppe häufiger vor,¹⁰ ebenso findet man an der feinen Keramik von Tiszadob ähnliche kleine Warzen (*Abb. 12, 2*).¹¹

Aufgrund der plastischen Verzierungen (mit Fingereindruck gegliederte Rippen: *Abb. 2, 3*; runde, flache Warzen: *Abb. 2, 5; 7, 5; 12, 4*; geteilte Warzen: *Abb. 7, 7–8; 13, 10*; Leiste ohne Gliederung: *Abb. 7, 1*; senkrecht und waagerecht durchbohrte Ösen: *Abb. 7, 6; 13, 9; 14, 2–4*) kann man die grobe Keramik der AVK und der Tiszadob-Gruppe voneinander nicht unterscheiden.¹²

Es gibt auch keine Möglichkeit, die unverzierte Keramik zu scheiden, da sie in der AVK wie in der Tiszadob-Gruppe völlig identisch ist. Die Gefäßformen der Tiszadob-Gruppe sind auch einfache Weiterentwicklungen der AVK-Formen.¹³ Die Rohrfußschüsseln sind in der AVK wie auch – wenn auch in geringerer Zahl – in der Tiszadob-Gruppe zu finden.¹⁴

Charakteristisch für die Gefäßtechnik ist, daß in den jüngeren Gruppen der AVK die Magerung mit Spreu gegenüber der quarzkörnigen, sandigen Magerung immer mehr in den Hintergrund gedrängt wurde.¹⁵ Die fein geschlammten, dünnwandigen Bruchstücke lassen sich auch in die Tiszadob-Gruppe, eventuell in die Bükk-Kultur einreihen.¹⁶

⁹ Von den Bruchstücken kamen drei vom Subhumus zutage, doch ist ihre Zugehörigkeit zur Siedlung zweifellos.

¹⁰ *Kalicz, N. — Makay, J.*, Die Linienbandkeramik in der großen ungarischen Tiefebene. Stud. Arch. 7. (Budapest 1977) 42.

¹¹ Ebenda 43.

¹² Ebenda 35f., 43.

¹³ Ebenda 40.

¹⁴ Ebenda 39.

¹⁵ Ebenda 33.

¹⁶ Waren vielleicht auch weniger tief eingeritzte Muster auf der Oberfläche, so sind sie infolge der Abnutzung spurlos verschwunden.

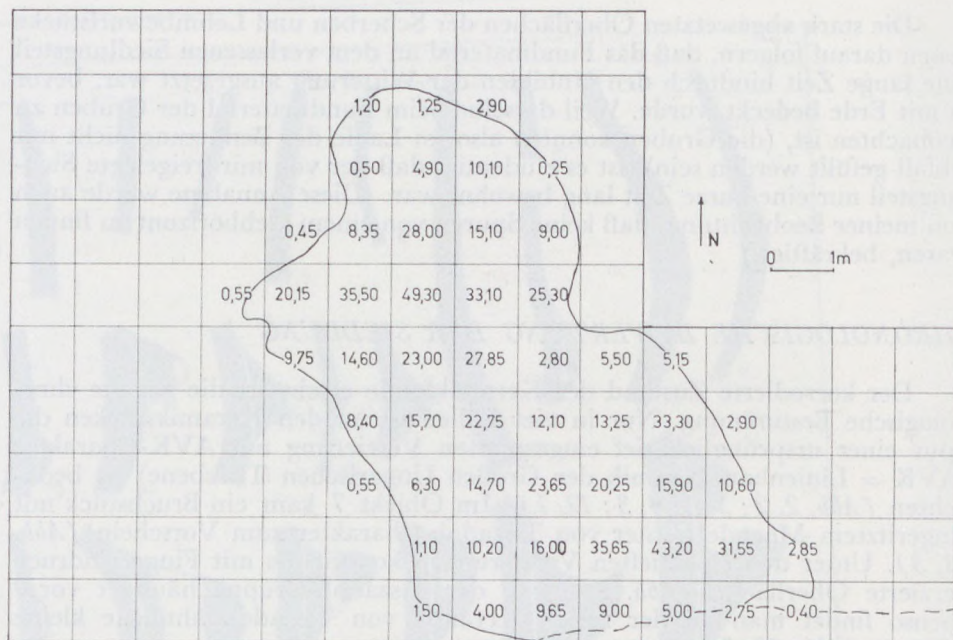

Abb. 16. Verteilung des Strohlms auf je 1m² nach Gewicht im Objekt 1

16. ábra A patics súly szerinti megoszlása négyzetméterenként az 1. objektumban

Die Form der retuschierten Steingeräte (mit vorwiegend langen, schmale Klingen) ist für die AVK und ihre Gruppen charakteristisch.¹⁷

Die Parallelen des im Objekt 4 gefundenen Tonrings (Abb. 12, 4) sind von den Fundorten der AVK bekannt (Barca III,¹⁸ Věchsvätých¹⁹) und von Velké Raškovce,²⁰ einem Fundort der mit der Tiszadob-Gruppe verwandten Raškovce-Gruppe.²¹ Tonringe kommen auch in der Szatmár-Gruppe vor.²²

Parallelen des Tongewichtes kamen aus den benachbarten Gebieten in Barca III,²³ und in Edelény, aus einer Bükker Umgebung²⁴ vor.

¹⁷ Bácskay, E., A magyarországi korai neolitikum patintott kőeszközei. Dokt. Diss. Manuskript. (Budapest 1977) 68.

¹⁸ Hájek, L., Eine neue bandkeramische Gruppe in der Ostslowakei. ArRoz 9(1957) 36., Abb. 17/2—3.

¹⁹ Novotný, B., Die Siedlung mit der Alföld-Linear-Keramik aus Věchsvätých. Mosaica 13(1962) Taf. I/3.

²⁰ Vizdal, J., Zemplín v mladšej dobe kamennej. (Košice 1973) 25., Abb. 6/1—5.

²¹ Ebenda 115.; Šiška, S., Abdeckung von Siedlungen und einem Gräberfeld aus der jüngeren Steinzeit in Kopčany, Kreis Michalovce. ArRoz 26(1974) 6ff.

²² Korek, J., a.a.O. 41.

²³ Hájek, L., a.a.O. 36., Abb. 17/6.

²⁴ Tompa, F., Die Bandkeramik in Ungarn. AH 5—6. (Budapest 1929) 37., Taf. XXII. 15—16.

Die Hütte, freigelegt in Krasznokvajda, entspricht den bei der AVK und derer Gruppen früher beobachteten Bauarten.²⁵ Eine allgemein beobachtete Erscheinung dieser Periode ist der kurze Aufenthalt an einem Ort.²⁶

Die Zusammensetzung des Fundmaterials, wie auch einige Parallelen der kennzeichnenden Gegenstände lassen die Siedlung in Krasznokvajda in die Periode der Tiszadob-Gruppe datieren. Am Fundort kann man auch noch einige Elemente der späten AVK beobachten. Eine eventuelle Verbindung der Einwohner der Siedlung mit der Raškovce-Gruppe und der Bükk-Kultur läßt sich anhand des uns zur Verfügung stehenden Materials nicht klären.

²⁵ Kalicz, N. — Makkay, J., a.a.O. 72f.

²⁶ Ebenda 64.

NEOLITIKUS TELEPÜLÉS KRASZNOKVAJDÁN

1975-ben Krasznokvajdán a Kőtelek-dűlőnek nevezett határrészen terményszárító-telep építése során neolitikus településre bukkantak. 1978-ban hitelesítő ásatást végeztem a lelőhelyen. Az ásatás során 375 m²-es felületen két épületmaradványt és hét gödröt tártam fel.

A feltárt terület a település északi széle lehetett. Az ásatás során tett megfigyelések, valamint a négyzetméterenként felszedett patics-omladék súly szerinti megoszlása alapján az 1. objektum a föld felszínére épített, 5×4 m alapterületű tetőkunyhó volt. Fedélváza ágasfás, szelemenek szerkezetű, az ágasfákat a két oldalsó cölöppel kitámasztották. A szelemenhez támasztották a szarufákat, amelyek vagy nem voltak a földbe ásva, vagy csak csekély mélységbe. A kunyhó két végén levő fal fonott sövényből készült, amelyet agyaggal tapasztottak. Az ajtónyílás valószínűleg a délkeleti falon volt. A kunyhó összeomlásakor hosszirányban, délkelet felé dőlt. Kemence vagy tüzelőhely nyoma sem a kunyhóban, sem a környékén a feltárt területen nem volt. Úgyanígy padlót vagy járószintet sem lehetett megfigyelni a kunyhóban.

Minden valószínűség szerint hasonló kunyhó omladéka a 8. objektum. A földmunkákkal ennek a kunyhónak a cölöplyukait és az omladék legnagyobb részét megsemmisítették. Mind az 1., mind a 8. objektumhoz csatlakozik tőlük északnyugatra 1,5–2 m távolságra egy-egy gödör. Feltehetőleg ezekből a gödrökből termelték ki a kunyhók sövényfalának betapasztásához szükséges agyagot.

Az ásatás során kevés kerámia került elő, a cserepek nagy része apró töredék volt. A kerámia anyagára jellemző, hogy apró kavicsokkal, szemcsés homokkal soványították az agyagot. Ritka a pelyvás soványítás, a szemcsés-pelyvás soványítás együttes alkalmazása, valamint a finom iszapolás. A felületi kidolgozás módját nem lehet megállapítani, mivel a külső és belső felületek csaknem minden esetben teljesen lekoptak. Az edényformák közül a csótalpas tálak meglete biztos, a többi cserép valószínűleg fazekak, tálak töredéke. A vékonyfalú töredékek ívelt profilú edényekből származnak.

A kova- obszidián-eszközök szinte kivétel nélkül háromszög és lapos trapéz keresztmetszetű pengék és töredékeik. Viszonylag nagy számban vannak a leletanyagban őrlőkő-töredékek. Előkerült egy agyagnehezék és egy agyagkarika töredéke is. Az ásatás során sem a szubhumuszból, sem az objektumokból nem kerültek elő állatcsontok, néhány apró töredéket kivéve.

A leletanyag összetétele, néhány jellemző tárgy párhuzamai alapján a települést a tiszadobi csoport időszakára keltezem. A lelőhelyen megfigyelhetők még a késő-AVK elemek. A település lakóinak a Raškovce-csoporttal és a bükki kultúrával való esetleges kapcsolata a rendelkezésre álló anyag alapján nem tisztázható.

ZOOLOGICAL AND PALAEOECONOMICAL INVESTIGATIONS ON THE ARCHAEOZOOLOGICAL MATERIAL OF THE EARLY NEOLITHIC KÖRÖS CULTURE

István VÖRÖS

The first culture representing the Neolithic way of life in the Carpathian Basin was the Körös Culture which had an Aegean-Balkan origin. Its people had settled down here during the 6th millenium B. C. on the narrow terraces free from flood along the greater rivers in the SE part of the Great Hungarian Plain. Though the archaeological remains of the culture are well-known, its inner periodization is still unclear.¹

The investigation of the Körös culture within the Neolithic history of the Carpathian Basin is an important task of archaeozoology, too, as the most fundamental branches of the Early Neolithic food-producing economy were animal keeping, hunting and fishing. Archaeozoology, in close cooperation with archaeological research can make use of its special investigating methods to detect and even to reconstruct the biological material and partly, the social structure of the culture. The faunistical characterization of the animal keeping and hunting of the Körös Culture was treated the first time by S. Bökönyi.²

The treatment of the osteological material from new sites of the Körös Culture as well as the application of new investigating methods can complete our present knowledge.

This paper contains the investigation of the osteological material from 18 sites (settlements) of the Körös Culture (*Fig. 1*; Tables 1,2):

¹ Banner, J., *Dolg.* 13(1936) 242–285.; *Id.*, Das Tisza-, Maros-, Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit. (Szeged 1942) 14–26.; *Kutzián, I.*, The Körös Culture. *DissPann* II,23. (Budapest 1944).; *Banner, J.*, *Acta Arch. Hung.* 4(1954) 1–8.; *Garašanin, D.*, Die Siedlung der Starčevokultura in Nosa bei Subotica und das Problem der neolithischen Lehmsteuene. In: *Bericht d. V. Internationaler Kongreß für Vor- und Frühgeschichte*, (Hamburg 1958) 303–307.; *Trogmayer, O.*; *Arch. Ért.* 91(1964) 67–84.; *Makkay, J.* – *Trogmayer, O.*, *MFME* 1964/65. 57–58.; *Kalicz, N.*, *ActaAntArch* 8(1965) 27–39.; *Makkay, J.*, *ActaAntArch* 8(1965) 3–18.; *Trogmayer, O.*, *MFME* 1966/67. 35–40.; *Id.*, *Arch. Ért.* 95(1968) 6–11.; *Makkay, J.*, *Acta Arch. Hung.* 21(1969) 13–31.; *Id.*, *Acta Arch. Hung.* 26(1974) 144–154.; *Raczky, P.*, *Arch. Ért.* 103(1976) 171–189.; *Id.*, *SzMMÉ* 1978. 7–17.

² Bökönyi, S., *Arch.Ért.* 91(1964) 88.; *Id.*, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. (Budapest 1974) 21.

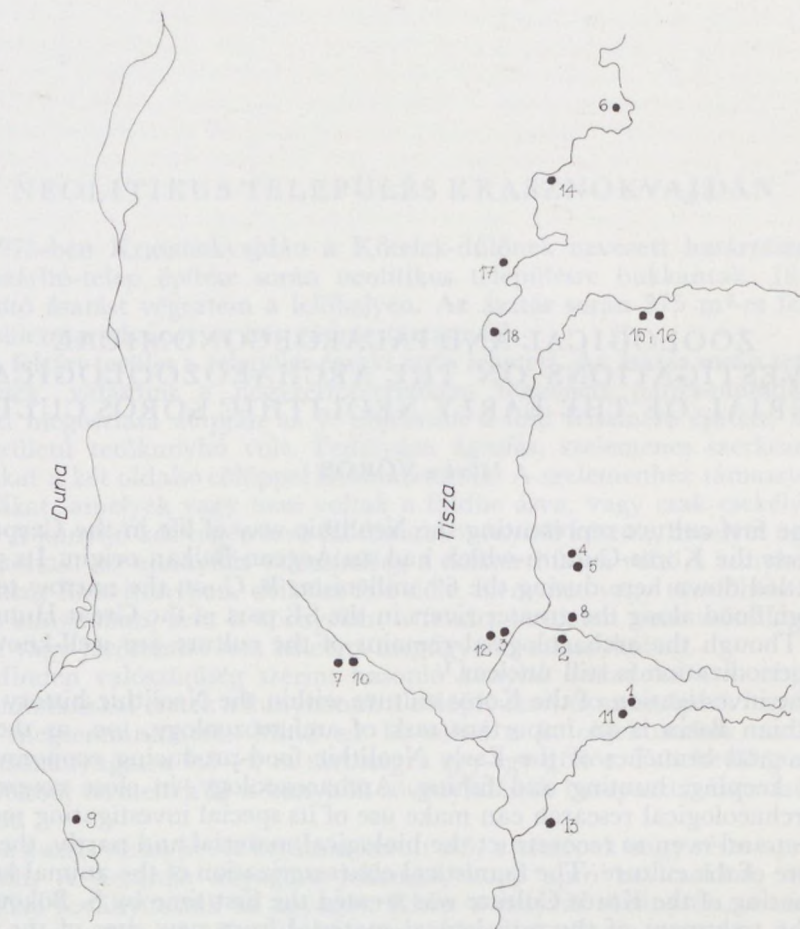

Fig. 1. Settlements of the Körös Culture

1. ábra A Körös kultúra települései

- 1: Bukovapuszta (Bucova, Roumania), 2: Deszk-Olajkút (Hung.), 3: Gyálarét-Szilágyi major (Hung.), 4: Hódmezővásárhely-Bodzáspart (Hung.), 5: Hódmezővásárhely-Gorza-Kovács tanya (Hung.), 6: Kőtelek-Huszársarok (Hung.), 7: Ludas-Budzsák (Ludas Budžak, Yugosl.), 8: Maros-lele-Pana (Hung.), 9: Monostorszeg-Opoljenik (Monostora Opoljenik, Yugosl.), 10: Nosza-Gyöngypart (Nosa-Biserna obala, Yugosl.), 11: Óbesenyő (Dudești Vechi, Roum.), 12: Rösztke-Ludvár (Hung.), 13: Saján-Dombos (Yugosl.), 14: Szajol-Felsőföld (Hung.), 15: Szarvas-23 (Hung.), 16: Szarvas-Szapannos (Hung.), 17: Tiszajenő-Szárázérpárt (Hung.), 18: Tiszaug-Tópart (Hung.)

1. Bukovapuszta (Bucova, Roumania)³
2. Deszk-Olajkút (Hungary)⁴
3. Gyálarét-Szilágyi major (Hungary)⁵
4. Hódmezővásárhely-Bodzáspart (Hungary)⁶
5. Hódmezővásárhely-Gorzsa-Kovács tanya (Hungary)⁷
6. Kőtelek-Huszársarok, Pit 1. (Hungary)⁸
7. Ludas-Budzsák (Ludas Budzak, Yugoslavia)⁹
8. Maroslele-Pana (Hungary)¹⁰
9. Monostorszeg-Opoljenik (Monostora Opoljenik, Yugoslavia)¹¹
10. Nosza-Gyöngypart (Nosa-Biserna obala, Yugoslavia)¹²
11. Óbesenyő (Dudeştii Vechi, Roumania)¹³
12. Röske-Lúdvár (Hungary)¹⁴
13. Saján-Dombos (Yugoslavia)¹⁵
14. Szajol-Felsőföld (Hungary)¹⁶
15. Szarvas-23. (Hungary)¹⁷
16. Szarvas-Szapannos (Hungary)¹⁸
17. Tiszajenő-Szárazérpart (Hungary)¹⁹
18. Tiszaug-Tópart (Hungary)²⁰

As a consequence of sortings out on the spot during the excavations as well as the rather uneven level of the publications the osteological material found in the settlements listed above has only a restricted documentary value. Therefore the osteological material as well as the "faunas" — i. e. the assemblages of species found in the food garbage of sites — are suitable for an archaeological evaluation only to a limited extent.

In spite of this the differences between the qualitative/quantitative composition of the known osteological material in the sites can still refer to the resemblances or differences in the ecosystem and economic life of the various

³ Kisléghi, N.Gy., Arch. Ért. 27(1907) 272.

⁴ Bökönyi, S., The development and history of domestic animals in Hungary: The Neolithic through the Middle Ages. AmAnthr 73(1971) Table 1.

⁵ Id., op.cit. 1974. 364.

⁶ Id., Acta Arch.Hung. 4(1954) 9—.

⁷ Gazdapusztai, Gy., Arch. Ért. 84(1957) 10.

⁸ Raczky P., RF I, 28. (1975) 13.

⁹ Bökönyi, S., op.cit. 1974. 436.

¹⁰ Id., op.cit. 1964. 87.

¹¹ Gubitz, K., ArchÉrt. 25(1905) 246—247.

¹² Bökönyi, S., op.cit. 1974. 435.

¹³ Kisléghi, N.Gy., ArchÉrt. 31(1911) 161.

¹⁴ Bökönyi, S., op.cit. 1974. 396.

¹⁵ Girc, M., The Körös-Starčevo find-spots in the North Banat region. Materijali 10(1974) n.24.

¹⁶ Vörös, I., Előzetes jelentés a kora neolitikus Szajol-Felsőföld telep állatsontleleteiről. In MS (1978) 1—21.

¹⁷ Bökönyi, S., AgrSzl 19(1977) 7. Table 6.

¹⁸ Krecsmarik, E., Arch.Ért. 35(1915) 13.

¹⁹ Bökönyi, S., Effects of environmental and cultural changes on prehistoric fauna assemblages. In: Gastronomy. The anthropology of food and food habits. Ed. M.L. Arnott. (The Hague—Paris 1975) Table 1.

²⁰ Kutzián, I., op.cit.14.

settlements. The archaeozoological data can help to compare the animal keeping of the Körös Culture with that of contemporary cultures existed in the adjoining territories of the Körös Culture and of cultures influenced by the Körös expansion. At the same time we have a possibility for the zoological study of the domesticated animals introduced to the Carpathian Basin during the Early Neolithic.

I. THE ZOOLOGICAL CHARACTERIZATION OF THE DOMESTICATED ANIMALS AND THEIR UTILIZATION

Cattle — *Bos taurus* Linné

Considering the number of individuals the cattle played only the second role in the live-stock kept by the Körös people yet this animal produced the greatest quantity of meat (Tables 1,2).²¹ 7,32 – 40 per cent of the total quantity of the osteological material found in the sites of the Körös Culture consists of the bones of cattle.

We have a knowledge of only few osteometric data of cattles from Körös settlements (Table 3).²² These data are fairly uniform; the variances of the body measurements are caused by the osteological differences between the sexes. The variability of measurements is wide but the measurements of males and females can be well distinguished it within. The measurement differences between the two sexes are great.

For the characterization of the body measurements of cattles in addition to the osteometric data we can use the determination of the withers-height, too. The withers-height values estimated from the length of the long bones by the Matolcsi method²³ are the following (in mms):

At Szajol-Felsőföld, on the basis of 4 radii, 989 (subadult), 1182, 1221, 1281. At Hódmezővásárhely-Bodzáspart, on the basis of 3 metatarsi 1236, 1279, 1318. All the 7 bones represent bulls.

The individuals of the live-stock had big-mediocre body dimensions.²⁴ The withers-height of the bulls of the Körös Culture falls within the measurement range of the withers-height of Neolithic cows published by Matolcsi in 1968. The probable cause of this phenomenon is partly that that he established a wider (222 mms) measurement range for the females of the Neolithic cattle and partly that the measurements of the cattle of the Late Neolithic Lengyel Culture are among those of Copper Age cattle.²⁵ The body measurements of the cattle of the Hungarian Körös Culture correspond to those of the Balkan cattle. They were smaller than the Middle and Late Neolithic cattle of the Carpathian Basin.

²¹ Vide notes 3–20.

²² Bökönyi, S., op.cit. 1954. 10–11.; 1964. 92.; 1974. 453., 477., 481., 490., 495.

²³ Matolcsi, J., Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial. Zeitschr. f. Tierzüchtung u. Züchtungsbiol. 87.2(1970) 113., 118.

²⁴ Bökönyi, S., op.cit. 1954. 11–12.; 1964. 91–92.; Vörös, I., op.cit. 3.

²⁵ Matolcsi, J., op.cit. 120.; Id., AgrSzl 10(1968) Table 2.

The Körös Culture imported the cattle to the Carpathian Basin already in its domesticated form. So there was no local domestication in the settlements of the culture in this area.²⁶ It is probable that the descendants of the cattles originating from the small Balkan aurochs — which were smaller than the aurochs of the Carpathian Basin — were introduced to the Carpathian Basin in the 6th millennium B. C.

The cattle of the Körös Culture belong dominantly to the primigenius type (*Bos taurus primigenius* Rütimeyer) although we know a fragment of a skull of brachyceros type (*Bos taurus brachyceros* Rütimeyer) from the settlement Nosza-Gyöngypart (Yugoslavia).²⁷

The analysis of the osteometric data measured on the bone material of cattle makes possible to distinguish the two sexes. The number of species of the published measurable bone remains of cattle are the following:

	♀♀	♂♂
Szajol-Felsőföld	39	34
Röszke-Ludvár	3	3
Gyálarét-Szilágyi major	2	2
Maroslele-Pana	3	
Hódmezővásárhely-Bodzáspart		4

At Szajol-Felsőföld the ratio between the two sexes on the basis of the measurable bones is roughly 1:1 although the small size, the gracile character and the sculptural homogeneity of those bones which are unsuitable for measuring because of their fragmentary condition suggest undoubtedly the preponderance of females. At present we can not explain the preference or possible preference of cows in feeding, likewise we can not weigh the influence of the lack of consumed females to the structure of the live — stock. The bulls were most probably slaughtered in their youth.

The question whether the inhabitants of the site had butchered and cut up the cattle within the settlement or outside of it can be answered with the aid of the classification of the bone material by the Kretzoi method.²⁸ The somatic regions of different value from the viewpoint of nourishment are; the region of the head, of the trunk, of the meaty limbs, of the dry-limbs and of the knuckles. At Szajol-Felsőföld where the whole bone-material was studied, the distribution of the somatic regions of cattle is heterogeneous. Most bones belong to the trunk region (29,68 per cent) and to the meaty limbs region (27,26 per cent), followed by the bones of the head region (18,93 per cent), the dry limbs region (14,76 per cent) and the knuckles (9,37 per cent). The high frequency of bones belonging to the trunk region shows clearly that the cattles were slaughtered and cut up within the settlement.²⁹ The distribution of cattle bones according to the somatic regions is significantly different in the excavated areas (one house and two pits) at the Szajol-Felsőföld settlement,

²⁶ Bökönyi, S., op.cit. 1964. 91.; 1974. 26., 110.

²⁷ Ibid. 108.

²⁸ Kretzoi, M. — Gábori — Csánk, V., Zoologie archéologique. In: La station du Paléolithique Moyen d'Érd, Hongrie. Mon.Hist. 3. (Budapest 1968) 230.

²⁹ Vörös, I., FA 29(1978) 84—.

namely the accumulation of head bones and trunk bones was traceable in Pit 1., the accumulation of the dry limb bones in the house and in Pit 2., while a great quantity of knuckles was found in the house. It is possible that the cause of this phenomenon is the different localization of the cutting up and consumption of animals practiced by the inhabitants of the settlement.

At Szajol-Felsőföld the calibrated useful amount of meat produced by the different age groups of the 46 cattle individuals is 7050 kgs, which means 52,36 per cent of the whole useful quantity of meat produced by all the mammals found at the settlement.

We have no knowledge of the age group distribution of either the cattle bones or of the cattle individuals found in the settlements of the Körös Culture. At Szajol-Felsőföld 6,52 per cent of the cattle individuals slaughtered was neonatal, 26,09 per cent infantile, 23,91 per cent juvenile, 28,26 per cent subadult, 15,22 per cent adult. The typical utilization pattern of cattle flesh is well represented by the fact that 84,78 per cent of the individuals was killed and eaten before the animals reached their breeding season. The breeding stock of their cattle consisted of relatively few individuals.

The cattle bones found at the settlements are broken into conspicuously small fragments which can prove the application of efficient butchering implements.

Small ruminants — Sheep — *Ovis aries* Linné,
Goat — *Capra hircus* Linné

Small ruminants were the animals found in greatest quantity and with the greatest individual number in the live-stock of the Körös Culture. (Tables 1–2)³⁰. The long bones of small ruminants were found in surprisingly intact condition so according to the sculpture of the humerus, radius, femur, metapodii, skulls and mandibulae the bones of sheep and goat can be distinguished fairly well.³¹ Therefore with the aid of the osteometric data supplied by the above-mentioned bones we are able to use the denominations "sheep" and "goat". Nevertheless during the evaluation of our investigations made on the whole "small ruminant" material we use conventionally this name.

At the settlements of the Körös Culture 31,16–72,84 per cent of the whole animal bone material belongs to sheep. The bones of goats are either missing or they represent only less than 1 per cent.

We know only few osteometric data of sheep found in Körös Culture settlements (Table 4).³² The osteometric data of sheep found at Szajol-Felsőföld include also the width measurements of epiphyses of those bones which belong to the measurable subadult age group. As the width measurements of already fused epiphyses of long bones belonging to the subadult age group do not differ

³⁰ Vide notes 3–20.

³¹ Boessneck, J. — Müller, H. H., Osteologische Untersuchungsmerkmal zwischen Schaf (*Ovis aries* Linné) und Ziege (*Capra hircus* Linné). *Kühn-Archiv* 78.1–2. 129.; Payne, S., A metrical distinction between sheep and goat metacarpals. In: *The domestication and exploitation of plants and animals*. Ed. P. J. Ucko, G. W. Dimbley. (London 1969) 295–.

³² Bökönyi S., op.cit. 1964. 91.; 1974. 504–506., 511–512.

from the bones belonging to the adult group, these values can be applied also for the characterization of the body measurements of sheep.

The constitution of the sheep individuals of the Körös Culture is uniform; they were low-built animals of small body size. The variability in the body size of the sheep was great. Despite the presumably significant sexual dimorphism we have no data which could be used for the osteometric separation of postcranial bones according to sexes. The withers-height of sheep estimated from the length of the long bones by the Teichert method³³ are as follows (in mms):

<i>Humerus</i>	pieces	X	min. — max.
Szajol-Felsőföld	1		577,8
<i>Radius</i>			
Szajol-Felsőföld	13	576,0	522,6 — 627,1
Röszke-Ludvár	1		603,0
<i>Metacarpus</i>			
Szajol-Felsőföld	11	578,7	542,7 — 611,2
Röszke-Ludvár	2		601,4
Maroslele-Pana	1		586,8
<i>Femur</i>			
Szajol-Felsőföld	1		543,6
<i>Tibia</i>			
Szajol-Felsőföld	3	580,8	568,8 — 595,9
<i>Metatarsus</i>			
Szajol-Felsőföld	8	582,6	553,8 — 614,1
Röszke-Ludvár	2		581,1 — 640,4
Maroslele-Pana	1		608,3

On the basis of the length of 37 long bones the average withers-height of the sheep at Szajol-Felsőföld (in mms) is 577; min. 522,6, max. 627,1. It is highly probable that individuals having a withers-height over 600 mms were males.

It is characteristic of the horn-core structure of the Early Neolithic sheep in Hungary that males had big, stocky, twisted and outward curving horns triangular in cross-section, while the horns of females were short and strongly flattened like a goat's horn and they were not twisted.³⁴ The females are identified with the hornless sheep and the turbary sheep (*Ovis aries palustris* Rüttemeyer) while the males are identified with the copper sheep (*Ovis aries studeri* Duers).³⁵ I regard both copper sheep and turbary sheep to be separate spe-

³³ Teichert, M., Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Archaeozoological studies. Ed. A.T. Clason. (Amsterdam — Oxford — New York 1975) 63. Table 4.

³⁴ Bökönyi, S., op.cit. 1974. 167.

³⁵ Ibid.; Id., op.cit. 1977. 14.

cies.³⁶ For lack of sufficient knowledge on the genetic structure of the Early Neolithic sheep stock we can not prove whether it is right to label the two types (species) as forms representing sexual dimorphism. The earliest symptom of domestication which can be traced among sheep is hornlessness³⁷ found also among the sheep of Maroslele-Pana,³⁸ Röske-Ludvár, Gyálarét-Szilágyi major and Ludas-Budzak (Yugoslavia).³⁹ It is interesting that during the Early Neolithic the hornless sheep was found in a relatively great quantity at certain sites. It is probable that hornlessness has nothing to do with the process of domestication but rather with the inbreeding selection (?) developed as a consequence of the increasing isolation of the sheep stock. The hereditary process of hornlessness determined by the male sex is manifested itself with varying penetration among the male and female individuals. Therefore only the future allometric sex-investigations on intact skulls of hornless sheep will settle whether in the early prehistoric periods hornlessness is characteristic only for the female individuals or for both sexes.

At Szajol-Felsőföld the distribution of sheep bones according to the somatic regions is heterogeneous like that of cattle bones found there, though in contrast to the cattle most sheep bones belong to the meaty limb region (46,92 per cent), followed by the bones of the head region (21,32 per cent), dry limb region (18,23 per cent), trunk region (12,79 per cent) and the knuckles (0,74 per cent). 94,45 per cent of the trunk bones of sheep consists of vertebrae, the other 5,55 per cent of ribs. The number of trunk bones is very small which allows us to come to the conclusion that the slaughtering and cutting up of the small ruminants took place either in the yet unexcavated area of the settlement or outside the settlement. This supposition is proved by also the observation that the carpale and tarsale bones are completely missing in the osteological material of small ruminants. These bones can be found there only in that case if the forelegs and the hind legs of the animals get into the settlements in whole condition i.e. in the skin. When the animal was prepared for consumption these bones were removed together with the other waste to refuse pits.

The distribution of bone material of small ruminants according to somatic regions helps to reconstruct the working process practiced by the inhabitants of the settlement cutting up the animals:

- a. Forelegs and hind legs were cut/chopped off from the trunk together with the shoulder blades and the hind quarters, respectively;
- b. Forelegs and hind legs were resected; the extremities of the legs being distally from the radius-ulna and the tibia-fibula (carpus-tarsus bones, metapodii and knuckles) were cut off from the trunks;
- c. Even the knuckles were removed from the extremities of legs already cut off.

In the excavated area at Szajol-Felsőföld mostly the bones of resected forelegs, hind legs and metapodii were found. Consequently the animals were

³⁶ Vörös, I., FA 29(1978) 82.

³⁷ Bokönyi, S., op.cit. 1964. 91.

³⁸ Ibid. 90.

³⁹ Id., op.cit. 1974. 160.

by all means flayed before cutting up. The metapodii remained in the skin during the flaying of the animals as the aids of the process. Metapodii were often used as bone implements of various purposes, too. On the basis of the resected forelegs and hind legs, the great number of metapodii, the absolute lack of the carpus-tarsus bones we can verify that the small ruminants were slaughtered and cut off either in the unexcavated part of the settlement or outside of the settlement.

The distribution of the bones of small ruminants according to somatic regions in the three excavated areas (1 house and 2 pits) of Szajol-Felsőföld is significantly different; the bones of the dry limb region (metapodii) were accumulated mostly in the house while the bones of the head region were found mostly in Pit 1.

At Szajol-Felsőföld the calibrated useful amount of meat produced by the different age groups of 131 individuals of small ruminants is 2610 kgs, which means only 18,24 per cent of the whole useful quantity of meat produced by all the mammals found at the settlement.

The age group distribution of either small ruminant bones or of the individuals in the settlements of the Körös Culture is unknown in the literature. We know only the great quantity of bones of young and subadult animals.⁴⁰ At Szajol-Felsőföld 3,05 per cent of the small ruminant individuals was killed and eaten as neonatal, 16,80 per cent as infantile, 18,33 per cent as juvenile, 27,48 per cent as subadult, 33,58 per cent as adult and 0,76 per cent as mature. 65,66 per cent of the stock of small ruminants was eaten before the animals reached their breeding season. It would be a strong indication for their utilization as meat supply unless we suppose that the primary case of the killing was to get fur from the young animals.

The percental changes in the age survival of the small ruminants however suggest that the mortality of infantile animals (lambs) was presumably controlled. The kill off pattern of the small ruminants at Szajol-Felsőföld can be identified with Payne's A and C models⁴¹ completing the interpretation of Payne's A model with the assumption that the primary aim of the killing of animals was to get fur and the utilization of their flesh was only of secondary importance. The fur and meat utilization kill off pattern of small ruminants (model A) can be reconstructed unambiguously in the settlements of the Körös Culture.

The utilization of the fur and skin of domestic small ruminant animals and generally of mammals is scarcely discussed perhaps because either the use of skin and fur for clothing and covering buildings etc. is regarded as quite natural or because we have no concrete data (finds) supporting it. In my opinion at the time of the Körös Culture the primary economic value of small ruminants was the utilization of fur and the consumption of flesh was only of secondary importance. Though the skin surface of the small ruminants is small, its dressing is easy.

⁴⁰ *Id.*, op.cit. 1954. 10.; 1964. 91.; 1974. 167.

⁴¹ *Payne, S.*, Kill-off patterns in sheep and goats. The mandibles from Asvan Kale, Anatolian Stud. 23(1973) 281–303.

Goat

At the settlements of the Körös Culture horn-cores of young and old individuals were found. Osteometric data of goat bones are scarcely known. The goats had big body size, but their horn-cores were small, scimitar-shaped of small "aegagrus" type although a twisted horn-core of "prisca" type is known from Ludas-Budzak (Yugoslavia).⁴² It is interesting that in the time of the Körös Culture domesticated goats with the typical aegagrus type horn core are known only on representations.⁴³ At Szajol-Felsőföld the height of the goat estimated with the aid of the Schramm method⁴⁴ is the following (in mms): 724,3 (radius) and 713,0 (mc).

Fig – *Sus scrofa domestica* Gray

The keeping of pig was not significant in the animal keeping of the Körös Culture. Only 0,13–1,11 per cent of the animal bone material found at the settlements belongs to pigs (Table 1, 2).⁴⁵ In one of his papers S. Bökönyi supposed that the introduction of the pig to the Carpathian Basin was a "half phase" behind that of the cattle and the small ruminants.⁴⁶ He proves the immigration or import of the animal to the Carpathian Basin and rejects the possibility of the introduction of a domestication technique.⁴⁷ It is worth re-examining why did the culture not pay a similar attention to the keeping of the pig like as to that of the small ruminants? Small ruminants had no wild form suitable for domestication in the Carpathian Basin, yet the people of the Körös Culture could keep and breed them on a high level. For the time being it is hard to answer these questions. The only possible starting point is the following: on the settlements of the Körös Culture the remains of pigs are very rare or even absent. Nevertheless in presumably later (?) phases of the Körös Culture, depending on the extension of the excavated areas, at the settlements the number of the pig bone material is increasing. At Szajol-Felsőföld, too, pig remains were found only in the latest period of the excavated part of the settlement – in the upper 0–90 cms of the filling of the pits. When the filling up of the excavated part of the settlement was begun (pit 1 is 200 cms deep), the inhabitants did not eat domesticated pig but wild boar. It is probable that

⁴² Bökönyi, S., op.cit. 1977. 14.

⁴³ An interesting feature in the art of the Körös Culture is the figurative representation of animals in relief. Not many species were represented, only stags and some horned animals (*Kutzián, I.*, op.cit. 76), i.e. red deer, roe deer, ibex (?) and domesticated small ruminants. Red deer (Ibid. Pl. II, 1., XVII, 1.; XLI, 6), roe deer (Ibid. Pl. XLI, 8) and domesticated small ruminants (Ibid. Pl. XLI, 9., XLII, 3) were represented naturalistically. The ibex (?) was stylized (Ibid. Pl. XX, lb., XII, 2) or represented naturalistically (Ibid. Pl. XLI, lb., XLII, 1). Horn core finds from domesticated goats of the long-horned aegagrus type has not occurred so far in garbage from Körös Culture settlements. Horn cores from goats represented in this period are known only from Late Neolithic settlements. Of the animals represented red deer and roe deer belonged to hunted animals. Small ruminants on representations look rather like goats and not sheep. Their most important domesticated animals, as sheep and cattle, were, on the other hand, not represented.

⁴⁴ Schramm, Z., Die Röhrenknochen und die Widerristhöhe bei der Ziege. *Roczniki Wyzszej Szkoły Rolniczej w Poznaniu* 36(1967) 89–105.

⁴⁵ Vide notes 3–20.

⁴⁶ Bökönyi, S., op.cit. 1964. 88.

⁴⁷ *Id.*, op.cit. 1974. 108.

the people of the Körös Culture realized the prolificness of the wild boar, and maybe a more sedentary way of life of the people made possible the domestication of the Eastern-European wild boar (*Sus scrofa attila* Thomas), too.

The pigs found in the settlements of the Körös Culture represent the primitive small-sized *palustris* type (*Sus scrofa palustris* Rüttimeyer). The only osteometric datum published on pigs is the one from Maroslele-Pana; the dimensions of a tibia diaphysis (in mms): width: 16,8; depth: 12.⁴⁸ The age group distribution of the bones or of the individuals of pigs are known only from Szajol-Felsőföld; one of the two individuals was infantile, the other was adult.

Dog — *Canis familiaris* Linné

The people of the Körös Culture kept the dog first of all as a companion, the utilization of the animal as food was barely important though the presence of some broken up skulls may suggest it. It was used as a watch-dog at the settlements but its activity in driving and tending the flock as well as as a hunting dog was also essential. In the settlements of the Körös Culture only the 0,20–1,62 per cent of the whole animal bone material belongs to dogs (Tables 1, 2)⁴⁹. Considering the number of individuals there were very few dogs at the settlements, which indicates its rarity while the preponderance of adult individuals shows its high esteem. At Lepenski Vir in Yugoslavia even the cultic role of dog is known⁵⁰ unfortunately we do not know in which phase of the settlement.

The dogs of the Körös Culture belong mostly to the small-sized turbarly spitz dog (*Canis familiaris palustris* Rüttimeyer).⁵¹ There are only few osteometric data on dogs.⁵²

Lower tooth row:

length of row of P ₁₋₄	n	X	min. — max.
Szajol-Felsőföld	2		33 — 35
Röszke-Ludvár	3	33,34	30 — 38
length of row of M ₁₋₃			
Röszke-Ludvár	5	32,70	30 — 35
length of M ₁			
Röszke-Ludvár	5	20,20	18 — 22
Szajol-Felsőföld	2		19 — 19,5

⁴⁸ *Id.*, op.cit. 1964. 90.

⁴⁹ Vide notes 3–20.

⁵⁰ Bökönyi, S., Arch.Ért. 96(1969) 159.; *Id.*, Animal remains of Lepenski Vir. Science 167(1976) No. 3926. 1704.

⁵¹ *Id.*, op.cit. 1964. 90.; 1974. 318.

⁵² *Id.*, op.cit. 1964. 90.; 1974. 557., 560–561.

Epiphysis dimensions of long bones (in mms):

proximal epiph. of humerus	breadth	diameter
Maroslele-Pana	21	29
distal epiph. of radius		
Röszke-Ludvár	21,3	13
distal epiph. of tibia		
Röszke-Ludvár	21,5	16,5

Length of tibia: 153 mms. The withers-height of the dog from Röszke-Ludvár estimated by the Koudelka method⁵³ is 460,3 mms; which means a medium body height. On the basis of the described morphological characteristics⁵⁴ the skull of a dog found at Röszke-Ludvár belongs to a male.

II. HUNTED ANIMALS

During the Early Neolithic, like in the later prehistorical periods, hunting was first of all an activity to complete the food-supply.⁵⁵ S. Bökönyi regards the Neolithic hunting as an economic activity exclusively connected with and subordinated to domestication⁵⁶ and later as a compensation for the decrease of agricultural production developed as a consequence of the climatic deterioration at the end of the Neolithic.⁵⁷

The bone remains of wild mammals found at the settlements of the Körös Culture represent 6,87–34,38 per cent of the whole bone material. This quantity is considerably varying at the different settlements (Tables 1,2). The following questions arise with good reason: what determines the quantitative/qualitative composition of the osteological material of wild mammals found at a given settlement? To which degree the osteological material of a settlement represents the actual wild mammal fauna existed in the vicinity of the settlement? The qualitative composition and quantitative relations of the osteological material of wild mammals came to light in archeological sites depend partly on the composition of the natural wild mammal fauna, partly on the nature of hunting. In that time the quantitative result of hunting probably still reflect the real frequency relations within the stock of hunted animals,⁵⁸

⁵³ Koudelka, F., Das Verhältniß der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugethieren. Verhandl. d. Naturforsch. Ver. 24.1(1886) 137., 151.

⁵⁴ Bökönyi, S., op.cit. 1974. 318., 555–556. Fig. 136.

⁵⁵ Vörös, I., A magyarországi subfossilis szarvaspopulációk archaeozoológiai vizsgálata. (Diss.) In MS (Debrecen 1975) 76–77.

⁵⁶ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 14(1962) 184.; *Id.*, op.cit. 1974. 114.

⁵⁷ *Id.*, op.cit. 1977. 13.

⁵⁸ Kretzoi, M., Étude paléontologique. In: Gábori–Csánk, V., La station du Paléolithique Moyen d'Érd, Hongrie. Mon.Hist. 3. (Budapest 1968) 86.

while the quality of hunting, the preference of certain animals and the technique of hunting had ultimately ethnic, economic and social causes.

We know 15 wild mammal species from the settlements of the Körös Culture (Tables 1, 2):⁵⁹

- Perissodactyla: wild ass — *Asinus hydruntinus* (Regalia)
horse — *Equus* (s. str./sp.)
- Artiodactyla: aurochs — *Bos primigenius* Bojanus
"wild sheep" — *Ovis musimon* Schreber
red deer — *Cervus elaphus* Linné
roe deer — *Capreolus capreolus* Linné
Eastern-European wild boar — *Sus scrofa attila* Thomas
- Ferae: wolf — *Canis lupus* Linné
fox — *Vulpes vulpes* Linné
wild cat — *Felis silvestris* Brisson
Mustelidae sp. ind.
cf. *Putorius putorius eversmanni* (Lesson)
badger — *Meles meles* Linné
- Rodentia: beaver — *Castor fiber* Linné
- Lagomorpha: hare — *Lepus europaeus* Pallas

There are only a few osteometric data of wild mammals known from the settlements of the Körös Culture. We can see from these data only the fact that the herbivores lived during the Early Neolithic — like those lived in the Balkan⁶⁰ — were smaller than these animals in the Late Neolithic/Copper Age. We do not know exactly whether this difference originated from the chronodynamic changes in the body size of the species caused by the climate or it would mean that — as during the younger phases of the Neolithic, too — the people of the Körös Culture preferred the hunting of smaller females whose killing was more easy because of their ethology. The complex investigations made on the osteological material of the large herbivores seem to prove the possibility of both hypotheses.⁶¹

The wild mammals got into the settlements as game were: aurochs, red deer, roe deer, wild boar, horse and wild ass (*Fig. 2*).

The carnivores which often filched the live stock and the refuse of the settlements were the wolf, badger, fox, the Mustelidae, and the wild cat. The vertebral column and proximal parts of the limbs of these animals were found very rarely at the settlements proving their exclusive utilization as furry ani-

⁵⁹ Vide notes 3–20.

⁶⁰ Bökönyi, S., The vertebrata fauna from Obre I–II. WMBHL 4/A (1974) 92–.; *Id.*, The vertebrata fauna from Anza. In: Gimbutas, M., Neolithic Macedonia. Mon.Arch.1. (Los Angeles 1976) 338–.

⁶¹ Vörös, I., A magyarországi ... 65. Table 4.2.2.

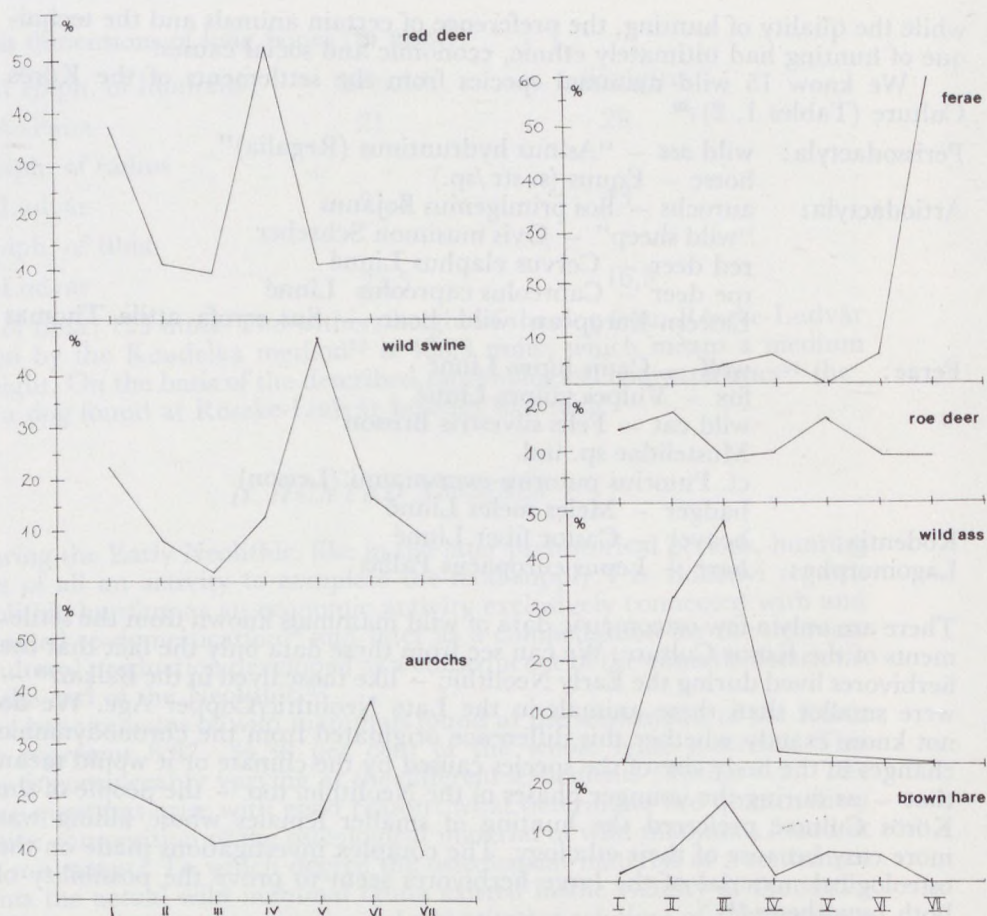

Fig. 2. -2. ábra I. Saján-Dombos, II. Nosza-Gyöngypart, III. Ludas-Budzsák, IV. Röske-Ludvár, V. Gyálarét-Szilágyi major, VI. Szajol-Felsőföld, VII. Kőtelek-Huszársarok (pit 1-1. gödör)

mals. Consequently the skinning of these animals took place outside the excavated area. The beaver and the hare were hunted for similar causes, but naturally the flesh of the latter was eaten too.

III. THE ECOLOGICAL AND ECONOMICAL CHARACTERIZATION OF THE KÖRÖS CULTURE ON THE BASIS OF THE ANIMAL BONES.

The following characterization of the "faunas" — i.e. of the animal bone assemblages found in the refuse of the settlements of the culture — is known: the geographical environment had a strong influence on the fauna, first of all on the wild animals. In those settlements which are at the boundary of the gallery forests of the inundation area and the forest steppe the species determined by the environment were present on a larger scale. The significance of the animal keeping and the hunting within the economy of the settlements was more or less of equal importance. The people of the Körös Culture brought with themselves from the Aegean a live-stock whose the composition was characteristic of the Aegean. The most important species of this live stock were sheep and goat. The animal keeping of the culture was alien under the geographical and faunal conditions of Hungary. In the domesticated animal fauna based on the small ruminants the propagation of these animals was insolvable, therefore after the Körös Culture ceased to exist this type of fauna also vanished.⁶²

The comparative examination of the animal bone material found in the settlements of the Körös Culture can be made from several viewpoints. The most important task would be the investigation of species dynamic changes based on the inner chronology of the culture. Unfortunately at the time being it is insolvable. At Maroslele-Pana the only Körös Culture settlement where clearly distinguishable find-associations of two phases of the culture are known, (Pit 3 and Pit 4)⁶³ only about 2/5 of the animal bone material was investigated and the osteological material of the pits was not separated.⁶⁴

Another possible way of investigation is to study the faunal associations of the settlements according to geographical units:

I. Northern Bácska

Monostorszeg-Opoljenik (Table 2), Ludas-Budzak, Nosza-Gyöngypart (Yugoslavia), Röske-Ludvár, Gyálarét-Szilágyi major (Hungary) (Table 1).

The percentage of the bones of domesticated animals and wild mammals in the four settlements are:

1. Ludas-Budzak	88,28	11,72
2. Gyálarét-Szilágyi major	73,04	26,96
3. Röske-Ludvár	59,70	40,30
4. Nosza-Gyöngypart	39,30	60,70

At Monostorszeg-Opoljenik there were more bones of domesticated animals than those of wild mammals.⁶⁵ The percentage of the bones of small ruminants-cattle in the four settlements are:

⁶² Bökönyi, S., op.cit. 1964. 88.; 1974. 21.

⁶³ Trogmayer, O., Arch. Ért. 91(1964) 67—.

⁶⁴ Bökönyi, S., op.cit. 1964. 87—.

⁶⁵ Gubitz, K., op.cit. 246.

1. Ludas-Budzak	86,13	13,15
2. Röske-Ludvár	75,84	18,38
3. Gyálarét-Szilágyi major	63,56	30,37
4. Nosza-Gyöngypart	59,00	41,00

At Monostorszeg-Opoljenik there was a preponderance of small ruminants.⁶⁶

Percentage of the bones of wild mammals:

Ludas-Budzak		Nosza-Gyöngypart	
1. wild ass	47,74	wild ass	32,35
2. hare	15,33	aurochs	17,65
3. aurochs	11,15	roe deer	17,65
4. red deer	9,76	red deer	11,76
5. roe deer	9,05	hare	8,82
6. wild boar	2,43	wild boar	8,82
7. Ferae	4,19	Ferae	2,95
8. beaver	0,35	—	—

Gyálarét-Szilágyi major		Röske-Ludvár	
1. wild boar	46,83	red deer	53,40
2. aurochs	16,46	wild boar	13,05
3. roe deer	16,46	aurochs	12,53
4. red deer	13,93	roe deer	9,40
5. hare	5,06	Ferae	6,06
6. wild ass	1,26	wild ass	2,95
7.	—	beaver	1,40
8.	—	hare	1,21

The settlements listed above are along an about 40 kms' line within the same geographical unit and environment in the territory of the Bácska Loess Platform. In spite of this there are marked differences in the dominance relations at the different localities as regards the relations of domesticated animals—wild mammals, small ruminants and cattle—hunted animals. The people of the Körös Culture hunted wild mammals depending on various phytocenoses of the foreststeppe vegetation of this region, namely in the first two cases the wild mammals of the steppe and in the latter two cases those of the forest were hunted. This indicates rather the varied hunting grounds than the actual environment of the settlement.

According to the environmental demands of the wild mammals at Ludas-Budzak the species of the steppe (63,07 per cent), of the scrubby forest (20,20 per cent) and of the closed forest (16,38 per cent); at Röske-Ludvár the species of the closed forest (72,51 per cent), of the scrubby forest (21,93 per cent) and of the steppe (4,16 per cent) were found. At Gyálarét-Szilágyi major and Nosza-Gyöngypart the difference is between the wild mammal species being at the first and at the sixth place. At Gyálarét-Szilágyi major a closed forest

⁶⁶ Ibid.

species (Wild boar, 46,83 per cent), while at Nosza-Gyöngypart a steppe species (wild ass 32,35 per cent) was the most frequent. The sequence of the 2nd – 5th mammals is the same (scrubby forest, closed forest, steppe species). Wild mammals being at the 6th place are the opposite of those being at the first place.

At Monostorszeg-Opoljenik only two wild mammal species were found; the roe deer and the "wild sheep: *Ovis musimon* Schreber".⁶⁷ The authenticity of the wild sheep is debated,⁶⁸ unfortunately there is no possibility any more to study the find. On the basis of the photo of the skull fragment with horn⁶⁹ core it is impossible to decide whether it was a wild or a domesticated sheep. As the wild goat (*Ibex* group) and the wild sheep (*Musimon* group) may be found⁷⁰ in the Mesolithic – Neolithic sites of S – SE-Europe we can reckon with the sporadic occurrence of the forest wild sheep in the Carpathian Basin, too. Naturally these wild small ruminants did take no part in the domestication.

II. Northern Banat

Sajan-Dombos (Yugoslavia), Óbesenyő, Bukovapuszta (Roumania)

From this territory only the species composition and ratio of the animal bone material found at Sajan-Dombos is known.⁷¹ The bone material is relatively small – 10 mammal species – but it is good for evaluation. 55,78 per cent of the bone material belongs to domesticated animals, while 44,22 per cent of them belongs to wild mammals. 63,06 per cent (!) of the bone material of domesticated animals represents cattle and only 31,54 per cent of them belongs to small ruminants. Considering the environmental demands of the wild mammals first of all the closed forest species (61,36 per cent) and the scrubby forest species (37,50 per cent) were found, the steppe species came to light only in 1,13 per cent.

O. Kadič determined 10 mammal species in the animal bone material of Óbesenyő (Table 2),⁷² or more exactly 9 species, because the tenth is the aurochs whose metapodii were used for polished bone spatulae.⁷³ There were 401 animal bones found at the settlement. 248 specimens of them represent garbage, the other 153 specimens came from bone implements. A single fragment of "*Equus caballus* L." was found too, which could not have originated from a domesticated horse. With the knowledge of the wild mammal fauna of the Early Neolithic SE-Europe this equid from Óbesenyő would have been either a wild ass or a forest wild horse. At Óbesenyő also the cattle was the most frequent domesticated animal.

⁶⁷ Koch, A., Földt. Közl. 32(1902) 346.; Gubitz, K., op.cit. 246.

⁶⁸ Bökönyi, S., Acta Arch.Hung. 11(1959) 42., n.24.

⁶⁹ Koch, A., op.cit. 346., Fig. 1.

⁷⁰ Radulesco, C. – Samson, P., Sur une centre de domestication du mouton dans le Mésolithique de la grotte „La Adam” en Dobrogea. Zeitschr. f. Tierzüchtung u. Züchtungsbiol. 76(1962) 282–.; Payne, S., Faunal change at Franchthi Cave from 20,000 B.C. to 3,000 B.C. In: Archaeozoological studies. Ed. A.T. Clason. (Amsterdam – Oxford – New York 1975) 122–.

⁷¹ Giric, M., op.cit. n. 24.

⁷² Kisléghi, N.Gy., Arch.Ért. 31(1911) 161.

⁷³ Ibid. Table I. 2.3.4.5.6.7.8.

There were only few animal bones found at Bukovapuszta in the Aranka region (Table 2); from the domesticated animals only the cattle, from the game animals only the red deer came to light.⁷⁴

We know only few animal bones of various quality from the Northern Banat region, though in this area the cattle was presumably the most widespread domesticated animal in the settlements of the Körös Culture. The people of Óbesenyő, Bukovapuszta, like those of Saján-Dombos, hunted closed forest, scrubby forest and steppe animals.

III. The Maros region

Maroslele-Pana (Table I.), Deszk-Olajkút (Table 2) (Hungary)

As the publication of the animal bone material found in these two settlements is less suitable for an archaeozoological evaluation we can notice only the following: at Maroslele-Pana 67,03 per cent of the 2/5 of the whole animal bone material found belongs to domesticated animals, while 32,97 per cent represents wild animals.⁷⁵ At Deszk-Olajkút⁷⁶ (one or more settlements?) 80,16 per cent and 19,84 per cent of the bone material belongs to domesticated animals and wild animals, respectively. At Maroslele-Pana the steppe wild ass was absent but the bones of hare were found; otherwise the scrubby forest and closed forest species came to light.

IV. The Körös region

Szarvas-Szapannos, Szarvas 23 (Hungary) (Table 2)

Like the settlements of the previous region the publication of the zoological material of these two sites is less suitable for an archaeozoological evaluation.

At the settlement Szarvas 23⁷⁷ 90,91 per cent of the whole animal bone material belongs to domesticated animals and 9,09 per cent to wild animals. 30,97 per cent and 58,83 per cent of the whole animal bone material belong to cattle and small ruminants, respectively.

At Szarvas-Szapannos the bones of the sheep were more frequent than those of the cattle.⁷⁸

V. The Valley of the Tisza (from the S to the N)

Hódmezővásárhely-Bodzáspart, Hódmezővásárhely-Gorzsa-Kovács tanya, Tiszaug-Tópart, Szajol-Felsőföld, Kőtelek-Huszársarok Pit 1.

In the separated animal bone material of Hódmezővásárhely-Bodzáspart only cattle and small ruminants represent the domesticated animals and steppe, scrubby forest and closed forest species were found among the wild mammals.⁷⁹

⁷⁴ *Id.*, Arch.Ért. 27(1907) 272.

⁷⁵ Bökönyi, S., op.cit. 1964. 88.

⁷⁶ *Id.*, op.cit. 1971. Table 1.

⁷⁷ *Id.*, op.cit. 1977. Table 6.

⁷⁸ Krecsmarik, E., op.cit. 13.

⁷⁹ Bökönyi, S., op.cit. 1954. 9–.

At Hódmezővásárhely-Gorzsa-Kovács tanya there were only a few animal bones; only those of the cattle and of the pig came to light.⁸⁰

At Tiszaug-Tópart five species of domesticated animals and the bones of the closed forest and scrubby forest species were found among wild mammals⁸¹ (Table 2). The equid found here — like the one at Óbesenye — would have been a steppe wild ass or a forest wild horse.

At Tiszajenő-Szárazérpart 91,22 per cent of the whole bone material belongs to domesticated animals and 8,78 per cent of it to wild animals⁸² (Table 2).

There are two settlements in the Middle Tisza region the animal bone material of which is well documented, namely: Szajol-Felsőföld and Kőtelek-Huszársarok (Pit I.). The percentage of the bones of domesticated animals and wild mammals in these settlements are:

Szajol-Felsőföld	92,73	7,27
Kőtelek-Huszársarok Pit I.	67,15	32,85

The percentage of the small ruminants and cattle within the domesticated animals is:

Szajol-Felsőföld	53,90	45,65
Kőtelek-Huszársarok Pit I.	48,80	51,20

The percentage distribution of the wild mammal bones is:

Szajol-Felsőföld		Kőtelek-Huszársarok Pit I.	
1. aurochs	48,50	Ferae	59,10
2. wild boar	16,17	red deer	13,63
3. red deer	13,13	wild boar	9,09
4. roe deer	9,09	aurochs	9,09
5. hare	5,05	roe deer	9,09
6. wild ass	1,00		
7. Ferae	6,06		
8. Beaver	1,00		

According to the environmental demand of the wild mammals at Szajol-Felsőföld the species of the scrubby forest (57,59 per cent), the closed forest (35,36 per cent) and the steppe (10,09 per cent) while at Kőtelek-Huszársarok (Pit I.) the species of the closed forest (81,82 per cent) and the scrubby forest (18,18 per cent) were found.

Summing up we can establish that in the five geographical areas the wild mammal species killed as a game in greatest quantity were at the different settlements of different kind. Naturally it means not only a specialization but also the existence of different hunting grounds. In the territory of the Northern Bácska the two extreme phytocenoses are that of the steppe and that of the closed forest, in the Northern Banat that of the closed forest, in the Maros

⁸⁰ *Gazdapusztai, Gy.*, op.cit. 10.

⁸¹ *Kutzián, I.*, op.cit. 14.

⁸² *Bökönyi, S.*, op.cit. 1975. Table 1.

region that of the scrubby forest and in the Tisza Valley those of the scrubby forest and the closed forest.

The configuration of the terrain and vegetation, conditions determine though not only the species-composition of the wild mammal fauna but also that of the domesticated animals, moreover they had an influence on the technique of domesticated animal keeping. With a few exceptions the absolute dominance of small ruminant bones can be discovered in the bone refuse at the settlements of the Körös Culture, although at the settlements of the Starčevo and the Criș culture adjacent to the Körös Culture from the South and the South-East, we do not find the dominance of small ruminant bones. At the settlements of the Criș Culture in Transylvania, Oltenia-Muntenia, Moldavia and the Danube Valley being in the highland forests,⁸³ at the foot of the hills or in the valleys as well as in the Starčevo settlements of Serbia, Bosnia and the Danube Valley⁸⁴ the quantity of cattle is significantly greater than that of small ruminants. In the Carpathian Basin at the Körös settlements of the Northern Banat and of the Middle Tisza Valley the number of cattle bone remains is twice to five times greater than the quantity of cattle bones found at the settlements of the Northern Bácska and of the Maros region; at the same time the number of the small ruminants is decreasing.

Taking into account the data concerning the animal bone material of the Early Neolithic settlements at the Balkan the living stock of the Körös Culture with its sheep dominance is identical with the Aegean—South Balkan type living stock, however not genetically but merely formally. It was not the domesticated animal “fauna” with the sheep dominance which was brought by the mobile population of the Körös Culture to the Carpathian Basin but the four domesticated animals; the cattle, the sheep, the goat and the dog were introduced by them.

In the karstic regions of the Aegean, the Peloponnese, Thessaly and Greek and Yugoslav Macedonia the vegetation made first of all the keeping and breeding of small ruminants possible. This so-called “Mediterranean type” animal keeping is still in existence in these lands. The keeping of the cattle was not significant in these territories either in prehistoric times or is it nowadays.

At the settlements of the Starčevo—Criș culture being an economical-social medium connecting the Körös Culture in the Carpathian Basin and the Protosesklo Culture in the Aegean the cattle is, with the exception of one case, the most important domesticated animal.⁸⁵

At the time being we can not solve the controversion which man fests itself in the following: how could the Körös Culture for a rather long time

⁸³ Necrasov, O., Studiul oseminfelor umane si al resturilor de paleofauna, descoperite in mormintul neolitic de la Cluj — „Gura-Baciului”, datind din cultura Cris. *Apulum* 5(1965) 19–34.; *Id.*, Sur les restes des faunes subfossiles datent de la culture Starčevo—Criș et le problème de la domestication. *Anal.Stiint.ale Univ. „Al.I.Cuza” Jasi* 10(1964) 167–181; *Vlassa, N.*, Neoliticul Transilvaniei. *Bibl. Mus.Napocensis* 3. (Cluj 1976) 111.

⁸⁴ Bökönyi, S., op.cit. 1969. 158.; 1970. Table 1.; 1976. *Obre-I.* 56., Table 1–2.; 1976. *Anza.* Table XXXIII–XXXIV.; 1977. Table 4.

⁸⁵ Tringham, R., Hunters, fishers and farmers of Eastern Europe 6000–3000 B. C. (London 1971) 96.

maintain the small ruminant dominance of its live-stock in areas hardly suitable for grazing, if 65 – 80 per cent of the animals was killed and eaten in immature age, before they reached their breeding season. In the southern part of the Carpathian Basin the marshy lands in the inundation areas along the narrow coastlines of the rivers of the S-SE Great Plain were unsuitable for keeping sheep. S. Bökönyi also called the attention to this fact.⁸⁶ In these areas the keeping of large animals could develop only during the dry warm periods of the Late Neolithic.

In the Great Hungarian Plain the spring-flood of rivers inundated vast areas. After the retreat of the water a part of these areas produced rich pastures. Agriculture was, though, also cultivated in these areas. Even if we estimate the live-stock of the settlements (families) as consisting of only 150 – 300 sheep and 50 – 100 cattles, the pastures belonging to the settlements became soon exhausted.

With the knowledge of the ecosystem of the Early Neolithic as well as the linear settlement system of the Körös Culture we are forced to suppose the practice of transhumance in animal keeping. Transhumant shepherding, depending on natural sources of fodder, uses several supplementary grazing zones, as lowlands – lowlands, lowlands – highlands, highlands – highlands, alternatively. The inner seasonal chronostructure of some settlements shows certain vague tendencies toward this practice. With the aid of the investigations on the horizontal and vertical distribution of the animal bone material at the settlements maybe we can distinguish two periods of accumulation:

Summer period: 1. after the retreat of the flood from the riser flats the (exclusive?) eating of great quantities of molluscs and fishes; 2. killing and eating of infantile and juvenile individuals of domesticated animals.

Winter period: 1. hunting for wild mammals in the winter and in spring; 2. the killing and eating of birds which spend only the winter in the Great Hungarian Plain; 3. killing and eating of subadult and adult individuals of domesticated animals.

Further data for the possible seasonal or continuous character of the settlements of the Körös Culture will be furnished by investigations to be made on the micro-vertical accumulations of animal bone material found in the excavated parts of the settlements.

⁸⁶ Bökönyi, S., op.cit. 1971. 643.

Species	Ludas-Budzsák		Nosza-Gyöngypart	
	spec.	indv.	spec.	indv.
cattel — <i>Bos taurus</i> L.	284	25	9	4
caprovines — <i>Ovis aries</i> L., <i>Capra hircus</i>	1863	124	13	4
pig — <i>Sus scrofa domestica</i> Gray	8	3	—	—
dog — <i>Canis familiaris</i> L.	8	3	—	—
Domestic animals:	2163	155	22	8
wild ass — <i>Asinus hydruntinus</i> (Regalia)	137	16	11	3
aurochs — <i>Bos primigenius</i> Boj.	32	8	6	2
red deer — <i>Cervus elaphus</i> L.	28	8	4	2
roe deer — <i>Capreolus capreolus</i> L.	26	7	6	3
wild swine — <i>Sus scrofa</i> L.	7	3	3	2
wild cat — <i>Felis silvestris</i> Schreb.	3	2	—	—
polecat — <i>Putorius</i> sp.	—	—	—	—
mustelid — <i>Mustela</i> sp.	—	—	—	—
badger — <i>Meles meles</i> L.	3	1	1	1
wolf — <i>Canis lupus</i> L.	1	1	—	—
fox — <i>Vulpes vulpes</i> L.	5	2	—	—
beaver — <i>Castor fiber</i> L.	1	1	—	—
brown hare — <i>Lepus europaeus</i> Pall.	44	8	3	3
Wild mammal animals:	287	57	34	16
European pond tortoise — <i>Emys orbicularis</i> L.	36		—	
birds — <i>Aves</i> sp.	196		3	
fish — <i>Pisces</i> sp.	53		—	
Other animals:	285		3	
Total animals:	2735		59	

Table 1.

Röszke-Ludvár	Gyálarét		Saján-Dombos	Maroslele-Pana	Hódmezővásárhely Bodzáspart		Szajol-Felsőföld		Kőtelek-Huszársarok 1 pit	
spec.	indv.	spec.	indv.	spec.	spec.	spec.	indv.	spec.	indv.	spec.
153	15	65	16	70	48	15	5	576	46	23
631	64	136	35	35	127	8	5	680	131	22
14	4	10	5	4	3	—	—	2	2	—
34	5	3	1	2	3	—	—	4	2	—
832	88	214	57	111	181	23	10	1262	181	45
17	5	1	1	—	—	2	2	1	1	—
72	12	13	5	20	8	2	1	48	9	2
307	24	11	5	33	1	—	—	13	3	3
54	10	13	6	13	5	2	1	9	2	2
75	14	37	10	20	1	—	—	16	4	2
2	1	—	—	—	3	—	—	—	—	4
—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—
10	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	1	—	—	—	1	4	1	3	2	—
7	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	7	—	—	1	3	—	—	3	1	9
8	3	—	—	—	—	—	—	1	1	—
7	2	4	2	1	3	1	1	5	3	—
575	83	79	29	88	25	12	7	99	26	22
123		13		—	3	—		—		1
136		30		1	27	—		11		1
402		57		1	34	—		67		6
661		100		2	64	—		78		8
2068		393		201	270	35		1439		75

Table 2.

Species	Tiszaug-Tópart	Szarvas Szappanos	Óbesenyő	Bukovapuszta	Monostorszeg Opoljenik	Hódmezővásárhely Gorzsa-Kovács tanya
cattle	+	+	+	+	+	+
sheep	+	+	+	—	+	—
goat	+	—	+	—	—	—
pig	+	—	—	—	—	+
dog	+	—	+	—	—	—
equida	+	—	+	—	—	—
aurochs	—	—	+	—	—	—
„wild sheep”	—	—	—	—	+	—
red deer	+	—	+	+	—	—
roe deer	+	—	+	—	+	—
wild swine	+	—	+	—	—	—
wolf	—	—	+	—	—	—

Species	Tiszajenő — Szárazérpart	Deszk — Olajkut	Szarvas 23.
	%	%	%
cattle	26,44	29,39	30,97
caprovines	72,84	70,21	58,63
pig	0,48	0,20	0,98
dog	0,24	0,20	0,33
Domestic animals	91,22	80,16	90,91
Wild animals	8,78	19,84	9,09

Table 3

Measurements of the cattle bones of Hungarian Körös Culture settlements

SCAPULA	n	X	Range
Szajol — Felsőföld			
smallest breadth of collum scapulae	6	50,16	40 — 61
breadth of angulus articularis	4	71,50	66 — 76
breadth of facies articularis	5	56,60	53 — 62
vertical diameter of fac. artic.	5	49,20	46 — 52
HUMERUS			
Szajol — Felsőföld			
breadth of dist. epiph.	3	77,66	70 — 83
RADIUS			
length			
Szajol — Felsőföld	3	285,66	275 — 298
breadth of prox. epiph.			
Szajol — Felsőföld	13	76,61	62 — 85
Röszke — Ludvár	1		89
Maroslele — Pana	1		78

Hódmezővásárhely – Bodzáspart	1		86
breadth of dist. epiph.			
Szajol – Felsőföld	3	74,75	74 – 76

METACARPAL

Szajol – Felsőföld			
breadth of prox. epiph.	7	58,85	54 – 64
breadth of dist. epiph.	5	63,00	61 – 65

TIBIA

breadth of dist. epiph.			
Szajol – Felsőföld	5	65,40	55 – 72
Röske – Lúdvár	2		58 – 67

ASTRAGALUS

length			
Szajol – Felsőföld	18	69,72	58 – 76
Gyálarét – Szilágyi major	3	65,00	57 – 76

CALCANEUS

length			
Szajol – Felsőföld	2		127 – 140
Gyálarét – Szilágyi major	1		145,5

METATARSAL

length			
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	3	233,60	226 – 241
breadth of prox. epiph.			
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	3	51,83	49 – 54,5
Szajol – Felsőföld	8	47,37	39 – 56
Röske – Lúdvár	2		48,5 – 55
breadth of dist. epiph.			
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	3	65,66	64 – 67
Szajol – Felsőföld	3	58,00	57 – 59

OS PHALANGIS I.

length (med. sagit.)			
Szajol – Felsőföld	25	56,08	52 – 66
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	1		64
breadth of prox. epiph.			
Szajol – Felsőföld	28	31,42	27 – 36
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	1		33
breadth of dist. epiph.			
Szajol – Felsőföld	29	25,82	18 – 30
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	1		30

OS PHALANGIS II.

length (med. sagit.)			
Szajol – Felsőföld	6	37,66	37 – 39
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	1		39,5
breadth of prox. epiph.			
Szajol – Felsőföld	6	30,66	27 – 33
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	1		31,5
breadth of dist. epiph.			
Szajol – Felsőföld	7	25,71	22 – 35
Hódmezővásárhely – Bodzáspart	1		28

OS PHALANGIS III.

length			
Szajol – Felsőföld	12	72,83	57 – 83

Table 4.

Measurements of the sheep bones of Hungarian Körös Culture settlements

<i>LOWER TOOTH ROW</i>	n	X	Range
Szajol – Felsőföld			
length of row of milk dentition	26	30,00	25 – 35
length of row of teeth; P ₂ – M ₃	16	70,37	64 – 79
length of row of P ₂₋₄	29	23,86	19 – 32
length of row of M ₁₋₃	20	48,60	45 – 54
length of M ₃	20	22,55	18 – 27
<i>SCUPULA</i>			
Szajol – Felsőföld			
smallest breadth of collum scap.	38	17,31	15 – 20
breadth of angulus articularis	27	29,51	26 – 33
breadth of facies articularis	38	22,92	19 – 25
vertical diameter of fac. artic.	38	19,13	16 – 23
<i>HUMERUS</i>			
breadth of dist. epiph.			
Szajol – Felsőföld	23	26,86	25 – 28
Gyálarét – Szilágyi major	2		27 – 28
<i>RADIUS</i>			
length			
Szajol – Felsőföld	13	143,30	130 – 156
Röszke – Lúdvár	1		150
breadth of prox. epiph.			
Szajol – Felsőföld	48	27,87	25 – 31
Röszke – Lúdvár	1		30
Gyálarét – Szilágyi major	5	30,20	27 – 35
breadth of dist. epiph.			
Szajol – Felsőföld	13	26,46	25 – 29
Röszke – Lúdvár	1		28
Gyálarét – Szilágyi major	1		27
<i>METACARPAL</i>			
length			
Szajol – Felsőföld	11	118,38	111 – 125
Röszke – Lúdvár	2		123
Maroslele – Pana	1		120
breadth of prox. epiph.			
Szajol – Felsőföld	34	21,08	18 – 32
Röszke – Lúdvár	8	21,31	19,5 – 23,5
Maroslele – Pana	2		19,5 – 21
Gyálarét – Szilágyi major	1		20,8
breadth of dist. epiph.			
Szajol – Felsőföld	11	23,09	22 – 25
Röszke – Lúdvár	4	23,65	22,8 – 24,8
Maroslele – Pana	1		22

FEMUR

Szajol – Felsőföld			
breadth of dist. epiph.	14	34,64	32 – 39

TIBIA

Szajol – Felsőföld			
length	3	193,00	189 – 198
breadth of prox. epiph.	8	37,25	35 – 38
breadth of dist. epiph.	21	23,52	21 – 25

METATARSAL

length			
Szajol – Felsőföld	8	123,50	105 – 134
Röszke – Lúdvár	2		128 – 142
Maroslele – Pana	1		134
breadth of prox. epiph.			
Szajol – Felsőföld	34	18,38	17 – 20
Röszke – Lúdvár	16	18,96	18 – 20,5
Maroslele – Pana	7	19,20	17,7 – 21
breadth of dist. epiph.			
Szajol – Felsőföld	14	22,07	21 – 25
Röszke – Lúdvár	3	22,26	20,5 – 24
Maroslele – Pana	1		23,2

ZOOLÓGIAI ÉS PALAEOÖKONÓMIAI VIZSGÁLATOK A KORAI NEOLITIKUS KÖRÖS KULTÚRA ARCHAEOZOOLÓGIAI ANYAGÁN

A Kárpát-medencében az első égei-balkáni eredetű neolitikus életmódú népcsoport a Dél-Délkelet Alföld nagyobb és kisebb folyóinak keskeny ármentes teraszán az i. e. VI. évezredben letelepült Körös kultúra népessége volt. A Körös kultúra kutatása az archaeozoológiának is egyik fontos feladata, hiszen a korai neolitikus élelemtermelő gazdálkodás legfontosabb ágazatai az állattartás, vadászat valamint a halászat voltak. Az archaeozoológia a régészeti kutatással szorosan együttműködve sajátos vizsgálati módszereivel kutatja, eredményeivel pedig rekonstruálja a kultúra biológiai-anyagi és részben társadalmi struktúráját.

A Körös kultúra népességének háziállat-állományában az egyedszámot figyelembe véve a második helyen álló, de a táplálkozáshoz felhasználható legtöbb húsmennyiséget produkáló háziállata a szarvasmarha volt. A szarvasmarhák dominánsan primigenius fajtájú, nagyközepes testméretűek voltak. A nemek közötti abszolút méretbeli különbség nagy. Szajol-Felsőföld településen a szarvasmarhacsontok testrégiók szerinti megoszlásából megállapítható, hogy a törzsrégió (csigolyák, bordák) csontjainak viszonylag nagy száma az állatoknak a településen történő leölésekor, illetve feldarabolásakor halmozódhatott fel.

Az állatállományban a legtöbb egyedszámmal előforduló háziállat a kistestméretű juh volt. Szajol-Felsőföld település juh csontjainak testrégiók szerinti megoszlásából megállapítható, hogy az állatokat nem a feltárt településen ölték le és darabolták fel. Továbbá a csontanyag aszimmetrikus megoszlásából rekonstruálható az a munkafolyamat, amellyel a település lakói a juhokat feldarabolták. A juhok elsődleges gazdasági értéke a prém, másodlagosan a hús hasznosítása volt.

A kecske viszonylag nagy testméretű, dominánsan a kis szarvcsapú „mini” aegagrus típusú volt. Érdekes, hogy a típusos aegagrus házikecske a Körös kultúra időszakából csak ábrázolásokból ismert.

A Körös kultúra sertéstartása nem volt jelentős. Zoogeográfiai és ethológiai adatok alapján a sertések lokális domesztikálását kell feltételeznünk.

A kutya a Körös kultúra emberénél is elsősorban társ volt, és csak legutolsó sorban — a feltört koponyák jelenlétéből feltételezett — táplálék. A településeken a kutya egyedének a száma nagyon kevés, ami egyrészt ritka voltát, az adult korú egyedek túlsúlya pedig fokozott megbecsülését jelzi.

A vademlősök közül a telepekre zsákmányállatként került be az őstulok, a gímszarvas, az őz, a vaddisznó, a ló és a vadszamar. A háziállatállomány, illetve a települések konyhahulladékait dézsmáló ragadozó állatok: a farkas, a róka, a borz, Mustelidák és a vadmacska. Ezen állatoknak a legritkább eset-

ben kerülnek elő a csigolyái, bordái, illetve a végtagok proximális részei, ami kizárólag prém-hasznosításukat igazolja. Hasonló hasznosításuk miatt ejtették el a hódot és a mezei nyulat is. Az utóbbinak természetesen húsát is elfogyasztották.

A Körös kultúra népessége az általa lakott erdős steppe különböző növény-társulásaihoz kötődő vademlőseire vadászott.

A Körös kultúra települések állatcsontanyagának vizsgálatának egyik lehetősége, ha a települések fajegyütteseit geográfiai tájegységenként tanulmányozzuk. Észak-Bácska, Észak-Bánát, Maros-vidék, Körös-vidék és a Tiszavölgy geográfiai területek településeiről megállapítható, hogy a vadászott zsákmányként a legnagyobb számban dominánsan elejtett vademlős településeknél más-más állatfaj volt. Ez természetesen nemcsak különböző állatfajra való specializációt, hanem eltérő vadászterületeket is jelent. Ezek Észak-Bácska területén a vegetáció két extrém társulása a steppei és a zárt nagyerdei; Észak-Bánátban a zárt nagyerdei; Maros-vidéken a bozótos erdei; a Tiszavölgyében a bozótos- és a zárt nagyerdei környezetek voltak.

A domborzati viszonyok azonban nemcsak a vadfaunának, hanem a háziállat állományának a fajok szerinti összetételét és a háziállatok tartási technikáját is meghatározták. A Körös kultúra állatcsont-konyhahulladékában néhány település kivételével a kiskérődző-csontok abszolút dominanciája tapasztalható. A Körös kultúrával D-DK-en határos Stračevo és Criș kultúrák településein viszont nem a kiskérődző csontok a dominánsak. A hegyvidéki erdei környezetben Starčevo-Criș településeken a szarvasmarha mennyisége jelentősen meghaladja a kiskérődzőkéét. A Kárpát-medencében az Észak-Bánát és a Közép-Tiszavölgy Körös kultúra településein a szarvasmarha csontmaradványainak a száma 2–5-szöröse az Észak-Bácska, Maros-vidék települések szarvasmarha mennyiségének. Ugyanakkor a kiskérődzők száma csökken.

A Körös kultúra népességének juh dominanciájú háziállat-állománya a balkáni kora-neolitikus települések állatcsontadatait figyelembe véve nem kultúr genetikailag, hanem csak formailag azonos az égei-dél-balkáni típusú háziállat állománnyal. A Körös kultúra mobilis népessége az égeikumból nem a juh dominanciájú háziállat-„faunát”, hanem a négy háziállatot: szarvasmarhát, juhot, kecskét és a kutyát hozta a Kárpát-medencébe.

Egyelőre nem oldható fel megnyugtatóan az az ellentmondás, hogy a legeltetésre alig alkalmas területeken hogyan tudták viszonylag hosszú ideig a kiskérődző dominanciát úgy fenntartani, hogy az állatok 65–80%-át fiatal korban, tenyészettségük elérése előtt vágták le és fogyasztották el. A Kárpát-medence déli részén a D–DK Alföld folyóinak keskeny partszegélyén, az ártéri mocsaras terület juh tartására nem volt alkalmas. Ezeken a területeken a nagyállattartás is csak a középső, illetve döntően a késő neolitikum szárazmeleg időszakában tudott kialakulni.

A Magyar Alföldön a tavasszal medrűkből kilépő folyók hatalmas területeket árasztottak el vízzel. A kiöntött víz visszahúzódása után a területek egy része dűsfűvű legelőket produkált. De ezen a „legelő” területen folyt a földművelés is. A kora neolitikus időszak ökoszisztémájának és a Körös kultúra lineáris település-rendszerének ismeretében fel kell tételezni az állattartásban a vándorpásztorokodás gyakorlatát. A vándorpásztorokodás természetes takarmányforrásokra támaszkodik és több kiegészítő legeltetési zónát (síkvidék-

síkvidék, síkvidék-hegyvidék, hegyvidék-síkvidék) használ felváltva. Erre vonatkozólag néhány település belső szezonális krono-struktúrája bizonyos tendenciát mutat. A településeken az állatcsontmaradványok vertikális és horizontális megoszlásának vizsgálatával két elkülönülő időszakban történő akkumulálódást lehet megállapítani: a nyári és a téli időszakot.

SZKÍTA KORI LELET BALASSAGYARMATRÓL

KEMENCZEI Tibor

1979-ben a Magyar Nemzeti Múzeum több évtizede magántulajdonban levő bronz csörgőt és kolompot vásárolt meg. Az eladó ezeket apjától örökölte. A lelőköri körülményekről, lelőhelyről csak arra emlékezett, hogy Balassagyarmat környékén (Nógrád megye) más leletekkel együtt került elő a csörgő és a kolomp. A többi tárgy sorsáról nem tudott felvilágosítást adni. A megvásárolt tárgyak leírását az alábbiakban adjuk.

Bronz csörgő vas nyéltüskével (1. – 2. ábra). A csonkakúp alakú felső rész teteje lapos, ovális alakú, amelyen állatfigura áll. Az állatalaknak két oszlop-szerű lába van, törzse kerekátmetszetű. Nyakát a törzstől vonal választja el, farkát két barázda között kiemelkedő függőleges borda jelzi. Mivel a fejrész hiányzik, nem állapítható meg, hogy milyen állatot ábrázol. Hossza: 3,3, magassága 2,6 cm (3. – 6. ábra).

A csörgő csonkakúp alakú felső részét négy hosszúkás háromszög alakú áttörés díszíti. Négy kis háromszög alakú nyílás található alsó lapján is. Ennek közepén kerek átmetszetű tok van, amelybe a vas nyéltüskét erősítették bele. A kúpos csörgőrész hossza: 11,4, legnagyobb átmérője: 6,5 cm. A tok átmérője: 1,8 cm. A csörgőben egy vashál készült, kb. 1,8 cm átmérőjű golyó van. A tok felső részén bekarcolt vízszintes vonalak láthatók (7. – 9. ábra).

A vas nyéltüske négyszögletes átmetszetű, alul hegyes. Közepén keresztirányban kiszélesedik, s itt téglalap alakú nyílás van. Hossza: 16,3, átmérője felül a toknál 1,1, átmérője középen a nyílásnál: 1,9 cm.

A csörgő teljes hossza: 30,3 cm, súlya: 0,55 kg. Leltári szám: 79. 3. 1 – 2.

A bronz kolomp csonkakúp alakú. Felül ovális alakú, nyitott, peremére kerek átmetszetű fül támaszkodik. Oldala hiányos, törött. Hossza: 9,1, felső átmérője: 2 cm (10 ábra).

A Balassagyarmat környékén előkerült állatalakos csörgő a szkítakor jellegzetes emléke. Az eddig előkerült ilyen csörgőkkel legutóbb Bakay Kornél foglalkozott. Könyvében a Kárpát-medencében talált szkítakori csörgők, csengők teljes vizsgálatát adta, s a lehetőségekhez képest összegyűjtötte és elemezte a megegyező oroszországi emléanyagot is. Ismertette az egyes darabok lelőköri körülményeit, amelyek sok esetben a használati módra is utalnak. Kritikailag áttekintve a rendeltetésükről vallott különböző nézeteket (zászlódísz, hatalmi, hadijelvény, kocsi-, sátordísz), a csörgők gyakorlati funkcióját hangkeltésben állapította meg. Ezeket szerinte zenei hangzásra való törekvéssel készítették el,

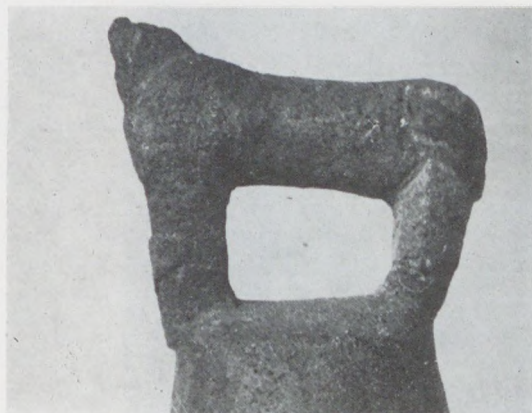
1. ábra A Balassagyarmat környéki csörgő, oldalnézet

Abb. 1. Rassel aus der Umgebung von Balassagyarmat, Seitenansicht

2. ábra A Balassagyarmat környéki csörgő, hátnézet

Abb. 2. Rassel aus der Umgebung von Balassagyarmat, Hinteransicht

3. ábra A Balassagyarmat környéki csörgő állatfigurája

Abb. 3. Tierfigur der Rassel aus der Umgebung von Balassagyarmat

s fanyélre erősítve kézben tartották. A szkíta csörgőket, csengőket, rúdvégeket végül is sámáneszszközök (dob, bot) kellékeinek határozta meg, amelyek hangja a samanisztikus szertartások elengedhetetlen kísérője volt. A csörgőkön levő állatfigurák nem egyszerű díszítő elemek voltak, hanem mély ideológiai tartalmat fejeznek ki, a totemizmusból kialakult sámánizmust. A Kárpát-medencei darabok egyike sem került elő sírból, s eltemetésük kultikus szertartásokkal járhatott együtt. Koruk szerint két különböző csoportra választotta szét ezeket. Nagy részük az i. e. 6. század végéről – 5. század elejéről származik, míg két csörgő (Gernyeszeg, Bukarest) kora az i. e. 5. század eleje.¹

A szkíta állatalakos bronz csörgőknek sámánbotvég meghatározásával kapcsolatban Vékony Gábor kételyét fejezte ki, s lehetségesnek tartja, hogy ezek hadijelvények, póznavégdíszek voltak. Nem ért egyet azzal sem, hogy különböző korok hagyatéka a Kárpát-medencei állatalakos csörgők.²

Mozsolics Amália a Gyulafehérváron előkerült, szkíta korinak meghatározott bronz csörgőről bebizonyította, hogy a későbronzkorból származik és bronz kocsikerékagy rögzítésére szolgált.³

Bakay Kornél a Kárpát-medencei csörgőket, póznavégdíszeket három területi csoportra osztotta. A balassagyarmati darab az északkelet-magyarországi csoportba tartozik az aszódi, gyöngyösi, nagytarcsai, szurdokpüspöki leletekkel együtt. Ezek közül a három gyöngyösi csörgőnek van vas nyéltüskéje, a többi tokos kivétel. A balassagyarmati csörgő testének formája, áttört díszítése leginkább a Dunántúlon előkerült mihályfai darabnak felel meg, amely szintén vas nyéltüskével rendelkezik. Az állatfigura formai megoldása

¹ Bakay, K., Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. (Budapest 1971)

² Vékony, G., AnTan 19(1972) 271–273.

³ Mozsolics, A., Achsenkappen mit Splint aus dem Karpatenbecken. In: Festschrift zum 50jährigen Bestehen des vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 1. (Mainz 1977) 165.

4. ábra A Balassagyarmat környéki
csörgő állatfigurája

Abb. 4. Tierfigur der Rassel aus der
Umgebung von Balassagyarmat

viszont a Somhídon talált csörgőn levő ábrázolással vethető össze.⁴ Ezeknek a formai jegyeknek alapján kétségtelen, hogy a balassagyarmati csörgő a Kárpát-medencében, s nem a steppevidéken készült.

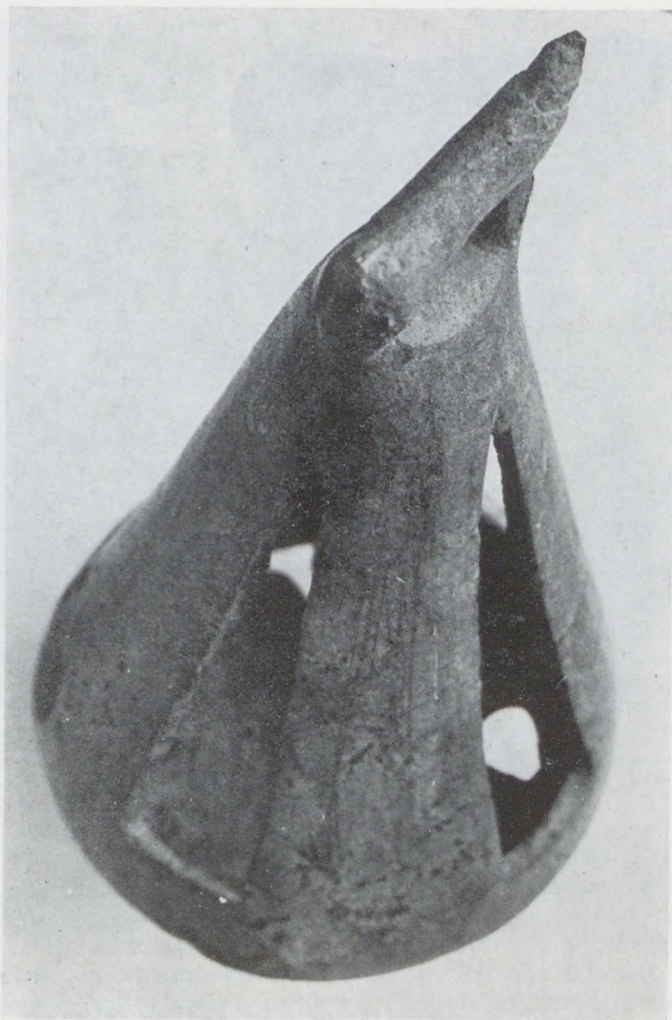
A balassagyarmati csörgő egyedi jellegzetessége az összmérethez képest aránytalanul hosszú nyéltüskéje. Ez kétségtelenül arra mutat, hogy hosszú fanyele lehetett. A nyél eredeti vastagságára a tüske közepének átmérője megbízható becslést nyújt. Ez 1,9 cm. Valószínű, hogy legalább megegyszer ennyi, tehát négy cm körül lehetett így a fanyél vastagsága. Ez megfelel a többi ismert csörgő 2–4 cm-re kiszámított nyélvastagságának. A vastüskét a közepén levő nyíláson át még egy szeggel is beerősítették a nyélbe. Mivel a vastüske a közepén a legszélesebb, teljes hosszában szilárdan nem illeszkedhetett a nyélbe. Ezért feltehető, hogy meleg, lágyabb állapotban üthették a nyélbe a vastüskét, s így szegezheték át, aminek következtében középen szélesebb lett.

A Kárpát-medencében eddig a legnagyobb számban az Észak-Alföldön és észak-magyarországi hegyvidéken kerültek elő szkíta csörgők, póznavégdíszek, összesen tizenkettő darab. A Tiszától keletre előkerült három példány (Gernyeszeg, Gyulafehérvár, Somhíd) közül a gyulafehérváriról bebizonyosodott, hogy nem szkítakori, hanem későbronzkori. A dunántúli Mihályfán talált négy csörgő a közép-európai hallstatti kultúra területén került elő. Nyilvánvalóan nem helyi, dunántúli készítmények ezek, hanem mint a formai hasonlóságok, egyezések mutatják, az észak-magyarországi szkíta műhelynek a Dunától nyugatra eső területre eljutott import termékei lehetnek.

Az észak-magyarországi hegyvidék és az Észak-Alföldnek a szkíta kultúra keleti típusú emlékekben való gazdagságára már több kutató felfigyelt.⁵ Párducz Mihály mutatott rá arra, hogy a szkítakori Alföld csoport települési centruma a Balassagyarmat-Miskolc-Szolnok-Budapest között húzható vonal

⁴ Bakay, K., i. m. II, XI–XII. t.

⁵ Botlyán Á., Szkíták a magyar Alföldön. RF I, 1. (Budapest 1955); Fettich N., A zöldhalompusztai szkíta lelet. — La trouvaille Scythe de Zöldhalompuszta. AH 3. (Budapest 1928) 17–19.

8. ábra A Balassagyarmat környéki csörgő felső részének hátoldala

Abb. 8. Rückseite des Oberteiles der Rassel aus der Umgebung von Balassagyarmat

9. ábra A Balassagyarmat környéki csörgő felső része, felülnézet

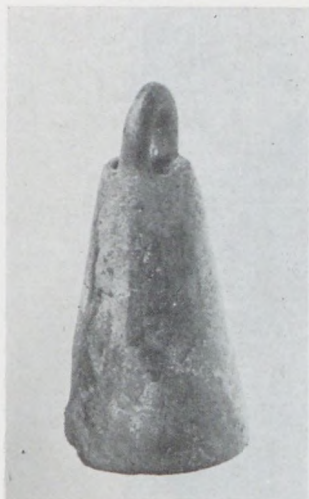
Abb. 9. Oberteil der Rassel aus der Umgebung von Balassagyarmat, Ansicht von Oben

vidéki vasérclelőhelyek megközelítését tették lehetővé, a Dunán a Csepel szigetenél levő átkelőhely pedig a nyugat felé való terjeszkedést, kereskedelmet biztosította. Nem véletlen, hogy a dunántúli hallstatti kultúra területén éppen ennek az átkelőhelynek körzetében fordulnak elő a legnagyobb számban az alföldi szkíta típusú tárgyak.⁸ Ez a vidék lehetett a kiinduló területe az alföldi szkítakori népcsoportok észak felé való terjeszkedésének, amelynek hullámai a lausitzi kultúra területére is elérték. A lengyel kutatás ennek időpontját az i. e. 6. század második felére teszi.⁹ Ugyanerre a korra keltezhető a hetényi (Chotin) temető alapján Délnyugat-Szlovákiában is a szkíta kor kezdete.¹⁰

⁸ Kemenczei, T., FA 28(1977) 83–86.

⁹ Bukowski, Z., Charakteristik der sog. skythischen Funde aus Polen. ZfA 8(1974) 63.; Chochorowski, J., Die Frage der skythischen Expansion auf das Gebiet des Karpatenbeckens. AAC 15(1975) 23.

¹⁰ Dusek, M., Die Thraker im Karpatenbecken. SIA 22(1974) 356.; Stoia, A., Bemerkungen über das birituelle Gräberfeld in Chotin. Dacia 19(1975) 102.

10. ábra A Balassagyarmat környéki kolomp, oldalnézet

Abb. 10. Vichglocke aus der Umgebung von Balassagyarmat, Seitenansicht

Észak-Magyarország területén az Alsótelekesen feltárt temetőben kerültek elő a legidősebb szkítakori emlékek. A temető legkorábbi sírjai az i. e. 6. század első felére keltezhetők.¹¹ Joggal tételezhetjük fel, hogy a sztyeppe típusú fegyverzet, az állatstílusú művészet körébe tartozó tárgyak is ebben az időben jutottak el erre a területre, s kezdődött meg helyi készítésük. Az állatfigurákkal díszített csörgők is ebbe a körbe tartoznak. Ezek egységes stílusúak, s ezért a formai, díszítésbeli eltérések nem jelentős korkülönbségre, hanem a készítő mesterek, műhelyek különbözőségére mutat. Az észak-magyarországi, a dunántúli mihályfai csörgőket így más korai szkíta típusú tárgyakkal együtt az i. e. 6. század második felére, 5. század legelejére keltezhetjük, egyetértve Párducz Mihály véleményével.¹²

A balassagyarmati csörgővel együtt előkerült bronz csengő szintén a szkítakori emlékanyagnak jellegzetes darabja. Mind a steppevidéken, mind a Kárpát-medencében több esetben kerültek elő együtt csörgők és csengők.¹³ A csengők lószerszámzat részei is lehetnek, de amennyiben a csörgőkkel együtt vannak, nyilván együttesen használták őket.

A szkítakori csörgőknek, rúdvégeknek, csengőknek rituális, vallási rendeltetését újabban az ukrainai Tolsztaja mogila feltárásának eredményei is bizonyították. Ezek szerint a halomban talált 4. századi állatalakos csörgők temetési szertartás kellékei voltak.¹⁴

A Kárpát-medencei és a steppevidéki állatalakos díszű csörgők, rúdvégek formai egyezése, feltehetően azonos szellemi tartalma arról tanúskodik, hogy mindkét területen azonos hitvilággal, vallási elképzelésekkel, kultikus élettel rendelkező népcsoportok éltek.

¹¹ Patay P., FA 13(1961) VII.t.2,4,10.

¹² Párducz, M., i.m. 53.

¹³ Bakay, K., i.m. 11–51.

¹⁴ Mozolevskij, B. N., Kurgan Tolstaja mogila bliz g. Ordžonikidze na Ukraine. SA 1972: 3. 294–295.

EIN SKYTHENZEITLICHER FUND AUS DER UMGEBUNG VON BALASSAGYARMAT

1979 erwarb das Ungarische Nationalmuseum durch Ankauf eine Bronzerassel und eine Tierglocke, die sich seit Jahrzehnten in Privateigentum befanden. Der Verkäufer hatte diese Gegenstände von seinem Vater geerbt. Über Fundumstände und Fundort wußte er nur zu sagen, daß Rassel und Glocke zusammen mit anderen Gegenständen in der Umgebung von Balassagyarmat (Komitat Nógrád) zum Vorschein gekommen sind. Vom Schicksal der übrigen Gegenstände konnte er keinen Bescheid geben.

Die Bronzerassel hat einen eisernen Schaftdorn, am Oberteil steht eine Tierfigur, deren Kopf fehlt. Im Inneren der Rassel befindet sich eine eiserne Kugel, in der Mitte des Schaftdornes ist eine oblonge Öffnung. H.: 30,3 cm (Abb. 1–9).

Die bronzene Tierglocke ist oben offen, die Öse hat einen runden Durchmesser, die Wand ist beschädigt. H.: 9,1 cm (Abb. 10).

Im Karpatenbecken sind skythische Rasseln, Stangenbekrönungen bisher in größter Zahl – insgesamt 12 Stücke – im nördlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene und im nordungarischen Gebirge zum Vorschein gekommen. Drei Stücke stammen aus dem Gebiet östlich von der Theiß (Gernyeszeg, Gyulafehérvár, Somhid); vom Stück von Gyulafehérvár hat Amália Mozsolics bewiesen, daß es spätbronzezeitlich ist. Vier Rasseln, gefunden zu Mihályfa, Transdanubien, stammen aus dem Gebiet der mitteleuropäischen Hallstatt-Kultur.

Form und Verzierung der Rassel von Balassagyarmat entsprechen am meisten jenen der Stücke von Mihályfa, welche gleichfalls einen eisernen Schaftdorn besitzen. Die formale Lösung der Tierfigur ist dagegen mit der Darstellung der Rassel, gefunden zu Somhid, Siebenbürgen, zu vergleichen. Aufgrund dieser formalen Merkmale ist es für sicher zu halten, daß die Rassel von Balassagyarmat im Karpatenbecken und nicht im Steppengebiet verfertigt worden war.

Schon mehreren Forschern hat das Reichtum des oberungarischen Gebirges und des nördlichen Teils der Großen Ungarischen Tiefebene an skythischen Denkmälern östlichen Typs aufgefallen. Mihály Párducz wies daraufhin, daß das Siedlungszentrum der skythenzeitlichen Alföld-Gruppe auf einem Gebiet lag, das mit der Linie Balassagyarmat – Miskolc – Szolnok – Budapest umgrenzt ist, und die meisten Gegenstände östlichen Typs im Karpatenbecken stammen aus dieser Gegend. Ihre Zahl wurde nun mit der Rassel von Balassagyarmat vermehrt.

Die Rasseln von Oberungarn können wir, zusammen mit anderen skythischen Gegenständen frühen Typs, auf die zweite Hälfte des 6. Jhs. v.u.Z., bzw. auf den Anfang des 5. Jhs. datieren, was der Ansicht von Mihály Párducz entspricht.

Die Tierglocke, zusammen mit der Rassel zum Tageslicht gekommen, ist auch ein typisches Stück des Denkmalmaterials der Skythenzeit. Rasseln und Tierglocken sind in mehreren Fällen zusammen zum Vorschein gekommen, auf dem Steppengebiet wie auch im Karpatenbecken. Die Tierglocken könnten auch zum Pferdegeschirr gehören, da sie aber zusammen mit Rasseln vorkommen, können wir auf einen gemeinsamen Gebrauch folgern.

Die rituelle, religiöse Bedeutung der skythenzeitlichen Rasseln, Stangenbegrünungen, Glocken wurde von Kornél Bakay überzeugend bewiesen. Diese Ansicht wurde auch von den Ergebnissen der Erschließung des Kurgans Tolstaja mogila, Ukraine, unterstützt. Demnach gehörten die im Kurgan gefundenen Rasseln mit Tierfiguren aus dem 4. Jh. zum Zubehör der Bestattungsriten.

Die formale Entsprechung der Rasseln und Stangenbegrünungen mit Tierfigurendekor des Karpatenbeckens und des Steppengebietes, dahinter vermutlich ein gleicher geistiger Inhalt steht, zeugt davon, daß beide Gebiete von Völkergruppen bewohnt waren, deren Glaubenswelt, religiöse Vorstellungen und kultisches Leben identisch waren.

EIN SPÄTRÖMISCHER MÜNZSCHATZ AUS MÁROK

Alice Sz. BURGER

In der Gemarkung des Dorfes Márok, Komitat Baranya, beim Feld M6 des staatlichen Gutes Bóly-Sátorhely, Standort Siebert-pusztá (*Abb. 1*), stieß im Winter 1971 der Flurhüter Sándor Lengyel aus Márok beim Tiefpflügen auf einen Hortfund, eine große Anzahl Bronzemünzen enthaltend. Auf seine Telefonmeldung an das Janus Pannonius-Museum von Pécs eilte Gábor Bándi unverzüglich an Ort und Stelle, wo er noch weitere Münzen fand und den Fundort fixierte.¹ Der Münzhort von etwa 7 kg befand sich in einer Tiefe von 40 cm in einem großen Haufen; das Tongefäß in seiner Nähe (*Abb. 2*) wurde vom Pflug völlig zertrümmert.²

Der Fund, in seinem Großteil von Sándor Lengyel gesammelt, zusammen mit den von Gábor Bándi gefundenen Münzen enthielt 3426 Stücke. 1973 kamen noch 83 Stücke aus der Restauratorenabteilung des Museums zum Vorschein, es wurden also insgesamt 3 509 Stücke inventarisiert.³

In Zusammenhang mit unserem Fundort im südlichsten Winkel der Provinz Valeria müssen wir das Fundmaterial zweier Ziegelgräber in Betracht nehmen. In dem einen sind die Beigaben des männlichen Skelettes — eine Bronzefibel, eine Gürtelschnalle aus Bronze und ein Holzeimer — mit jenen der spätesten Soldatengräber der Provinz verwandt.⁴

Eine komplexe Untersuchung des Münzfundes von Márok wurde von uns zusammen mit dem pannonischen Münzmaterial gleichen Alters, aus Hortfunden, Siedlungen und Gräberfeldern stammend, an einer anderen Stelle vollzogen,⁵ das nachfolgende Material soll als Quellenmaterial veröffentlicht werden.

¹ MNM (UngNatMus) Abt. f. Bodenforschung 381(XXXIV) 1979. — Für die Möglichkeit einer Bearbeitung schulde ich Gábor Bándi Dank.

² Feines, graues, dünnwandiges Gefäß, auf der Töpferscheibe gefertigt. In völlig fragmentarischem Zustand. Ungefähre Abmessungen: H: 16, Munddurchm.: 13,2, Fußdurchm.: 7 cm.

³ Fund des Jahres 1971: Janus Pannonius Múzeum—Pécs Inv.—Nr. É 73.1. — 15.1.; Fund des Jahres 1973: Janus Pannonius Múzeum—Pécs Inv.—Nr. É 74.4.1. — 25.6.

⁴ Lakatos, P., JPMÉ 1(1956) 167., Taf. XXIX.; Keller, E., Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. (München 1971) 45ff.

⁵ In meiner Studie: „Angaben zum spätrömischen Geldumlauf Pannoniens“.

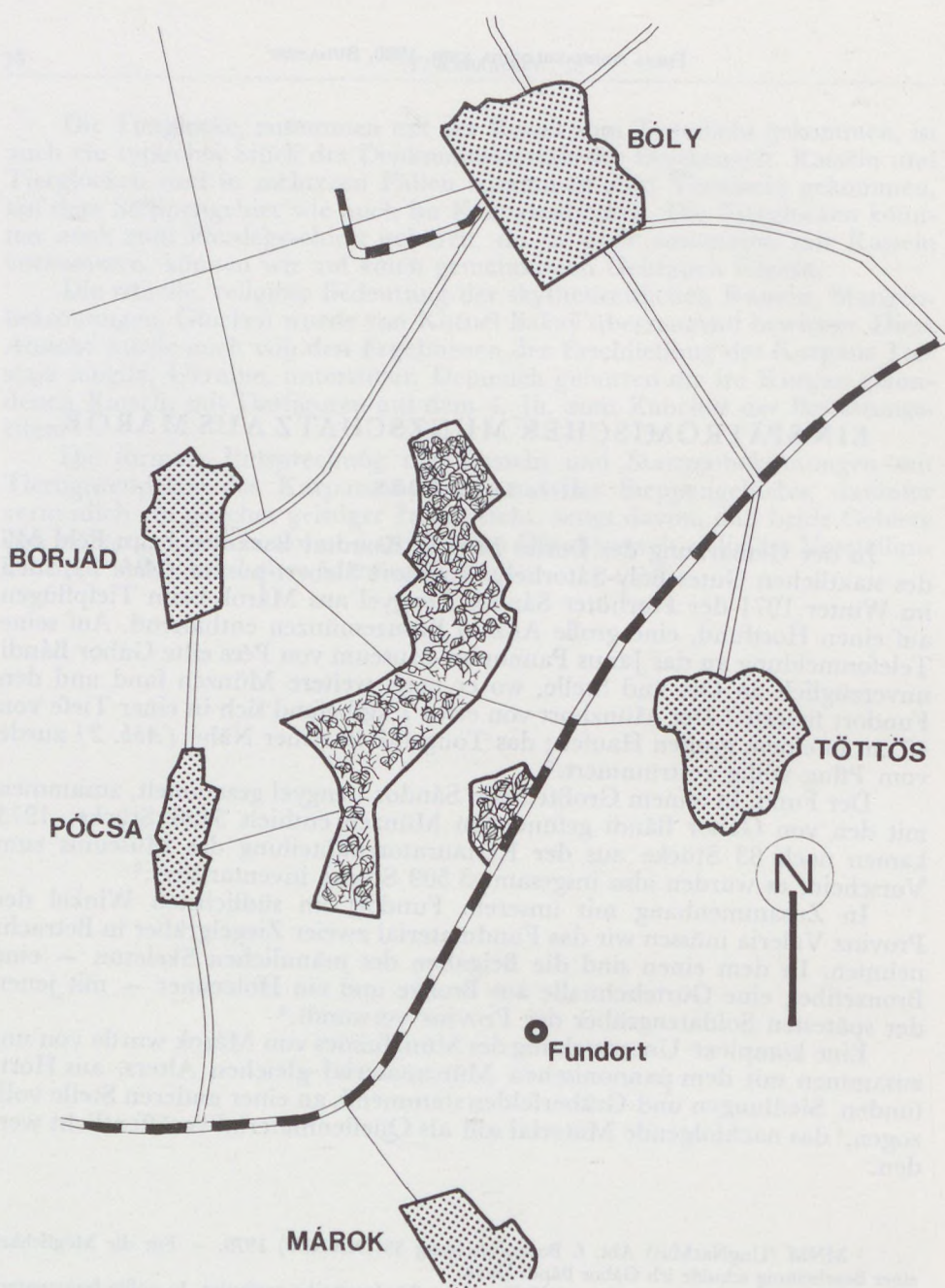

Abb. 1. Plan des Fundortes

1. ábra A lelőhely térképe

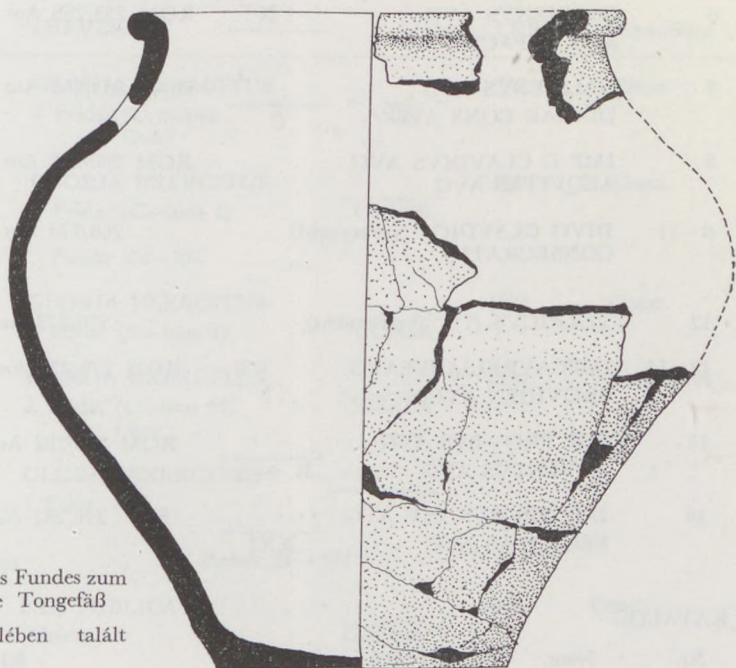

Abb. 2. In der Nähe des Fundes zum
Vorschein gekommene Tongefäß

2. ábra A lelet közelében talált
agyagedény

In einer zeitlichen Gliederung ist die Zusammensetzung des Münzschatzes
aus Márok wie folgt:

1–2. Jh. MB (völlig abgenutzt, unbestimmbar)	5
3. Jh	16
A.D. 313–364	456
364–375, 378	2 437
364–375 (unbestimmbar)	595
Total:	3 509

MÜNZEN AUS DEM 3. JH.

		A. D.	RIC	Inv. Nr.
1	IMP TREBONIANVS PF AVG SAECVLVM NOVVM	251/253 Ant		74.9.1.
2–4	GALLIENVS AVG ANNOA AVG	SIS 253/268 Ant	8/K	74.6.1. 74.6.2. 74.8.6.
5	GALLIENVS AVG SECVR TEMPO	MED 253/268 Ant	513	74.6.4.

6	GALLIENVS AVG MARTI PACIF	N	ROM 253/268 Ant	235	74.6.3.
7	GALLIENVS AVG DIANAE CONS AVG	e	ROM 253/268 Ant	177	74.6.5.
8	IMP C CLAUDIVS AVG AEQVITAS AVG		ROM 268/270 Ant	14	74.7.1.
9–11	DIVO CLAUDIO (verbraucht) CONSECRATIO		268/270 Ant	266	73.1.1. 73.1.2. 74.7.2.
12	TETRICVS (?) (verbraucht)		270/273 Ant		73.1.3.
13–14	IMPCAVRELIANVSAVG PROVIDEN AVG	T ?	ROM 270/275 Ant	68	74.6.1. 74.6.2.
15	IMP PRO–BVS AVG ADVENTVS AVG	R * A	ROM 276/282 Ant	157	74.8.1.
16	IMP PROBVS INV AVG FELICITAS AVG	XXI	SIS 276/282 Ant	685	74.8.2.

KATALOG

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1	Fol	CONSERVATOR AVGG (Diocletian)	259	Siscia
2	Fol	SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR (Diocletian)	134/a	Siscia
3	Fol	GENIO AV–GVSTI (Maximinus)	199	Siscia
<i>Constantinus und Licinius</i> <i>Periode 313–320</i>				
4	AE 2/3	IOVI CON–SERVATORI AVGG NN (C–inus I)	232/b	Siscia
5	AE 2/3	DN CONSTANTINI MAX AUG – VOT XX (C–inus I)	180	Siscia
<i>Constantinus</i> <i>Periode 330–335</i>				
6	AE 3	URBS ROMA (Wölfin)	750	Siscia

Nr.	Nom.	REVERS	LRBC	Münzstätte
7-8	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (Constans Caes)	<u>.ASIS.</u> 752	Siscia
9	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-inus I)	<u>.CONSB.</u> 1017	Const.
<i>Constantinus</i>		<i>Periode 335-337</i>		
10	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (C-inus I)	<u>CONSA</u> 1024	Const.
11	AE 3	GLORIA EXERCITUS 2 Feldz. (C-inus II) Caes	<u>SMALA</u> 1436	Alexandria
12-13	AE 3	GLORIA EXERCITUS 1 Feldz. (?)	<u>?</u> ?	?
<i>Constantinus II, Constans</i>		<i>Periode 337-341</i>		
14	AE 3	PAX PUBLICA (Helena)	<u>CONSA</u> 1646	Const.
15-16	AE 3	Quadriga (C-inus I)	<u>?</u> ?	?
<i>Constantius II und Constans</i>		<i>Periode 341-346</i>		
17	AE 3	VICTORIAE DD AUGG Q NN (C-inus II)	<u>ASIS</u> 790	Siscia
18-19	AE 3	VICTORIAE DD AUGG Q NN (Constans)	<u>BSIS</u> 791	Siscia
20	AE 3	VICTORIAE DD AUGG Q NN (Constans)	<u>.ASIS.</u> 793	Siscia
21	AE 3	VICTORIAE DD AUGG Q NN (Constans)	<u>✠ ASIS</u> 801	Siscia
22	AE 3	VICTORIAE DD AUGG Q NN (C-inus II)	<u>SMTSA</u> 861	Thess.
23	AE 3	VICTORIAE DD AUGG Q NN (Constans)	<u>✠ SMTSA</u> 863	Thess.
24	AE 3	VICTORIAE DD AUGG Q NN (Constans)	<u>✠ SMTSA</u> 864	Thess.
25-26	AE 3	VN/MR (C-inus I)	<u>SMKA</u> 1304	Cyzicus

Nr.	Nom.	REVERS		LRBC	Münzstätte
27–31	AE 3	VOT XX MULT XXX (Constans)	<u>SMKA</u>	1308/a	Cyzicus
32	AE 3	VN/MR (C–inus I)	<u>SMANA</u>	1397	Antiochia
33	AE 3	VOT XV MULT XX (Constans)	<u>SMAN</u>	1399	Antiochia
<i>Constantius II und Constans</i>		<i>Periode 346–350</i>			
34	AE 1/2	FEL TEMP REPARATIO Reisersturz (C–ius II)	<u>AQP.</u>	898	Aquileia
35–36	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Phoenix (Constans)	<u>ASIS.</u>	1128	Siscia
37	AE 2	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Constans)	<u>* SMHA</u>	1886	Heraclea
<i>Constantius II</i>		<i>Periode 351–354</i>			
38–40	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C–ius II)	<u>R * P</u>	674	Roma
41	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C–ius II)	<u>RP</u>	677	Roma
42–43	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C–ius II)	<u>II </u> <u>AQP</u>	932	Aquileia
44	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C–ius II)	<u>.AQP.</u>	934?	Aquileia
45–46	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C–ius II)	<u>ASIS</u>	1218	Siscia
47	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C. Gallus Caes)	<u>ASIS</u>	1219	Siscia
48	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C. Gallus Caes)	<u>ASIRM</u>	1604	Sirmium
49–50	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C–ius II)	<u>SMTS?</u>	1683	Thess.
51	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C–ius II)	<u>B. </u> <u>CONSA</u>	2033	Const.

Nr.	Nom.	REVERS		LRBC	Münzstätte
52	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	CONSI	2039	Const.
53	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C. Gallus Caes)	CONSA	2040	Const.
54-55	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	CONSA.	2041	Const.
56-58	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	SMNA	2309	Nicomedia **
59-60	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C. Gallus Caes)	SMKA	2491	Cyzicus
61	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	ANA	2634	Antiochia
62	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	AN?	?	Antiochia ?
63-64	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	ALEA	2844	Alexandria
<i>Constantius II und Mitregenten</i>		<i>Periode 355-361</i>			
65-66	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	VA PCON	462	Arelate
67-68	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	R.M.P.	684	Roma
69	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	R Q P	687	Roma
70-73	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	R * P	690	Roma
74	AE 4	SPES REI PUBLICE (C-ius II)	R * P	691	Roma
75	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	II * AQP	937	Aquileia
76-81	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	AQP	952	Aquileia
82	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	.AQP.	956	Aquileia

Nr.	Nom.	REVERS		LRBC	Münzstätte
83	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C—ius II)	<u>ASIS</u> 4	1228	Siscia
84—87	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C—ius II)	<u>M </u> <u>ASIS</u> 4	1234	Siscia
88	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Jul—Caes)	<u>M </u> <u>ASIS</u> 4	1235	Siscia
89	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	<u>ASIS?</u>	1244	Siscia
90	AE 4	SPES REI PUBLICE (C—ius II)	<u>ASIS.</u>	1245	Siscia
91—92	AE 4	SPES REI PUBLICE (C—ius II)	<u> *</u> <u>ASIS</u>	1248	Siscia
93—95	AE 4	SPES REI PUBLICE (C—ius II)	<u>ASISV</u>	1250	Siscia
96	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	<u>ASISV</u>	1251	Siscia
97—98	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	<u>.ASISR</u>	1254	Siscia
99—103	AE 4	SPES REI PUBLICE (C—ius II)	<u>.ASISR</u>	1254	Siscia
104—108	AE 4	SPES REI PUBLICE (C—ius II)	<u>ASIRM</u>	1615	Sirmium
109—113	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	<u>ASIRM</u>	1616	Sirmium
114—124	AE 4	SPES REI PUBLICE (C—ius II)	<u>.S. </u> <u>ASIRM</u>	1618	Sirmium
125—127	AE 4	SPES REI PUBLICE (C—ius II)	<u>* </u> <u>SMTSA</u>	1661	Thess.
128—130	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C—ius II)	<u>M </u> <u>SMTSA</u>	1684	Thess.
131—138	AE 4	SPES REI PUBLICE (C—ius II)	<u>SMTSA</u>	1689	Thess.
139—140	AE 4	SPES REI PUBLICE (Julianus Caes)	<u>SMTSA</u>	1690	Thess.

Nr.	Nom.	REVERS		LRBC	Münzstätte
141	AE 4	SPES REI PUBLICAE (Julianus Caes)	<u>SMTSE</u> €	1690	Thess.
142	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>M </u> SMHA	1902	Heraclea
143–145	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Jul. Caes)	<u>.M. </u> CONSA	2050	Const.
146–149	AE 4	SPES REI PUBLICAE (C-ius II)	<u>CONSA</u>	2053	Const.
150	AE 4	SPES REI PUBLICAE (Julianus Caes)	<u>CONSA</u>	2054	Const.
151–152	AE 4	SPES REI PUBLICAE (Julianus Caes)	<u>CONSA</u>	2055	Const.
153	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>M </u> SMNA	2313	Nicomedia
154–155	AE 4	SPES REI PUBLICAE (C-ius II)	<u>SMNA</u>	2315	Nicomedia
156	AE 4	SPES REI PUBLICAE (Julianus Caes)	<u>SMNA</u>	2316	Nicomedia
157–159	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>SMKA</u>	2498	Cyzicus
160–162	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>* </u> SMKA	2500	Cyzicus
163	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (C-ius II)	<u>.M. </u> SMKA	2502	Cyzicus
164–165	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (Jul–Caes)	<u>.M. </u> SMKA	2503	Cyzicus
166–181	AE 4	SPES REI PUBLICAE (C-ius II)	<u>SMKA</u>	2504	Cyzicus
182	AE 4	SPES REI PUBLICAE (Julianus Caes)	<u>SMKA</u>	2505	Cyzicus
183	AE 4	SPES REI PUBLICAE (C-ius II)	<u>ANA</u>	2638	Antiochia
184–187	AE 4	SPES REI PUBLICAE (C-ius II)	<u>ALE T</u>	2850	Alexandria

Nr.	Nom.	REVERS	LRBC	Münzstätte
188	AE 4	SPES REI PUBLICAE (Julianus Caes)	2851	Alexandria
		ALEA		
189–368	AE 3	FEL TEMP REPARATIO Reitersturz (?)	?	?
369–428	AE 4	SPES REI PUBLICAE ?	?	?
<i>Julianus</i>		<i>Periode 360–363</i>	RIC	
429	AE 3	VOT X MULT XX (Julianus)	270	Lugdunum
		PLVGD		
430	AE 3	VOT X MULT XX (Julianus)	470	Arelate
		PCONS		
431–432	AE 3	VOT X MULT XX (Julianus)	695	Roma
		VRB.ROM.P		
433–434	AE 3	VOT X MULT XX ?	?	?
<i>Jovianus</i>		<i>Periode 363–364</i>		
435	AE 3	VOT V MULT X	697	Roma
		ROMA.P		
436–456	AE 3	unbestimmbar		
<i>Procopius</i>		<i>Periode 365–366</i>		
457	AE 3	REPARATI–O FEL TEMP	7	Heraclea
		SMH Γ		
458	AE 3	REPARATI–O FEL TEMP	10	Nicomedia
		SMNB		
459	AE 3	REPARATI–O FEL TEMP	?	?
<i>Valentinianus I und Valens</i>		<i>Periode 364–367</i>		
460	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	10a	Lugdunum
		SLVG		
461	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	10a	Lugdunum
		OF II LVGV		
462–463	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	12	Lugdunum
		OF I LVGV		

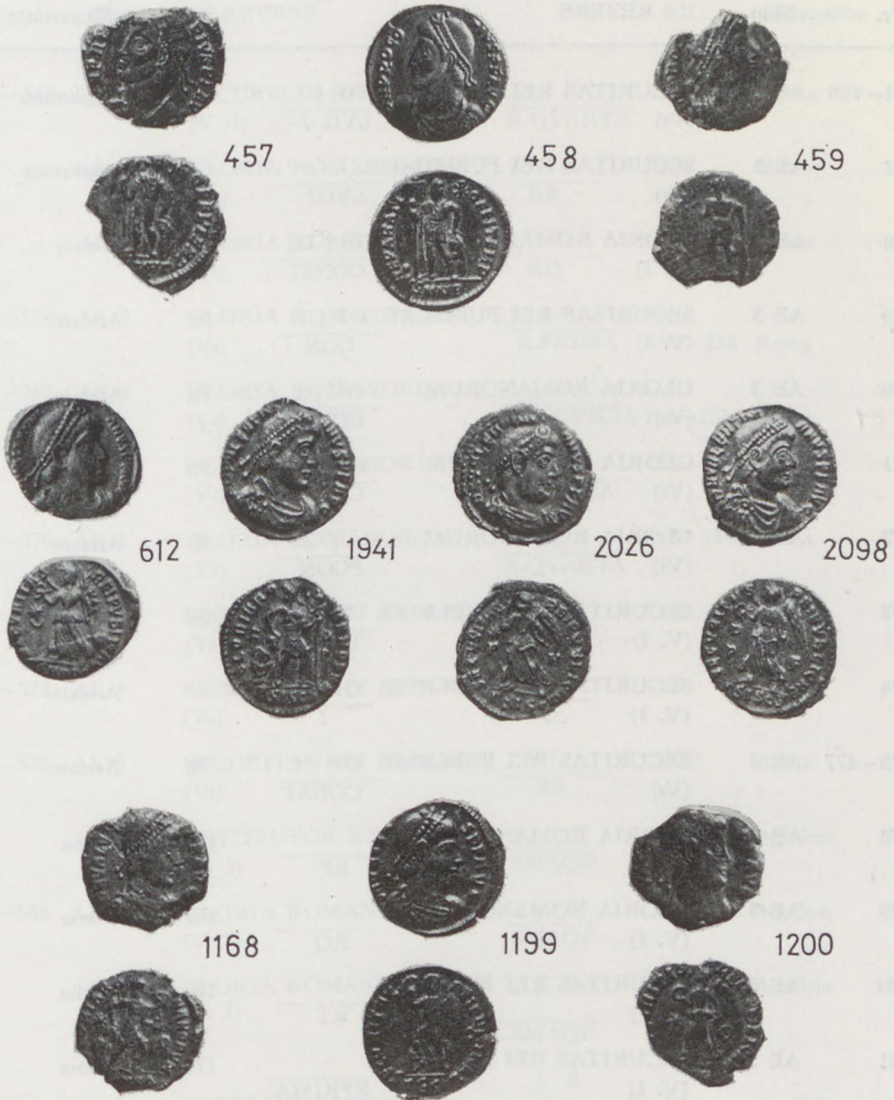

Abb. 3. Katalognummern:

3. ábra Katalógusszámok

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
464–466	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>OF I</u> LVG ?		Lugdunum
467	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>LVG?</u>		Lugdunum
468	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>OF III</u> CONST	7a	Arelate
469	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>OF II</u> CON	9a	Arelate
470	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>OF I</u> CONST	7b	Arelate
471	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>OF II</u> CON	7b	Arelate
472	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u> B</u> PCON	7b	Arelate
473	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>B </u> TCON	9a	Arelate
474	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>OF II</u> ?		Arelate
475–477	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>OF I</u> CONST	9b	Arelate
478	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>RP</u>	15a	Roma
479	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>RQ</u>	15a	Roma
480	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>RT</u>	17a	Roma
481	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>RPRIMA</u>	17a	Roma
482–500	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>R.PRIMA</u>	17a–24a	Roma
501–515	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>R.SEQVND A</u>	17a–24a	Roma
516–528	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>R.TERTIA</u>	17a–24a	Roma

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
529–546	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	<u>R.QVARTA</u>	17a–24a Roma
547	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	<u>RB</u>	15b Roma
548	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	<u>RQ</u>	15b Roma
549–559	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	<u>R.PRIMA</u>	15b–23b Roma
560–562	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	<u>R.SECVND</u>	15b–23b Roma
563–567	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	<u>R.TERTIA</u>	15b–23b Roma
568–570	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	<u>R.QVARTA</u>	15b–23b Roma
571–572	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	<u>RT</u>	17b Roma
573–574	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	<u>RQ</u>	17b Roma
575–576	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	<u>V RP</u>	17b? Roma
577	AE 3	RESTITUTOR REIP (V. I)	<u>SMAQS</u>	8a Aquileia
578–584	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	<u> B SMAQP</u>	7a Aquileia
585	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	<u> B SMAQP</u>	7a Aquileia
586	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	<u> B SMAQS</u>	7a Aquileia
587	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	<u> ☞ SMAQP</u>	7a Aquileia
588	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	<u> ☺ SMAQS</u>	7a Aquileia

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
589	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	*SMAQ?	7a	Aquileia
590–593	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	A SMAQP	9a	Aquileia
594–597	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	A SMAQS	9a	Aquileia
598	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	A SMAQ?	9a	Aquileia
599–600	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	B SMAQS	9a	Aquileia
601–604	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	B SMAQP	9a	Aquileia
605–607	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	✱ SMAQP	9a	Aquileia
608–611	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	☺ SMAQS	9a	Aquileia
612–613	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	* SMAQP	9a	Aquileia
614	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	*SMAQP	9a	Aquileia
615–617	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	* SMAQS	9a	Aquileia
618–627	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	A SMAQP	7b	Aquileia
628–632	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	A SMAQS	7b	Aquileia
633–635	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	B SMAQP	7b	Aquileia
636	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	B SMAQS	7b	Aquileia
637–643	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	B · SMAQP	7b	Aquileia

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
644–645	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad \text{B}}{\text{SMAQS}}$	7b	Aquileia
646	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad \text{E}}{\text{SMAQP}}$	7b	Aquileia
647	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad \text{E}}{\text{SMAQS}}$	7b	Aquileia
648	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad \text{P}}{\text{SMAQS}}$	7b	Aquileia
649–652	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad *}{\text{SMAQP}}$	7b	Aquileia
653	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad *}{\text{SMAQS}}$	7b	Aquileia
654	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad \cup}{\text{SMAQP}}$	7b	Aquileia
655	AE 2	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad \cup}{\text{SMAQS}}$	7b	Aquileia
656–657	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad *}{\text{SMAQS}}$	7b	Aquileia
658–661	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad \quad}{\text{SMAQ?}}$		Aquileia
662–665	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{A} \quad \quad \quad}{\text{SMAQP}}$	9b	Aquileia
666	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{A} \quad \quad \quad}{\text{SMAQS}}$	9b	Aquileia
667–671	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{B} \quad \quad \quad}{\text{SMAQP}}$	9b	Aquileia
672–673	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{B} \quad \quad \quad}{\text{SMAQS}}$	9b	Aquileia
674	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{B} \quad \quad \quad}{\text{SMAQ?}}$	9b	Aquileia
675	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{B} \quad \quad \quad}{\text{SMAQP}}$	9b	Aquileia

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
676–680	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) $\frac{B}{\cdot} \mid$ SMAQS	9b	Aquileia
681	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) $\frac{E}{\cdot} \mid$ SMAQP	9b	Aquileia
682	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) $\frac{E}{\cdot} \mid$ SMAQS	9b	Aquileia
683–686	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) $\frac{\cdot}{\cdot} \mid$ *SMAQS	9b	Aquileia
687	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) $\frac{\cdot}{\cdot} \mid$ SMAQS	9b	Aquileia
688–692	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$ ASISC	5a	Siscia
693–716	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$.ASISC	5a	Siscia
717–724	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$ TSISC	5a	Siscia
725–732	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$ DTSISC	5a	Siscia
733–743	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot} \mid$ * TSISC	5a	Siscia
744–769	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot} \mid$ * DTSISC	5a	Siscia
770	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot} \mid$ * BSISC	N.H.	Siscia
771–772	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$ ASISC	7a	Siscia
773	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$ BSISC	7a	Siscia
774–775	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$.ASISC	7a	Siscia
776–780	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$.TSISC	7a	Siscia
781–805	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\frac{\cdot}{\cdot}$.ΔSISC	7a	Siscia

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
806–818	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\overline{\text{✠} \Delta \text{SISC}}$	7a	Siscia
819–832	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\overline{\text{D} \Delta \text{SISC}}$	7a	Siscia
833–834	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE $\overline{\text{A}^* \text{.ASISC}}$ (V. I)	7a	Siscia
835–840	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE $\overline{\text{A}^* \text{.} \Delta \text{SISC}}$ (V. I)	7a	Siscia
841–844	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE $\overline{\text{A}^* \text{DASISC}}$ (V. I)	7a	Siscia
845–879	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE $\overline{\text{A}^* \text{D} \Delta \text{SISC}}$ (V. I)	7a	Siscia
880–890	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\overline{\text{.ASISC}}$	5b	Siscia
891–907	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\overline{\text{.BSISC}}$	5b	Siscia
908–910	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\overline{\text{.} \Gamma \text{SISC}}$	5b	Siscia
911–923	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\overline{\text{✠ ASISC}}$	5b	Siscia
924–928	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\overline{\text{DASISC}}$	5b	Siscia
929–945	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\overline{\text{DBSISC}}$	5b	Siscia
946	AE 3	GLORIA ROMANORUM $\overline{\text{.ASISC} \text{A}^*}$ (Vs)	5b	Siscia
947–955	AE 3	GLORIA ROMANORUM $\overline{\text{.BSISC} \text{A}^*}$ (Vs)	5b	Siscia
956–959	AE 3	GLORIA ROMANORUM $\overline{\text{.} \Gamma \text{SISC} \text{A}^*}$ (Vs)	5b	Siscia
960–990	AE 3	GLORIA ROMANORUM $\overline{\text{DBSISC} \text{A}^*}$	5b	Siscia

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
991–1005	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad \quad D}{. \Gamma SISC}$	5b	Siscia
1006–1008	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad}{?SISC}$	5b	Siscia
1009–1011	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad}{?SISC}$	5b	Siscia
1012–1031	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\quad}{.ASISC}$	7b	Siscia
1032	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\quad}{.BSISC}$	7b	Siscia
1033	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\quad}{.ESISC}$	7b	Siscia
1034	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\quad}{. \Delta SISC}$	7b	Siscia
1035–1042	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\quad}{\text{✠ ASISC}$	7b	Siscia
1043–1054	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\quad}{DASISC}$	7b	Siscia
1055	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\quad}{.DASISC}$	7b	Siscia
1056–1064	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{* \quad \quad}{.ASISC}$	7b	Siscia
1065–1081	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{* \quad \quad}{DASISC}$	7b	Siscia
1082–1083	AE 3	RESTITUTOR REIP (V. I)	$\frac{\quad}{BSIRM}$	6a	Sirmium
1084	AE 3	RESTITUTOR REIP (V. I)	$\frac{\quad}{TESB}$	17b	Thess.
1085	AE 3	RESTITUTOR REIP (Vs)	$\frac{\quad}{TESB}$	17b	Thess.
1086–1096	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\quad}{TESB}$	16a	Thess.
1097–1099	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\quad}{.TESB}$	16a	Thess.

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1100	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\overline{.TES \Delta}$	16a Thess.
1101	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\overline{\begin{array}{c} * \\ TESA \end{array}}$	16a Thess.
1102	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\overline{\begin{array}{c} \text{Q} \\ TESB \end{array}}$	16a Thess.
1103	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\overline{\begin{array}{c} \text{Q} \\ TES \end{array}}$	16a Thess.
1104–1111	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\overline{TESA}$	18a Thess.
1112–1116	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\overline{.TESA}$	18a Thess.
1117	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\overline{\begin{array}{c} * \\ TESA \end{array}}$	18a Thess.
1118–1121	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{TESB}$	16b Thess.
1122–1150	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{TES\Gamma}$	16b Thess.
1151–1154	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{.TESA}$	16b Thess.
1155–1158	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\begin{array}{c} * \\ .TESA \end{array}}$	16b Thess.
1159–1160	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\begin{array}{c} * \\ .TESB \end{array}}$	16b Thess.
1161–1164	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\begin{array}{c} * \\ .TES\Gamma \end{array}}$	16b Thess.
1165–1166	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\begin{array}{c} * \\ .TES \Delta \end{array}}$	16b Thess.
1167	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\begin{array}{c} \text{Q} \\ TES\Gamma \end{array}}$	16b Thess.
1168	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\begin{array}{c} \text{Q} \\ TESA \end{array}}$	16b Thess.

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1169–1171	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>TESA</u>	18b	Thess.
1172–1182	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>TES Δ</u>	18b	Thess.
1183–1184	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>.TES Δ</u>	18b	Thess.
1185–1190	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>* TESA</u>	18b	Thess.
1191–1194	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>* TES Δ</u>	18b	Thess.
1195	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>M̊ Q TESA</u>	18b	Thess.
1196–1198	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>* TES Γ</u>	18b	Thess.
1199–1200	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>* Q TES</u>	N. H.	Thess.
1201–1202	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>Δ Q TES</u>	N. H.	Thess.
1203	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>. TESA</u>		Thess.
1204	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>SMHA</u>	5a	Heraclea
1205	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>SMHA</u>	3b	Heraclea
1206	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>SMHB</u>	3b	Heraclea
1207	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SMH?</u>		Heraclea
1208–1211	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMHA</u>	5b	Heraclea
1212	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMHA</u>	5b	Heraclea
1213	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMHB</u>	5b	Heraclea

Abb. 4. Katalognummern:

4. ábra Katalógusszámok

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1214	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) $\frac{* }{SMH \Delta}$	5b	Heraclea
1215–1217	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) $\frac{}{SMH?}$		Heraclea
1218–1219	AE 3	RESTITUTOR REIP (V. I) $\frac{}{CONSP?}$	20a	Const.
1220–1221	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{}{CONSPB}$	16a	Const.
1222	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{ *}{CONS \Delta}$	16a	Conss.
1223	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{}{CONS \Delta}$	16a	Const.
1224	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) $\frac{}{CONS Z}$	16a	Const.
1225	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\frac{}{CONSA}$	21a	Const.
1226–1228	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V.gI) $\frac{* }{CONSA}$	21a	Const.
1229–1231	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\frac{}{CONSPA}$	21a	Const.
1232	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) $\frac{\Delta }{CONS?}$		Const.
1233	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\frac{}{CONST}$	16c	Const.
1234	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\frac{}{CONS \Delta}$	16c	Const.
1235–1236	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\frac{}{CONSP \Delta}$	16c	Const.
1237–1239	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\frac{ *}{CONS Z}$	16c	Const.
1240	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\frac{}{CONST \Delta}$	16c	Const.
1241	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) $\frac{* }{CONS \Delta}$	LRBC 2086	Const.

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
1242	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{*}{\text{CONSe}}$	LRBC 2086	Const.
1243	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{.}{\text{CONSe}}$	21c	Const.
1244–1245	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{.}{\text{CONSP}}$	21c	Const.
1246	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{*}{\text{CONSB}}$	21c	Const.
1247–1249	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{*}{\text{CONS I}}$	21c	Const.
1250	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{}{\text{CON?}}$	21c	Const.
1251	AE 3	RESTITUTOR REIP (V. I)	$\frac{}{\text{SMNB}}$	11a	Nicomedia
1252	AE 3	RESTITUTOR REIP (Vs)	$\frac{}{\text{SMNT}}$	11b	Nicomedia
1253–1255	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{}{\text{SMNA}}$	9a	Nicomedia
1256–1260	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{}{\text{SMNA}}$	5b	Nicomedia
1261–1265	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{}{\text{SMNT}}$	9b	Nicomedia
1266	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{}{\text{SMN}\Delta}$	9b	Nicomedia
1267	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{}{\text{SMNB}}$	12b	Nicomedia
1268–1272	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{}{\text{SMNT}}$	12c	Nicomedia
1273	AE 3	RESTITUTOR REIP (Vs)	$\frac{}{\text{SMKB}}$	10b	Cyzicus
1274	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{}{\text{SMKB}}$	8a	Cyzicus
1275	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{}{\text{SMK}\Delta}$	8a	Cyzicus

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1276	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>SMKA</u>	8a	Cyzicus
1277–1278	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>SMKB</u>	8a	Cyzicus
1279–1285	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>SMKΔ</u>	8a	Cyzicus
1286–1287	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SMKB</u>	8a	Cyzicus
1288–1292	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SMKΓ</u>	8a	Cyzicus
1293	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SMKΔ</u>	8a	Cyzicus
1294–1296	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SMK?</u>	8a	Cyzicus
1297–1301	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMKA</u>	11b	Cyzicus
1302–1305	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMKB</u>	11b	Cyzicus
1306–1307	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMKΓ</u>	11b	Cyzicus
1308–1315	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SMKΔ</u>	11b	Cyzicus
1316	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>SMANT</u>	10a	Antiochia
1317	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>ANTS</u>	10a	Antiochia
1318–1319	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V.I) <u>ANT?</u>	10a	Antiochia
1320	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>ANTI</u>	10a	Antiochia
1321	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>ANTS</u>	10a	Antiochia
1322–1323	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>ANTΔ</u>	10b	Antiochia

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
1324	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	ANTS	10b	Antiochia
1325	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	ANTZ	10b	Antiochia
1326	A E3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	ANT?	10b	Antiochia
1327	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	ANTA	12b	Antiochia **
1328	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	ALEA	1a	Alexandria
1329	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	ALE△	3a	Alexandria
1330–1331	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	ALEA	3b	Alexandria
1332	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	ALEI'	3b	Alexandria
1333	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	ALE△	3b	Alexandria
1334	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	ALE?	3b?	Alexandria
1335–1336	AE 3	RESTITUTOR REIP (V. I)	?	?	?
<i>Valentinianus I, Valens und Gratianus, Periode 367-375</i>					
1337–1339	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	OF II R S LVGS	20a	Lugdunum
1340–1344	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	OF II LVGSD	20a	Lugdunum
1345–1349	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	OF I LVGPA	21	Lugdunum
1350	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	OF II LVGS	20c	Lugdunum
1351	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	R S LVGS	20c	Lugdunum

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
1352–1353	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	OF II R S LVGS	20c	Lugdunum
1354	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	OF I R LVGP	21b	Lugdunum
1355	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	· PCON	17a	Arelate
1356	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	PCON	16b	Arelate
1357	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	· PCON	17b	Arelate
1358	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	· SCON	17b	Arelate
1359–1363	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	OF II CON*	17b	Arelate
1364–1366	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	PCON	17b	Arelate
1367	AE 3	GLORIA NOVI SAECULI (G)	N PCON	15c	Arelate
1368–1369	AE 3	GLORIA NOVI SAECULI (G)	TCON	15c	Arelate
1370–1372	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	R.PRIMA	15a–23a	Roma
1373	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	R.SECVNDA	15a–23a	Roma
1374–1376	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	R.TERTIA	15a–23a	Roma
1377	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	R.QVARTA	15a–23a	Roma
1378–1379	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	SM RP	24a	Roma
1380	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	SM RT	24a	Roma

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1381	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>SM ϕ RQ</u>	24a	Roma
1382	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>RSECVNDA</u>	15–23b	Roma
1383	AE	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>RPRIMA</u>	15b–23b	Roma
1384–1385	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SM ϕ RT</u>	23b–27a	Roma
1386–1441	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>R.PRIMA</u>	24b	Roma
1442–1486	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>R.SEQVND A</u>	24b	Roma
1487–1535	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>R.TERTIA</u>	24b	Roma
1536–1577	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>R.QVARTA</u>	24b	Roma
1578–1588	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SM ϕ RT</u>	24b–28a	Roma
1589–1590	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SM ϕ RT</u>	24b–28a	Roma
1591–1597	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs) <u>SM ϕ RQ</u>	24b–28a	
1598–1602	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G) <u>RPRIMA</u>	24c	Roma
1603–1605	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G) <u>RSECVNDA</u>	24c	Roma
1606–1607	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G) <u>RTERTIA</u>	24c	Roma
1608–1610	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G) <u>RQVARTA</u>	24c	Roma
1611–1612	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>SMAQP</u>	11a	Aquileia
1613–1621	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>SMAQS.</u>	11a	Aquileia

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1622–1632	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>SMAQP</u>	11a	Aquileia
1633–1638	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>SMAQS</u>	11a	Aquileia
1639–1647	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>.SMAQP</u>	11a	Aquileia
1648–1651	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u>.SMAQS</u>	11a	Aquileia
1652	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I) <u> *</u> SMAQP	LRBC 1038	Aquileia
1653–1659	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>Q </u> (V. I) SMAQ?	12a	Aquileia
1660–1662	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>.SMAQS.</u>	12a	Aquileia
1663–1667	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>SMAQP</u>	12a	Aquileia
1668–1681	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>SMAQS</u>	12a	Aquileia
1682–1683	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>.SMAQP</u>	12a	Aquileia
1684	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>.SMAQS</u>	12a	Aquileia
1685–1686	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I) <u>.SMAQ?</u>	12a?	Aquileia
1687–1688	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>* </u> (V. I) SMAQP	12a	Aquileia
1689–1690	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>* </u> (V. I) SMAQS	12a	Aquileia
1691–1693	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u> Q</u> SMAQS	11b	Aquileia
1694–1702	AE 2	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SMAQP</u>	11b	Aquileia
1703–1717	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>SMAQS</u>	11b	Aquileia

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1718–1722	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>.SMAQS</u>	11b	Aquileia
1723–1728	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs) <u>.SMAQ?</u>	11b?	Aquileia
1729	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>Q </u> (Vs) SMAQP	12b	Aquileia
1730–1732	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>Q </u> (Vs) SMAQS	12b	Aquileia
1733	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>SMAQ?</u> (Vs)	12b	Aquileia
1734–1747	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>SMAQP</u> (Vs)	12b	Aquileia
1748–1766	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>SMAQS</u> (Vs)	12b	Aquileia
1767–1768	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>SMAQ?</u> (Vs)	12b	Aquileia
1769–1772	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>.SMAQP</u> (Vs)	12b	Aquileia
1773–1777	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>.SMAQS</u> (Vs)	12b	Aquileia
1778–1788	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>.SMAQ?</u> (Vs)	12b	Aquileia
1789	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>* </u> (Vs) SMAQP	12b	Aquileia
1790	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>* </u> (Vs) SMAQ?	12b	Aquileia
1791–1792	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G) <u>.SMAQP</u>	11c	Aquileia
1793	AE 3	GLORIA ROMANORUM <u> *</u> (G) SMAQS	11c	Aquileia
1794	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>SMAQS</u> (G)	12c	Aquileia
1795	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE <u>SMAQ?</u> (G)	12c	Aquileia

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
1796–1799	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\quad \quad R}{\text{.BSISC}}$	14a	Siscia
1800–1810	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\quad \quad R}{\text{.TSISC}}$	14a	Siscia
1811–1830	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\quad \quad D}{* \text{BSISC}}$	14a	Siscia
1831–1832	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\quad \quad D}{\cup \text{BSISC}}$	14a	Siscia
1833	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{S \quad \quad D}{\text{ASISC}}$	14a	Siscia
1834–1844	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{S \quad \quad D}{\text{BSISC}}$	14a	Siscia
1845	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{S \quad \quad D}{\text{TSISC}}$	14a	Siscia
1846–1848	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{S \quad \quad *D}{\text{BSISC}}$	14a	Siscia
1849	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{S \quad \quad *D}{\text{TSISC}}$	14a	Siscia
1850–1854	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{S \quad \quad *F}{\text{BSISC}}$	14a	Siscia
1855–1876	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{M \quad \quad *F}{\text{BSISC}}$	14a	Siscia
1877–1896	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{M \quad \quad *P}{\text{BSISC}}$	14a	Siscia
1897–1899	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{M \quad \quad *P}{\text{BSISC}}$	14a	Siscia
1900–1902	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{M \quad \quad *R}{\text{BSISC}}$	14a	Siscia
1903–1907	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{Q \quad \quad *R}{\text{BSISCV}}$	14a	Siscia

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
1908–1911	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\text{BSISCV}}{\text{K}^*}$	14a Siscia
1912–1917	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\text{BSISCV}}{\text{Q} \mid \text{K} \text{P}}$	14a Siscia
1918–1919	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\text{BSISCV}}{\text{Q} \mid \text{A} \text{F}}$	14a Siscia
1920–1922	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\text{BSISCV}}{\text{Q} \mid \text{F} \text{K}}$	14a Siscia
1923–1934	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\text{BSISCP}}{\text{F} \mid \text{F} \text{A}}$	14a Siscia
1935–1939	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\text{BSISC} \text{ 4}}{\text{S} \mid \text{R} \text{A}}$	14a Siscia
1940	AE 3	GLORIA ROMUNORUM (V. I)	$\frac{\text{BSISC}}{\text{S} \mid \text{C} \text{A}}$	14a Siscia
1941	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\text{BSISC} \text{ 4}}{\text{F} \mid \text{D} \text{P}}$	14a Siscia
1942–1956	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\text{ASISC}}{\text{R} \mid}$	15a Siscia
1957–1971	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\text{ASISC}}{\text{R} \mid}$	15a Siscia
1972–1973	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\text{SISC}}{\text{R} \mid}$	15a Siscia
1974–2008	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\text{SISC}}{\text{D} \mid} \text{ * } \Delta$	15a Siscia
2009–2017	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\text{SISC}}{\text{D} \mid \text{S} \Delta}$	15a Siscia
2018	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\text{SISC}}{\text{D} \mid \text{S}}$	15a Siscia

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
2019—2020	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\overset{*}{D} \mid S}{\Delta \text{SISC}}$	15a Siscia
2021—2025	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\overset{*}{F} \mid S}{\Delta \text{SISC}}$	15a Siscia
2026	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\overset{*}{F} \mid M}{\Gamma \text{SISC}}$	15a Siscia
2027—2040	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\overset{*}{F} \mid M}{\Delta \text{SISC}}$	15a Siscia
2041—2051	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\overset{*}{P} \mid M}{\Gamma \text{SISC}}$	15a Siscia
2052—2060	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\overset{*}{P} \mid M}{\Delta \text{SISC}}$	15a Siscia
2061—2068	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{R \mid M}{o \mid \cdot}$ SISC	15a Siscia
2069—2070	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{R \mid Q}{o \mid}$ $\Gamma \text{SISC} \zeta$	15a Siscia
2071—2078	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{\overset{*}{K} \mid Q}{\Gamma \text{SISC} V}$	15a Siscia
2079—2081	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{K \mid Q}{P \mid}$ $\Gamma \text{SISC} V$	15a Siscia
2082—2084	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{A \mid Q}{R \mid}$ $\Gamma \text{SISC} V$	15a Siscia
2085	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{R \mid Q}{K \mid}$ $\Gamma \text{SISC} V$	15a Siscia
2086—2091	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{R \mid F}{A \mid}$ $\Gamma \text{SISC} \zeta$	15a Siscia
2092—2096	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{R \mid S}{R \mid \cdot}$ $\Gamma \text{SISC} K$	15a Siscia

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
2097	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\begin{array}{c c} C & S \\ \hline \text{A} & . \\ \hline \text{TSISC} & \text{4} \end{array}$	15a Siscia
2098	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\begin{array}{c c} D & F \\ \hline \text{R} & \\ \hline \text{TSISC} & \text{4} \end{array}$	15a Siscia
2099–2113	AE 3i	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\begin{array}{c c} & R \\ \hline .\text{BSISC} & \end{array}$	14b Siscia **
2114–2120	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\begin{array}{c c} & R \\ \hline .\text{TSISC} & \end{array}$	14b Siscia
2121–2125	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\begin{array}{c c} & R \\ \hline ?\text{SISC} & \end{array}$	14b Siscia
2126–2128	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\begin{array}{c c} & D \\ \hline * \text{TSISC} & \end{array}$	14b Siscia
2129	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\begin{array}{c c} \text{F}^* & M \\ \hline \Delta \text{SISC} & \end{array}$	14b Siscia
2130	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\begin{array}{c c} S & R \\ \hline . & \text{A} \\ \hline \text{ASISC} & \text{4} \end{array}$	14b Siscia
2131–2144	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} R & \\ \hline .\text{ASISC} & \end{array}$	15b Siscia
2145–2150	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} D & \\ \hline * \text{ASISC} & \end{array}$	15b Siscia
2151–2152	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} D & \\ \hline ?\text{SIS?} & \end{array}$	15b Siscia
2153–2155	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} D & S \\ \hline \text{ASISC} & \end{array}$	15b Siscia
2156–2161	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \text{D}^* & S \\ \hline \text{ASISC} & \end{array}$	15b Siscia
2162–2166	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \text{F}^* & S \\ \hline \text{ASISC} & \end{array}$	15b Siscia
2167–2183	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \text{F}^* & M \\ \hline \text{ASISC} & \end{array}$	15b Siscia

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
2184—2200	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \overset{*}{P} & M \\ \hline ASISC \end{array}$	15b Siscia
2201	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \overset{*}{P} & \overset{*}{M} \\ \hline ASISC \end{array}$	15b Siscia
2202	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \overset{*}{R} & \overset{*}{M} \\ o & \\ \hline ASISC \end{array}$	15b Siscia
2203	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \overset{*}{R} & \overset{*}{M} \\ o & \\ \hline ASISCR \end{array}$	15b Siscia
2204—2206	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \overset{*}{R} & Q \\ o & \\ \hline ASISCR \end{array}$	15b Siscia
2207—2209	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \overset{*}{K} & Q \\ \hline ASISCE \end{array}$	15b Siscia
2210—2215	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} K & Q \\ P & \\ \hline ASISCR \end{array}$	15b Siscia
2216—2219	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} A & Q \\ \overset{*}{R} & \\ \hline ASISCE \end{array}$	15b Siscia
2220—2222	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} \overset{*}{R} & Q \\ \overset{*}{A} & \\ \hline ASISCE \end{array}$	15b Siscia
2223—2226	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} A & F \\ \overset{*}{R} & \\ \hline ASISCE \end{array}$	15b Siscia
2227—2232	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} R & F \\ R & \\ \hline ASISCE \end{array}$	15b Siscia
2233—2235	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} R & S \\ \overset{*}{A} & \cdot \\ \hline ASISCE \end{array}$	15b Siscia
2236—2237	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\begin{array}{c c} C & S \\ \overset{*}{A} & \cdot \\ \hline ASISCE \end{array}$	15b Siscia

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
2238–2244	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\quad \quad R}{.BSISC}$	14c	Siscia
2245–2248	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\quad \quad D}{*BSISC}$	14c	Siscia
2249–2259	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\quad \quad D}{*TSISC}$	14c	Siscia
2260–2269	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{S \quad \quad D}{TSISC}$	14c	Siscia
2270–2273	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{S \quad \quad \overset{*}{D}}{TSISC}$	14c	Siscia
2274–2280	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{S \quad \quad \overset{*}{F}}{TSISC}$	14c	Siscia
2281–2295	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{M \quad \quad \overset{*}{F}}{TSISC}$	14c	Siscia
2296–2303	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{M \quad \quad \overset{*}{P}}{TSISC}$	14c	Siscia
2304	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{M \quad \quad \overset{*}{P}}{?SISC}$	14c	Siscia
2305–2316	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\overset{\cdot}{M} \quad \quad \overset{*}{P}}{ASISC}$	14c	Siscia
2317–2320	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\overset{\cdot}{M} \quad \quad \overset{*}{P}}{\Delta SISC}$	14c	Siscia
2321–2322	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\overset{\cdot}{M} \quad \quad \overset{*}{R} \quad \underset{o}{\quad}}{\Delta SISC}$	14c	Siscia
2323–2324	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{M \quad \quad \overset{*}{R} \quad \underset{o}{\quad}}{\Delta SISC R}$	14c	Siscia
2325–2327	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{Q \quad \quad \overset{*}{R} \quad \underset{o}{\quad}}{\Delta SISC R}$	14c	Siscia

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
2328–2336	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{Q}{\Delta} \left \begin{smallmatrix} * \\ K \end{smallmatrix} \right.$ SISCR	14c	Siscia
2337–2342	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{Q}{\Delta} \left \begin{smallmatrix} K \\ P \end{smallmatrix} \right.$ SISCR	14c	Siscia
2343	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{Q}{\Delta} \left \begin{smallmatrix} A \\ R \end{smallmatrix} \right.$ SISCE	14c	Siscia
2344–2351	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{F}{\Delta} \left \begin{smallmatrix} A \\ R \end{smallmatrix} \right.$ SISCE	14c	Siscia
2352–2358	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{F}{\Gamma SISC E} \left \begin{smallmatrix} R \\ A \end{smallmatrix} \right.$ VE	14c	Siscia
2359–2363	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{S}{\Delta} \left \begin{smallmatrix} R \\ A \end{smallmatrix} \right.$ SISCE	14c	Siscia
2364–2373	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\frac{R}{\Delta SISC} \left \right.$	15c	Siscia
2374–2390	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\frac{R}{\Delta SISC} \left \right.$	15c	Siscia
2391–2392	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	TESA	16a	Thess.
2393–2394	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{Q}{TESB} \left \begin{smallmatrix} \circ \\ M \end{smallmatrix} \right.$	26?	Thess.
2395–2396	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\quad}{TES} \left \begin{smallmatrix} \cdot \\ A \end{smallmatrix} \right.$	26a	Thess.
2397	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\cdot}{TES} \left \begin{smallmatrix} \cdot \\ A \end{smallmatrix} \right.$	26a	Thess.
2398–2401	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\quad}{TES} \left \begin{smallmatrix} * \\ B \end{smallmatrix} \right.$	26a	Thess.
2402–2404	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{\cdot}{TES} \left \begin{smallmatrix} \cdot \\ A \end{smallmatrix} \right.$	26a	Thess.

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
2405	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{*}{TES} \mid \frac{A}{*}$	26a	Thess.
2406–2408	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{*}{TES} \mid \frac{A}{*}$	26a	Thess.
2409	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{Q}{TES} \mid \frac{A}{*}$	29a	Thess.
2410	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{Q}{TES} \mid \frac{A}{*}$	26a	Thess.
2411	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{I}{TES} \mid \frac{A}{*}$	29a	Thess.
2412	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{M}{TES} \mid \frac{I}{*}$	26a	Thess.
2413	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{Z}{TES} \mid \frac{A}{*}$	26a	Thess.
2414–2415	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{Z}{TES} \mid \frac{B}{*}$	26a	Thess.
2416–2417	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{*}{TES} \mid \frac{I}{*}$	26a	Thess.
2418	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{V}{TES} \mid \frac{I}{*}$	26a	Thess.
2419	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{*}{TESI} \mid \frac{B}{*}$	26a	Thess.
2420–2421	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)	$\frac{}{TES?}$	26a	Thess.
2422–2423	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{A}{TES} \mid$	27a	Thess.
2424–2428	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{A}{TES} \mid$	27a	Thess.
82429–2484	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\frac{}{TES}$	?	Thess.

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
2485	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad}{\text{TES}} \mid \text{A}$	26b	Thess.
2486	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad}{\text{TES}} \mid \text{B}$	26b	Thess.
2487	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad}{\text{TES}} \mid \overset{*}{\text{A}}$	26b	Thess.
2488	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad}{\text{TES}} \mid \overset{*}{\text{B}}$	26b	Thess.
2489–2490	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad}{\text{TES}} \mid \text{I}$	26b	Thess.
2491–2497	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\quad}{\text{TES.}} \mid \text{B}$	26b	Thess.
2498–2500	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\cdot \mid \overset{\cdot}{\Delta}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2501–2504	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{* \mid \overset{*}{\text{B}}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2505–2511	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{* \mid \overset{*}{\text{I}}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2512–2523	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{* \mid \overset{*}{\Delta}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2524–2525	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\text{Q} \mid \overset{\cdot}{\text{I}}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2526–2534	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\text{Q} \mid \overset{\cdot}{\Delta}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2535	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\text{D} \mid \overset{\cdot}{\Delta}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2536	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\text{M} \mid \overset{*}{\text{I}}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2537	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\text{P} \mid \overset{*}{\text{A}}}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2538	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\text{V} \mid ?}{\text{TES}}$	?	Thess.

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
2539—2545	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\frac{\text{TES?}}{\text{TES}}$	?	Thess.
2546—2547	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{A} \mid \text{TES}}{\text{TES}}$	27b	Thess.
2548	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{A} \mid \text{TES}}{\text{TES}}$	27b	Thess.
2549—2550	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{I} \mid \text{TES}}{\text{TES}}$	27b	Thess.
2551	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{A} \mid \text{TES}}{\text{TES}}$	27b	Thess.
2552	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{I} \mid \text{Q}}{\text{TES}}$	27b	Thess.
2553—2554	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{M}^* \mid \text{B}}{\text{TES}}$	27b	Thess.
2555	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{Z}^* \mid \text{A}}{\text{TES}}$	27b	Thess.
2556—2558	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{I}^* \mid \text{TES}}{\text{TES}}$	27b	Thess.
2559—2562	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{TES} \mid \text{A}^*}{\text{TES}}$	26c	Thess.
2563—2565	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{TES} \mid \text{A}^*}{\text{TES}}$	26c	Thess.
2566—2571	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{TES} \mid \text{B}^*}{\text{TES}}$	26b	Thess.
2572—2579	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{TES} \mid \text{I}^*}{\text{TES}}$	26c	Thess.
2580	E 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{TES} \mid \text{Q}}{\text{TES}}$	26c	Thess.
2581—2583	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{TES} \mid \text{A}^*}{\text{TES}}$	26c	Thess.
2584	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\frac{\text{TESA?}}{\text{TESA?}}$	27c	Thess.

Nr.	Nom.	REVERS		RIC	Münzstätte
2585	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\overline{\text{Q} \mid \text{TESA}}$	?	Thess.
2586–2584	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\overline{\text{P} \mid \text{TES}}$	27c	Thess.
2588	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\overline{\text{A} \mid \text{Q} \mid \text{TES}}$	27c	Thess.
2589	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\overline{\text{A}^* \mid \text{Q} \mid \text{TES}}$	27c	Thess.
2590–2591	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{* \mid \text{Q} \mid \text{SMHA}}$	9b	Heraclea
2592	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\overline{* \mid \text{Q} \mid \text{SMH?}}$	LRBC 1940	Heraclea
2593	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\overline{\text{Q} \mid * \mid \text{CONS} \Delta}$	42a	Const.
2594–2595	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\overline{\text{Q} \mid * \mid \text{CONSA}}$	42a	Const.
2596	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\text{Q} \mid * \mid \text{CONSA}}$	41b	Const.
2597–2598	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\text{Q} \mid * \mid \text{CONS} \Delta}$	LRBC 2099	Const.
2599–2602	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{* \mid \text{Q} \mid \text{CoNST}^{\text{I}}}$	LRBC 2091	Const.
2603	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{* \mid \text{Q} \mid \text{CONSA}}$	LRBC 2091	Const.
2604	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\text{CON?}}$		
2605	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\overline{\mid \cdot \mid \text{CONSA}}$	LRBC 2107	Const.
2606	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\overline{\text{Q} \mid * \mid \text{CONSB}}$	42b	Const.

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
2607–2609	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\cdot \mid$ CONSA	42b Const.
2610	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\cdot \mid$ CONS Δ	LRBC 2110 Const.
2611	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\cdot \mid$ CONS?	LRBC 2110 Const.
2612	YE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\ast \mid \text{Q}$ CONSA	41c Const.
2613	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\mid$ SMNA	N. H. Const.
2614–1615	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\mid$ SMKA	LRBC 2526 Cyzicus
2616	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\mid$ ALEA	5c Alexandria
2617	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\mid$ ALE Δ	5c Alexandria
<i>Periode 375–378</i>				
<i>Valentinianus I, Valens, Gratianus, Valentinianus II</i>				
2618	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\dot{\text{V}} \mid$ TES	32 Thess.
2619–2620	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)	$\ast \dot{\text{V}} \mid$ TES	32 Thess.
2621	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\mid \ast$ SMAQ?	LRBC 1043 Aquileia
2622–2627	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\text{V} \mid \dot{\Delta}$ TES	31 Thess.
2628	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\text{V} \mid \ast \text{B}$ TES	31 Thess.
2629	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\text{V} \mid \ast \Gamma$ TES	31 Thess.
2630	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)	$\text{V} \mid \ast \Delta$ TES	31 Thess.
2631–2632	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\ast \mid$ SMRP	28a Roma

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
2633–2634	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{*}{\text{SMAQS}}$	18b Aquileia
2635	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{D} \mid \text{F}}{\text{ASISCE}}$	15b Siscia
2636	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\text{D} \mid \text{F}}{\text{ASISCE}}$	15b Siscia
2637	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{* \mid \cdot}{\text{TES}}$	27b Thess.
2638	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{* \mid \text{B}}{\text{TES}}$	27b Thess.
2639	AE 3i	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\dot{\text{V}} \mid \text{A}}{\text{TES}}$	32 Thess.
2640	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{\dot{\text{V}} \mid \Gamma}{\text{TES}}$	32 Thess.
2641–2643	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)	$\frac{* \mid \cdot}{\text{TES}}$	32 Thess.
2644	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{G} \mid \text{C}}{\Delta \text{SISCA}}$	14c Siscia
2645	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{V} \mid *}{\text{TES}}$	31 Thess.
2646	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{V} \mid *}{\text{TES}}$	31 Thess.
2647	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{V} \mid \Gamma}{\text{TES}}$	31 Thess.
2648	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)	$\frac{\text{R} \mid \text{Q}}{\cdot}$	? Roma
2649	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)	$\frac{\text{SM} \mid \text{ØRP}}{\cdot}$	28b Roma

2633

2635

2636

2638

2644

2656

2657

2658

Abb. 5. Katalognummern

5. ábra. Katalógusszámok

Nr.	Nom.	REVERS	RIC	Münzstätte
2650–2651	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G) <u>SMϕRB</u>	24c–28b	Roma
2652	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G) <u>SMϕRT</u>	24c–28b	Roma
2653	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE * . (G) <u>SMAQP</u>	18b	Aquileia
2654	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE V A (G) <u>TES</u>	32	Thess.
2655	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE V̇ I (G) <u>TES</u>	32	Thess.
2656	AE 3	VOTA PUBLICA (G) <u>?</u>	Coh. ² 58	
2657	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE * . (V. II) <u>SMAQS</u>	LRBC 1050	Aquileia
2658	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. II) <u>?</u>	?	
UNBESTIMMBAR				
2659	AE 3	GLORIA ROMANORUM (V. I)		
2660	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (V. I)		
2661–2760	AE 3	GLORIA ROMANORUM (Vs)		
2761–2917	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (Vs)		
2918–2924	AE 3	GLORIA ROMANORUM (G)		
2925–2934	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (G)		
2935–2967	AE 3	GLORIA ROMANORUM (?)		
2968–3208	AE 3	SECURITAS REI PUBLICAE (?)		

Nr.	Nom.	REVERS
3209—3240		Const. Din. ?
3241—3277		364/375 ?
3278—3488		4. Jh.

ABKÜRZUNGEN

D	Diocletianus
M	Maximinus
C	Constantinus I
CII	Constantinus II
Cs	Constantius II
Cn	Constans
H	Helena
U.R.	Urbs Roma
C.G	Constantius Gallus
Ju	Julianus
Jo	Jovianus
P	Procopius
Vt	Valentinianus I
Vs	Valens
G	Gratianus
Vt II	Valentinianus II

LUG	Lugdunum
ARE	Arelate
ROM	Roma
AQU	Aquileia
SIS	Siscia
SIR	Sirmium
THE	Thessalonica
CON	Constantinopolis
NIC	Nicomedia
CYZ	Cyzicus
ANT	Antiochia
ALE	Alexandria

LRBC
RIC

Garson, R.A.G. — Kent, J.P.C., Late Roman Bronze Coinage. (London 1972)
Mattingly, H. — Sydenham, M.A., The Roman Imperial Coinage. (London 1923—1967)

Tab. 2.

	284— 313	313— 320	330— 335	335— 337	337— 341	341— 346	346— 350	351— 354	355— 361	361— 363	363— 364	?	364
LUG										1			1
ARE									2	1			3
ROM								4	8	2	1		15
AQU							1	3	8				12
SIS	3	2	3			5	2	3	21				39
SIR								1	21				22
THE						3		2	17				22
HER							1		1				2
CON			1	1	3			5	10				20
NIC								3	4				7
CYZ						7		2	26				35
ANT						2		2	1				5
ALE			1					2	5				8
?				2					240	2		21	265
	3	2	5	3	3	17	4	27	364	6	1	21	456

Tab. 3

Diocletianus			2
Maximinus			1
Constantinus I.	313–320	2	
	330–335	1	
	335–337	1	
(Posthum.)	337–341	2	
--	341–346	3	9
Constantinus II.	335–337		1
Constantius II.	341–346	2	
	346–350	1	
	351–354	22	
	355–361	87	112
Constans	330–335	2	
	341–346	12	
	346–350	3	17
Urbs Roma	330–335		1
Helena (Posthum.)	337–341		1
C. Gallus	351–354		5
Julianus	355–361	37	
	361–363	4	41
Jovianus	363–364		1
Const. Din. (?)	335–337	2	
	335–361	240	
	361–363	2	
	?	21	265
Total:			456

Tab. 4.

	P	I	Vt II	III	I	Vs II	III	II	G III	Vt2 III	
LUG		4	8		6	5		5			28
ARE		3	1		14	11		3			32
ROM		9	12		30	216	2	13	4		286
AQU		41	80		69	100	3	5	1	1	300
SIS		192	303		202	139	2	153	1		992
SIR		2									2
THE		34	95	3	96	73	16	31	5		343
HER	1	3	3		11	3					21
CON		15	3		18	16		2			54
NIC	1	4			17						22
CYZ		12			40	2					54
ANT		6			6						12
ALE		2			5			2			9
?	1	2	2				257	17	2	1	282
	3	329	507	3	504	822	23	231	13	2	2437

I ... A. D. 364-367
 II .. 367-375
 III .. 375-378

Tab. 5

	364—367	367—375	375—378	
LUG	10	18	—	
ARE	17	15	—	
ROM	39	241	6	
AQU	110	185	5	
SIS	394	595	3	
SIR	2	—	—	
THE	120	199	24	
HER	15	6	—	
CON	33	21	—	
NIC	22	—	—	
CYZ	52	2	—	
ANT	12	—	—	
ALE	7	2	—	
	833	1 284	38	= 1 697

A. D. 364—367

RESTITUTOR REI PUBLICAE

Valentinianus I.	9	
Valens	3	12

REPARATIO FELTEMP

Procopius		3
-----------------	--	---

GLORIA ROMANORUM

Valentinianus I	133	
Valens	272	405

SECURITAS REI PUBLICAE

Valentinianus I	144	
Valens	196	340
Total:		760

A. D. 367–375

GLORIA ROMANORUM

Valentinianus I	235	
Valens	150	
Gratianus	157	542

SECURITAS REI PUBLICAE

Valentinianus I	169	
Valens	115	
Gratianus	53	337
Total:		<u>879</u>

A. D. 375–378

GLORIA ROMANORUM

Valens	10	
Gratianus	5	15

SECURITAS REI PUBLICAE

Valentinianus I.	3	
Valens	13	
Gratianus	7	
Valentinianus II.	2	25

VOTA PUBLICA

Gratianus	1	1
		<u>41</u>

INDEX I

Kat. Nr.	Valentinianus I. 364/367	367/375	GLORIA ROMANORUM
LUG	460–461	1337–1344	
ARE	468		
ROM	478–479	1370–1377	
AQU	578–589	1611–1652	
SIS	688–770	1796–1941	
THE	1086–1103	2391–2421	
HER	1204		
CON	1220–1224		
NIC	1253–1255		
CYZ	1274–1275		
ANT	1316–1319		

SECURITAS REI PUBLICAE

	364/367	367/375	375/378
LUG			
ARE	469	1355	
ROM	480-546	1378-1388	
AQU	590-617	1653-1690	
SIS	771-879	1942-2098	
THE	1100-1117	2422-2484	2618-2620
HER	1205-1206	2593-2595	
CON	1225-1232		
NIC			
CYZ	1276-1285		
ANT	1320-1321		
ALE	1328-1329		

RESTITUTOR REI PUBLICAE

	364/367
AQU	577
SIR	1082-1083
THE	1084
CON	1218-1219
NIC	1251
?	1335-1336

INDEX II

Kat. Nr.

Valens

GLORIA ROMANORUM

	364/367	367/375	375/378
LUG			
ARE	470-472	1356	
ROM	547-570	1382-1385	
AQU	618-661	1691-1728	
SIS	880-1011	2099-2130	2621
THE	1118-1168	2485-2545	2622-2630
HER	1207	2590-2591	
CON	1233-1242	2596-2605	
NIC	1256-1266		
CYZ	1286-1296	2614-2615	
ANT	1322-1326		

SECURITAS REI PUBLICAE

	364/367	367/375	375/378
LUG	462-467	1345-1349	
ARE	475-477	1357-1366	
ROM	571-576	1386-1597	2631-2632
AQU	662-687	1729-1790	2633-2634
SIS	1012-1081	2131-2237	2635-2636
THE	1169-1203	2546-2558	2637-2643
HER	1208-1217	2592	
CON	1243-1250	2606-2611	
NIC	1267-1272		
CYZ	1297-1315		
ANT	1327		
ALE	1330-1334		

RESTITUTOR REI PUBLICAE

364/367

THE	1085
NIC	1252
CYZ	1273

INDEX III

Kat. Nr.

Gratianus

367/375

LUG
AQU
SIS
THE

1350—1353
1791—1793
2238—2363
2559—2583

ARE
?

367/375
1367—1369
2656

LUG
ROM
AQU
SIS
THE
CON
ALE

1354
1598—1610
1794—1795
2364—2390
2584—2589
2612—2613
2616—2617

Valentinianus II.

AQU
?

GLORIA ROMANORUM

375/378

2644
2645—2648

GLORIA NOVI SAECULI

VOTA PUBLICA

SECURITAS REI PUBLICAE

375/378

2649—2652
2653

2654—2655

SECURITAS REI PUBLICAE

375/378

2657
2658

KÉSŐRÓMAI ÉREMLELET MÁROKRÓL

A Baranya megyei Márok község határában, a Bóly-Sátorhelyi Állami Gazdaság Siebert pusztai üzemegységének M6-os táblája mellett (1. ábra) 1971 telén Lengyel Sándor mároki mezőőr mélyszántáskor nagy mennyiségű bronz éremleletet talált. Telefonon jelentette a pécsi Janus Pannonius Múzeumnak, ahonnan Bándi Gábor azonnal a helyszínre sietett és még további érmekeket talált, a lelőhelyet rögzítette.¹ A mélyszántás során 40 cm mélységben egy nagy kupacban került elő a kb. 7 kg súlyú éremlelet, a közelében fekvő anyagedényt (2. ábra) az eke teljesen szétnyomta.²

A Lengyel Sándor által begyűjtött lelet, továbbá a Bándi Gábor kiszállásakor talált érmekek összesen 3426 db-ot tettek ki. 1973-ban még további 83 db került elő a pécsi múzeum restaurátor osztályáról, így összesen 3509 db került beletárolásra.³

Valeria provincia legdélibb sarkában fekvő lelőhelyünkkel kapcsolatban figyelembe kell venni két téglasír anyagát. Az egyikben eltemetett férfiváz bronzfibula, bronz övcsat és favödör mellékletei a provincia legkésőbbi katonasírjaival mutatnak rokonságot.⁴

A mároki éremlelet komplex vizsgálata a hasonló korú pannóniai éremleletek, települések és temetők éremanyagával együtt másutt került feldolgozásra,⁵ az alábbi anyagot forrásanyagként kívántuk közreadni.

Koronkénti bontásban a mároki éremlelet összetétele a következő:

I – II. század MB (kopott, meghatározhatatlan)	5 db
III. század	16 db
A.D. 313 – 364	456 db
364 – 375, 378	2437 db
364 – 375 (meghatározhatatlan)	595 db
összesen:	3509 db

RÖMISCHE METALLGEGENSTÄNDE MIT INSCHRIFTEN IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM: INSTRUMENTA DOMESTICA

Endre TÓTH

In Bd. 30 (1979) der *Folia Archaeologica* begann ich die katalogartige Publizierung der mit Inschriften versehenen Metallgägenstände der Römischen Sammlung des Nationalmuseums. In der ersten Mitteilung sind die Inschriften gesammelt, welche auf Goldringen zu lesen sind.

Die Sammlung der kulturhistorisch nicht uninteressanten Fundgruppe¹ ist in doppelter Hinsicht motiviert. Einerseits haben diese den *instrumenta domestica* gehörenden Gegenstände im Gegensatz zum mit Inschriften versehenen *Steinmaterial* das ihnen gebührende Interesse nicht erhalten; andererseits ist es im Falle der vorliegenden Objekte nicht zu einer gleichzeitigen Publizierung von Inschrift und Typ gekommen. Die Sammlung ist weiters durch die Publikation des neuen ungarischen Inschriftenkorpus (Die römischen Inschriften Ungarns) begründet.

In diesem zweiten Teil der Reihe werden die mit Inschrift versehenen, aus Silber und anderen Metallen gefertigten Ringe und Fibeln veröffentlicht. Das Material ist fortlaufend nummeriert.

22. Silberring

Der geschlossene Reif ist bandförmig, außen gewölbt, im oberen Teil stärker als unten. Die gravierte Inschrift mit retrograden Buchstaben ist auf der Platte ohne Rahmen, in zwei Zeilen zu lesen (*Abb. 1*).

Devise: OPP/VAL

Inv. Nr. 63.1.15. Der innere Dm. ist 19,5 mm, der äußere 22,5 mm. Br. des Ringbandes am oberen Teil 12 mm.

Fundort: unbekannt.

Datierung: der Typ kann in Pannonien ungefähr auf das 2. Jh. datiert werden.

¹ Über die Ringgruppe des 4. Jhs. u.Z. dem Gott Silvanus geweiht: Tóth, E., *Alba Regia* 18(1980) i.Dr.

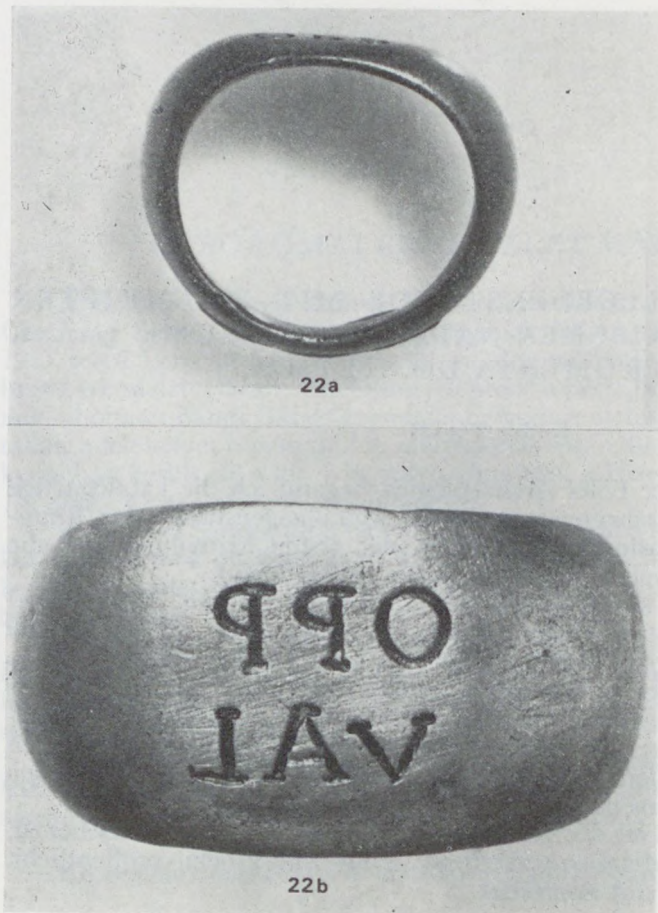

Abb. 1. Katalognummer 22

1. ábra Katalógus 22

Literatur: CIL III 6019,16 = F. Rómer – E. Desjardins, *Inscriptiones Monumentorum Romanorum*.... Musei Nationalis (Budapest 1873), im weiteren RD/Nr.404, wo der Fundort nicht angegeben wird. Der Ring ist um die Mitte des vorigen Jhs. mit der Sammlung von Ferenc Kiss in den Besitz des Ungarischen Nationalmuseums gekommen. Die Inschrift enthält wahrscheinlich den – evtl. im Genitiv stehenden – Namen des Besitzers. Der seltene *nomen* kommt in ILS nicht vor. Die Auflösung von OPP ist offenbar der Name *Oppius* oder *Opponius*. In Pannonien ist nur letzterer bekannt usw. im Einklang mit dem Typ des Ringes in frühkaiserzeitlichen Umgebung, so auf dem im frühkaiserzeitlichen Gräberfeld zu Keszthely-Újmajor zum Vorschein gekommenen Grabstein, und als Name einer aus Savaria stammenden Person.²

² Mócsy, A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. (Budapest 1959) 74/2., 90/30.

Abb. 2. Katalognummer 23

2. ábra Katalógus 23

23. Silberring

Geschlossener Silberring: stark und breit, mit kräftigem Schulter. Die Reiföffnung ist etwas elliptisch. Auf der Platte ist in einer vertieften Fläche ein kreisförmiger, zweischichtiger Sardonixstein, durch dessen opalartige Oberfläche die untere Fläche durchschlägt (*Abb. 2*). Die retrograde Inschrift ist in den Stein graviert.

Devise: AVR/POSIN/NI, der Name des Besitzers.

Inv. Nr. 1934.1. Br. des Ringes beim Schulter 32,5 mm. Dm. der Reiföffnung 16,5 bis 19,5 mm.

Fundort: Der Ring kam im Jahre 1931 zu Nagyberki bei Szalacska (Kom. Somogy) in einem Schatzfund zum Vorschein.

Literatur: I. Paulovics, Szalacska, ein Zentrum des Metallschmiedegewerbes im Kapostal unter den Römern, *ArchÉrt* 80(1953)115–, T. XXVII, 1.

Datierung: Dieser Ringtyp wird von der Forschung aufs dritte Jahrhundert datiert.³ Das vorliegende Stück ist gleichfalls aus dem 3. Jh.: der Ring ist in einem Schatzfund aufs Tageslicht gekommen, welcher auch einen aus 992 Münzen bestehenden, mit Gallienus abschließenden Münzfund enthielt.⁴ Die Datierung aufs 3. Jh. wird auch durch das Kaisergentilizium *Aurelianus* bestätigt. *Posinnus* kommt weder auf frühkaiserlichen⁵ Inschriften, noch auf denen aus dem 3. Jh. vor.⁶ Der Name ist vermutlich keltischer Herkunft;⁷ sein Träger mag unter Caracalla das Bürgerrecht erhalten haben.

24. Silberring

Der geschlossene Reif ist außen gewölbt, der obere Teil ist zweikantig. Die Reiföffnung ist kreisförmig. Auf der mandelförmigen Platte ist eine oberflächlich gravierte Inschrift zu lesen (*Abb. 3*).

Devise: DINAM

Inv.Nr. 137.1885.1. Dm. 21 mm, Br. des Ringbandes 4,5 mm.

Fundort: unbekannt.

Unpubliziert.

³ *Marschall, F. M.*, Catalogue of the finger rings Greek Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum. (London 1907) Nr. 188.; *Henkel, F.*, Die römischen Fingerringe der Rheinlande und die benachbarten Gebiete. (Berlin 1913)

⁴ *R. Alföldi, M.*, NK 50–51(1951–52) 6–.

⁵ *Mócsy, A.*, a.a.O.

⁶ *Barkóczi, L.*, *Acta Arch.Hung.* 16(1964) 257–356.; Der Name Pusintulus ist aus der Tetrarchenzeit von einer Inschrift aus Intercisa bekannt: CIL III 3335. Vgl. *Schober, A.*, Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien 1923) Nr. 9.; *Nagy, T.*, *Arch. Ért.* 1944–45. 275., Taf. XCI, 1.

⁷ *Holder, A.*, *Alt-celtischer Sprachschatz.* (Graz 1962) der Name Posinnus kommt darin nicht vor. Aufgrund des Namen Posi-marus könnten wir auf einen keltischen Namen denken. Vgl. noch: *Fitz, J.*, *Alba Regia* 14 (1975) 360.

24a

24b

25a

Abb. 3. Katalognummern 24–25

3. ábra Katalógus 24–25

25. *Bronzering*

Die Reiföffnung ist kreisförmig; auf den Drahtreif wurde eine oblonge Platte mit abgerundeten Angeln angelötet, darauf die gravierte Inschrift zu lesen ist (*Abb. 3–4*).

Devise: CESIVS

Fundort: Aquincum. Der Ring ist mit der Sammlung von F. Kiss in den Besitz des Nationalmuseums gekommen.

Datierung: 3. Jh.

Literatur: CIL III 6020,3

Der Name kommt vor den markomannischen Kriegen in Westpannonien vor.⁸

26. *Messingring*

Geschlossener Ring mit einem sich ausbreitenden und horizontal dreigeteilten oberen Teil. Der untere Teil verdünnt sich. Die gravierte griechische Inschrift befindet sich auf der dreigeteilten Platte (*Abb. 4*).

Devise: ΓΡΗ/ΓΟΠΙ/ΚΑΛΗ

Inv. Nr. 63.1.17. Dm.: 188 mm, Br. oben 12,5 mm, unten 2,5 mm.

Fundort: Aquincum. Der Ring ist aus der Sammlung von Miklós Jankovich⁹ in den Besitz des Nationalmuseums gekommen. Laut Aufzeichnung von M. Jankovich: *Veterae Budae ex Danubio per molitores extractas*.

Literatur: RD 399: I. Bilkei, Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns. Alba Regia 17 (1979)

Datierung: 3. Jh. Der Ring durfte in den Typ eingereiht werden, auf dessen Exemplaren die Platte zweigeteilt ist.¹⁰

27. *Silberring*

Geschlossener Silberring mit betont kräftigem Schulterteil. Schulter und Reif sind mehrfach profiliert und zum Teil vergoldet. Im hervorragenden mittleren, nicht vergoldeten Streif ist eine silbermarkierte, griechische Inschrift zu lesen. An der Stelle der Platte, wo sich der verschollene Stein befand, eine runde Öffnung (*Abb. 5*).

Devise: ΠΡΩ – BINKI

Inv.Nr. 63.1.42. Dm. der Reiföffnung 19 mm, jener der Fassung des Steins 12 mm.

Fundort: unbekannt

Literatur: I. Bilkei, Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns. Alba Regia 17 (1979)

Datierung: Die ähnlich geformten Ringe mit stark betonten Schultern stammen aus dem 3. Jh.¹¹

Die Inschrift birgt vermutlich den Frauennamen *Provincia*.¹²

⁸ Mócsy, A., a.a.O. 152.

⁹ Vgl. Tóth, E. FA 30(1979) 178.

¹⁰ Vgl. Henkel, F., a.a.O. Nr. 833–873.; Kovačeva, T., Sépulture de Pleven (IIIe s.). Archeologija (Sofia) 15(1973): 2. 52.

¹¹ Marshall, F. M., a.a.O. Nr. 1403; Tóth, E., FA 30(1979) 160.

¹² Der Name war in Pannonien verbreitet, vgl. Mócsy, A., a.a.O. 89/2., 176/1., 185/22., 189/1., 192/1. Er kommt besonders im NO-Transdanubien häufig vor.

Abb. 4. Katalognummern 25–26

4. ábra Katalógus 25–26

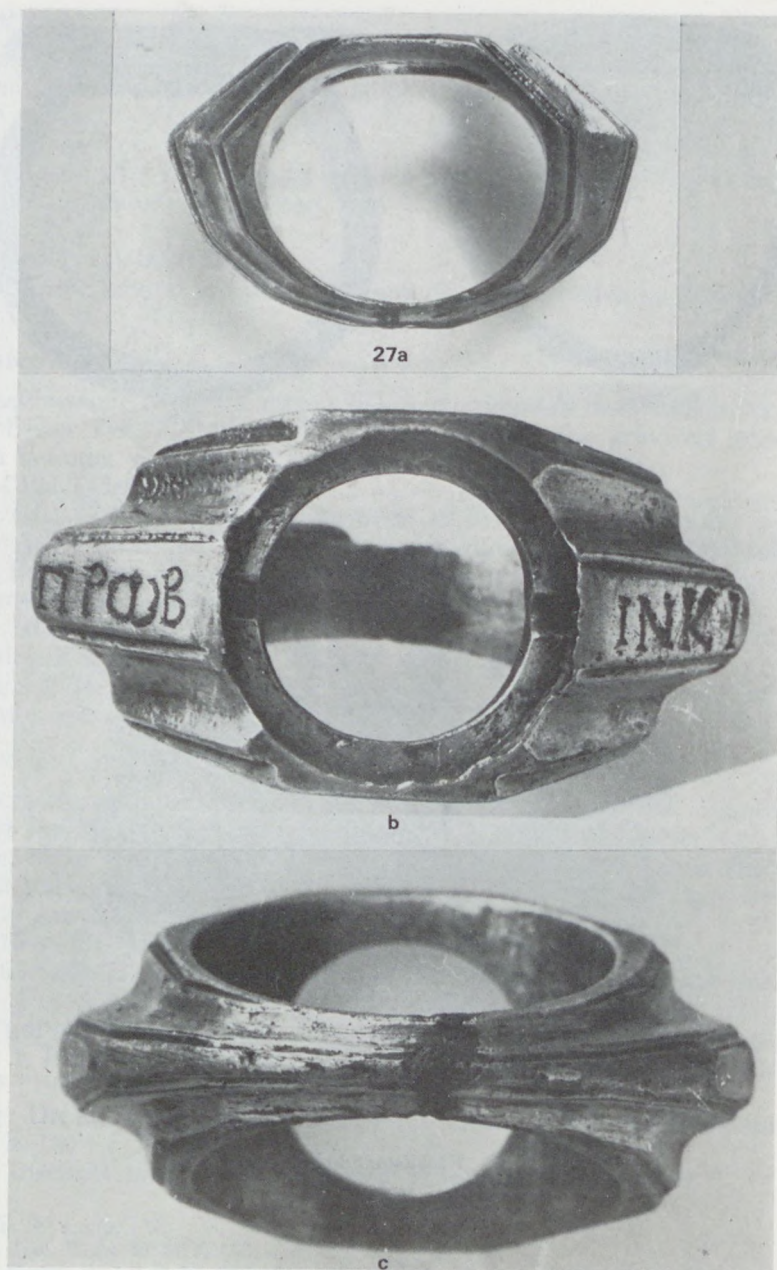

Abb. 5. Katalognummer 27

5. ábra Katalógus 27

Abb. 6. Katalognummer 28

6. ábra Katalógus 28

28. Silberring

Geschlossener Silberring von leicht polygonaler Form. Rund auf dem Reif ist die gravierte Inschrift zu lesen, der 6 tannenzweigartige Verzierungen folgen (Abb. 6).

Devise: ADERCNE

Inv.Nr. 63.1.14. Dm. 21 mm, Br. des Bandes 6 mm.

Fundort: unbekannt.

Unpubliziert.

Datierung: Aufgrund der polygonalen Form Ende des 3. Jhs., oder 4. Jh. Die Inschrift konnte ich nicht deuten. Ein ähnlicher Name kommt weder bei W. Schulze, noch bei I. Kajanto.¹³

29. Silberring

Geschlossener, polygonaler Silberring mit einer runden Reiföffnung. Rund auf dem Reif ist die tief eingravierte Inschrift zu lesen, die ich nicht entziffern kann. Vielleicht ist darauf das Wort *votum* zu entdecken.

Devise: s. Abb. 7.

Inv.Nr. 10.1882.1. Dm.: 22,5 mm, Br.: 5 mm.

Fundort: unbekannt.

Datierung: 3–4 Jh. u.Z.

Unpubliziert.

¹³ Schulz, W., Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Abh. d. Akad. Göttingen, Phil.-hist.Kl. NF 5. (Berlin 1904); Kajanto, I., The Latin cognomina. Soc. Fennica, Commentationes XXXVI:2. (Helsinki 1965)

30. Silberring

Aus dünnem Band verfertigter, geschlossener Silberring mit einer gravierten, kaum lesbaren Inschrift.

Devise: Aufgrund der Inventareintragung und der Mitteilung von RD waren einst die Buchstaben DA[...] EG [...] IA [...] EGET XC zu lesen.

Fundort: Barnahát (bei Értény, Kom. Tolna). Der Ring ist aus einem Grab hervorgekommen, da er samt einem Fingerring in der Sammlung aufbewahrt ist.

31. Zwiebelkopffibel aus Silber

Eine Zwiebelkopffibel in guter Erhaltung. Der Querarm ist sechskantig. Auf der einen Seite des im Schnitt trapezförmigen Bügels steht die Inschrift, die andere Seite trägt eine Dreieck- und Rankenverzierung (*Abb. 15a*). Die Bügeloberseite ist mit einer Reihe dreieckiger Kerben geschmückt. Die Verzierung ist in Silbereinlagetechnik ausgeführt (*Abb. 8*).

Devise: VTERE FELIX

Inv.Nr. 22.1906 = 10.1951.139. L.: 78 mm; Br.: 58 mm.

Fundort: Intercisa

Literatur: Bericht über den Stand des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1906. (Budapest 1907) Abb. 39,6; E. Patek, Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen Pannoniens. DissPann. II, 19. (Budapest 1942)

T. XXVIII, 6–7. G. Behrens, Römische Fibeln mit Inschrift. Reinecke-Festschrift. (Mainz 1950) 11.

Datierung: die Fibel gehört zum Typ I A von E. Keller,¹⁴ vom Forscher zwischen 290 und 320 datiert. Er entspricht der Gruppe II H.J.H. Buchems¹⁵ (Typ Nicolaevo), die vom Forscher zwischen 240 und 320 u. Z. datiert wird. Die vorliegende, silbereingelegte Fibel gehört innerhalb des Typs zu einer geschlossenen Gruppe, was vielleicht auf eine identische Werkstätte hinweist. Kennzeichen dieser Gruppe sind: sie gehört zu Gruppe I A-B von E. Keller. Sie sind aus Silber, der Bügel ist mit Silbertauschierung oder mit Niello verziert. Die Bügeloberseite ist allgemein durch eine, sich bis auf den Fuß herunterziehende, dreieckige Kerbenreihe verziert. Charakteristisch sind die Verzierungen auf beiden Seiten des Bügels: von Strahlen umgebene Dreiecke, bzw. eine laufende Rankenverzierung mit Tauschierung oder mit Niellotechnik verfertigt. Steht auf dem Bügel ebenfalls eine tauschierte Inschrift, so sind die beiden erwähnten Verzierungsarten nur auf der einen Seite des Bügels zu finden und die Inschrift befindet sich auf der anderen Seite. Auf einer Seite des Bügels der inschriftslosen Fibel¹⁶ (Kellers Typ I B), aus dem Schatzfund

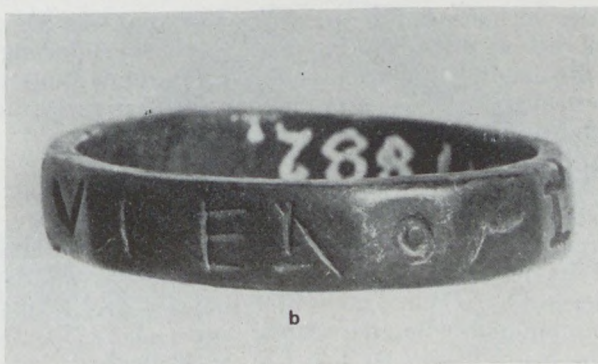
¹⁴ Keller, E., Die spätrömische Grabfunde in Südbayern. Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14. (München 1971) 32–.

¹⁵ Buchem, H.J.H. van, De gouden speld van Julianus. Numaga 13(1966) 63–.; Ders., Bemerkungen zu den Dreiknopffibeln des 4. Jh. BABesch 48(1973) 144–.; Ders., Nog drie drieknoppenfibulae uit Nijmegen. Numaga 16(1969) 59–70.; Vgl. noch zur Typologie von E. Keller: Noll. R., Eine goldene „Kaiserfibel“ aus Niederremmel. BJ 174(1974) 240.

¹⁶ Kovrig, I., Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. DissPann II,4. (Budapest 1937) Taf. XL,10.; Ich sage hier Frau Dr. Alice Sz. Burger für die mündliche Information Dank.

29a

b

b

Abb. 7. Katalognummer 29

7. ábra Katalógus 29.

von Aquincum (Budaújlak), gerunden im vorigen Jh., steht gleichfalls die strahlenförmige, auf der anderen die Rankenverzierung. (Inv.Nr. 103. 1864. II.10.) (*Abb. 15d*). Die Bearbeiterin des hervorragenden Grabfundes, Alice Sz. Burger, hat die Grabbeigaben, zu welcher auch 39 Münzen gehören, auf die Tetrarchenzeit, bzw. auf die ersten Jahrzehnte des 4. Jhs. datiert. Die dritte zum vorliegenden Typ gehörende Silberfibel (Kellers Typ I B) befand sich in Grab Nr.1 einer der spätrömischen Gräbergruppen von Brigetio (Inv.Nr. 58.12.35). Auch bei dieser Fibel können wir annehmen daß sie in den ersten Jahrzehnten des 4. Jhs. ins Grab gelegt wurde.¹⁷ Sie ist aber nur auf der einen Seite mit Rankendekor verziert, auf der zweiten aber mit dem auch auf anderen Typen „laufenden Hund“ (*Abb. 15c*). Die Datierung dieser Fibeln stimmt mit der modifizierten Datierung von E. Keller und van Buchen (s. Anh.) überein. Es muß auch bemerkt werden, daß diese Silberfibeln auch aus Bronze nachgeahmt wurden: s. Nr. 32.

Aufgrund des verhältnismäßig häufigen Vorkommens der drei tauschierten Silberfibeln mit strahlenförmiger bzw. Rankenverzierung ist es wahrscheinlich, daß die diesen Typ herstellende Werkstatt in Pannonien, vielleicht in Südpannonien tätig war. Wir kennen eine Halbfertigware aus Bronze von Brigetio¹⁸ (Ung. Nat. Mus. Inv.Nr. 61.13.136).

32. *Zwiebelkopffibel aus Bronze*

Auf der Oberseite des Bügels reihen sich dreieckige Kerbschnitte und hören beim Fuß auf. Das Fußende des Bügels ist mit einem Draht umwickelt. Auf der einen Seite des Bügels ist eine gravierte Inschrift, auf der anderen eine gravierte Verzierung zu sehen. Letztere besteht aus drei Ranken, durch eine vertikale Perlenschnur voneinander abgetrennt (*Abb. 13b*). Der Nadel fehlt (*Abb. 8–9*). Das Stück gehört zu Typ I B von Keller.

Devise: VTERE FELIX. Die gravierten Fußtypen folgen augenscheinlich dem Buchstabentyp der Fibel Nr. 31. Inv.Nr. 128–1907.2. L.: 79 mm, Br. 83 mm.

Fundort: Bátaszék (Kom. Tolna)

Literatur: I. Kovrig, DissPann II.4. 26, 94. T. XXXVII, 6; E. Patek, Diss-Pann II, 19. 72, Anm. 147, 8; R. Noll, Römerzeitliche Fibelinschriften. Germania 30 (1952) 398.

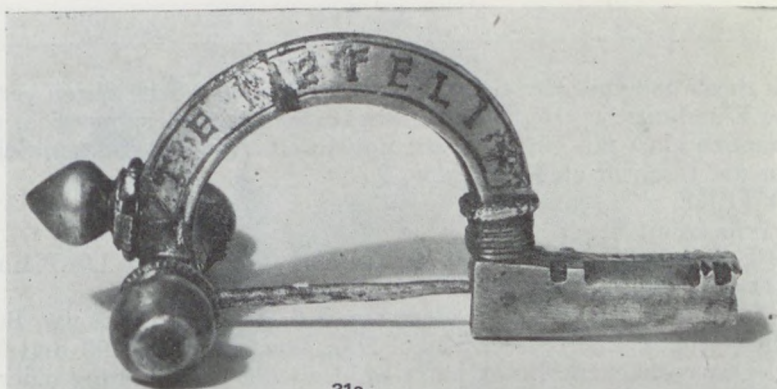
Datierung: die Fibel gehört zu Typ I A von E. Keller und ist eine Nachahmung der Silberfibel Nr. 31. Innerhalb der Gruppe vertritt sie eine entwickelte Variante und kann auf die Tetrarchenzeit bzw. auf die ersten Jahrzehnte des 4. Jhs. datiert werden.

33. *Zwiebelkopffibel aus Silber*

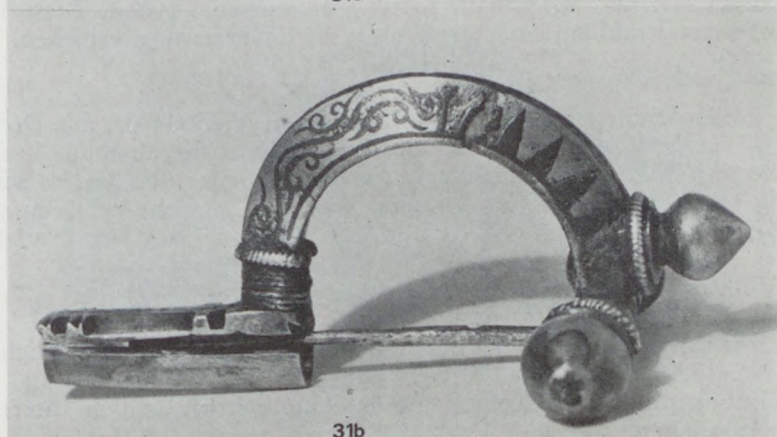
Der Querarm ist im Querschnitt sechseckig. Der linke Zwiebelkopf und der Nagelhalter sind beschädigt. Der Bügel ist verziert. Die Verzierung und die Inschrift wurden mit roher Graviertechnik gefertigt. Die Oberweite des

¹⁷ Barkóczi, L., ActaAnt 13(1965) 215., 219.

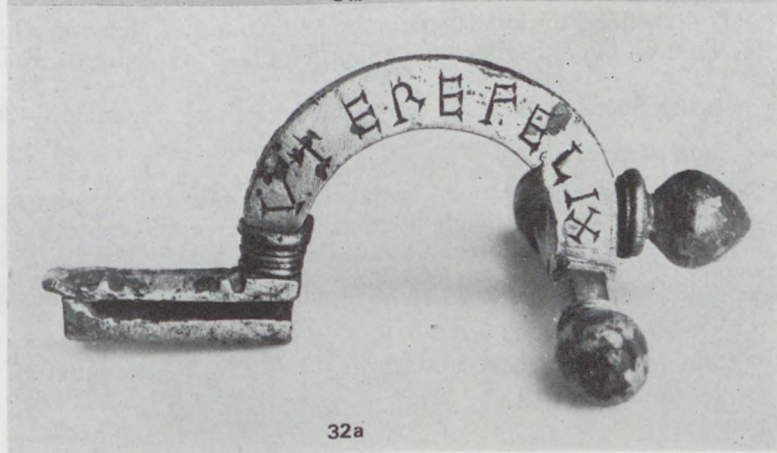
¹⁸ Vgl. Keller, E., a.a.O. 26., Abb. 10.; Zur Silberschmiedekunst von Sirmium: Baratte, F., Les ateliers d'argenterie aus Bas-Empire. JS 1975. 193–.

31a

31b

32a

Abb. 8. Katalognummern 31 – 32

8. ábra Katalógus 31 – 32

Bügels ist durch laufende dreieckige Gravierungen, eine Seite durch vertikale, straffierte Einschnitte verziert. Das Fußende des Bügels verjüngt sich, es war wahrscheinlich einst mit einem Draht umwickelt. Auf der anderen Seite des Bügels ist die Inschrift zu lesen (*Abb. 9*).

Devise: VTERE

Fundort: unbekannt

Literatur: E. Patek, *DissPann* II, 19. T. XXVIII, 5; I. Kovrig, *DissPann* II, 4. 94, 5; RD 407, wo der Fundort als nicht bekannt steht.

Datierung: Die Fibel gehört zu Kellers Typ I B, der dem III A van Buchens entspricht (Gruppe Lači). Sie sind auf 280, bzw. zwischen 290 und 320 zu datieren. Das vorliegende Stück kann wohl als die Nachbildung einer Fibel aus Szalacska (Inv.Nr. 4.1934.10, s.Anh.) angesehen werden. Diese ist mit einer ähnlichen, strahlenförmig straffierten Nielloverzierung versehen.

34. Silberne Zwiebelkopffibel

Die Bügelvorseite ist mit einem fortlaufenden Niellodekor, aus Dreiecken bestehend, verziert. Auf beiden Seiten des Bügels ist die ebenfalls in Niellotechnik verfertigte Inschrift zu lesen. Die beiden Seiten des Bügels scheinen ein wenig abgeschliffen worden zu sein, was die Tatsache erklären würde, daß nur der untere Teil der Schriftgräben sichtbar ist. Der Nadel fehlt (*Abb. 10*).

Devise: VTERE FELIX/VIVAS SER

Inv.Nr. 54.33.56. L.: 72 mm; Br.: 45 mm.

Das vorliegende Stück wird bei E. Patek und I. Kovrig fälschlich unter der Inv.Nr. 19.1906 erwähnt.

Fundort: unbekannt. Bei I. Kovrig und E. Patek wird fälschlich Intercisa als Fundort angegeben.

Literatur: RD 408, der Fundort ist nicht mehr bekannt. I. Kovrig, *DissPann* II, 4. 26, 96, T. XXXIV 7; E. Patek, *DissPann* II, 19. 78; G. Behrens, *Reinecke-Festschrift*. 11.

Datierung: Da das Stück zu Typ III A von Keller gehört, gegen 340–360.

35. Silberne Zwiebelkopffibel

Das Stück ist verlorengegangen, sodaß wir uns nur auf die alte und ungenaue Inventareintragung stützen können. Auf der einen Seite des Bügels stand eine Verzierung in Niellotechnik, auf der anderen die Inschrift.

Devise: OCRD

Inv.Nr. 34.1883.3.

Fundort: Békásmegyer (Kom. Pest)

Literatur:¹⁹ G. Behrens, *Reinecke-Festschrift*. 11; R. Noll, *Germania* 30 (1952) 395.

¹⁹ Zu den Fibeln mit Inschrift: Behrens, G., *Römische Fibeln mit Inschrift*. Reinecke-Festschrift. (Mainz 1950) 1–, 11.; Noll, R., *Römerzeitliche Fibelninschriften*. *Germania* 30(1952) 395–399.; Jobst, W., *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. *Forschungen in Lauriacum* 10. (Linz 1975) Nr. 235.; Schnurbein, S.v., *Das römische Gräberfeld von Regensburg*. I. *Materialhefte z.bay.Vorgesch.* A, 31. (Kallmüntz 1977) Taf. 246., 180.; Buchem, H.J.H. van, *Viator vivas*. *Archeologie en historie*. Opgedragen aan H. Brunstijg bij zijn zeventigsten verjaardag. (Bossum 1973) 263–.

Abb. 9. Katalognummern 32–33

9. ábra Katalógus 32–33

36. Rundfibel aus Bronze

Flache, runde Fibel aus Bronze mit aus der Grundfläche hervortretenden Buchstaben im Inneren, der übrige Teil ist mit perlmutterartigem Email ausgefüllt (*Abb. 10*).

Devise: ESC / IPE

Inv.Nr. 19.1895.30. *Dm.:* 21 mm, *St.:* 1,5 mm.

Fundort: Brigetio

Datierung: 3. Jh. u.Z. — die Datierung wird durch das vulgärlateinische Wort nahegelegt.

Unpubliziert.

Die Inschrift ist die vulgäre Variante der Wörter *accipe* ~ *excipe*, die auf Ringen und Gefäßen häufig vorkommt.²⁰

Anhang

I. Zur Datierung der Zwiebelkopffibeln

Die frühe Gruppe der Zwiebelkopffibel wurde von Erwin Keller zwischen 280/290 und 320 datiert (Typ A A-B). Nach dem Verfasser sind die Charakteristika der Fibel folgende: „*Die Knöpfe sind rundlich bis eiförmig und in der Regel länger als breit: Fazettierung ist selten. Der Fuß ist stets kürzer als der Bügel. Der gleichbreite Fuß trägt ausschließlich lineare Muster*“.²¹ Die Datierung des Typs hat E. Keller durch 9 münzdatierte Zwiebelkopffibeln unterstützt, die in Gräbern gefunden worden sind. Diese Münzen wurden in einer verhältnismäßig kurzen Periode, zwischen 286 und 313 geprägt.²² Kellers Typ I A und B entspricht den Gruppen II²³ (Gruppe Nicolaevo) und III²⁴ (Gruppe Laçi) von H.J.H. van Buchem. Van Buchem hat Gruppe II mit zwei Hortfunden datiert: mit der Fibel aus dem Schatz von Nicolaevo²⁵ zu dem auch ein aus 933 Stücken bestehender, mit Philippus Arabs schließender Münzfund gehörte, und mit dem Grabfund von Leuna, Freies Germanien, in dem es eine Tetricus-Münze gab.²⁶

E. Keller hat bei der Datierung lediglich münzdatierte *Grabfunde* benützt. Obwohl die Zusammensetzung der Hortfunde zweifellos anderen Gesetzen unterliegt, als jene der Grabbeigaben, und es auch feststeht, daß der Datierungswert der Münzen je nach den verschiedenen Fundgruppen, so bei den Hort-, Grab- und Siedlungsfunden, variiert,²⁷ muß es doch zugegeben werden,

²⁰ Oxé, A., Der spätrömische Spruchbecher von Weinsheim und seine Parallelen. *Germania* 16(1932) 126.; Henkel, F., a.a.O. Nr. 1296., 1638.

²¹ Keller, E., a.a.O. 32–33.

²² Ebenda, 33.

²³ Buchem, H.J.H. van, De gouden ... 63–.; Ders., Bemerkungen ... 144–145.

²⁴ Ders., De gouden ... 69–.

²⁵ Filow, B., Le trésor romain de Nicolaovo. *Bull. Soc. Arch. Bulg.* 4(1914) Taf. IV, 1.

²⁶ Schulz, W., Leuna. Ein germanischer Bestattungsort der spätrömischen Kaiserzeit. (Berlin 1953) 13., Taf. II, 1.

²⁷ Keller, E., a.a.O. 32.

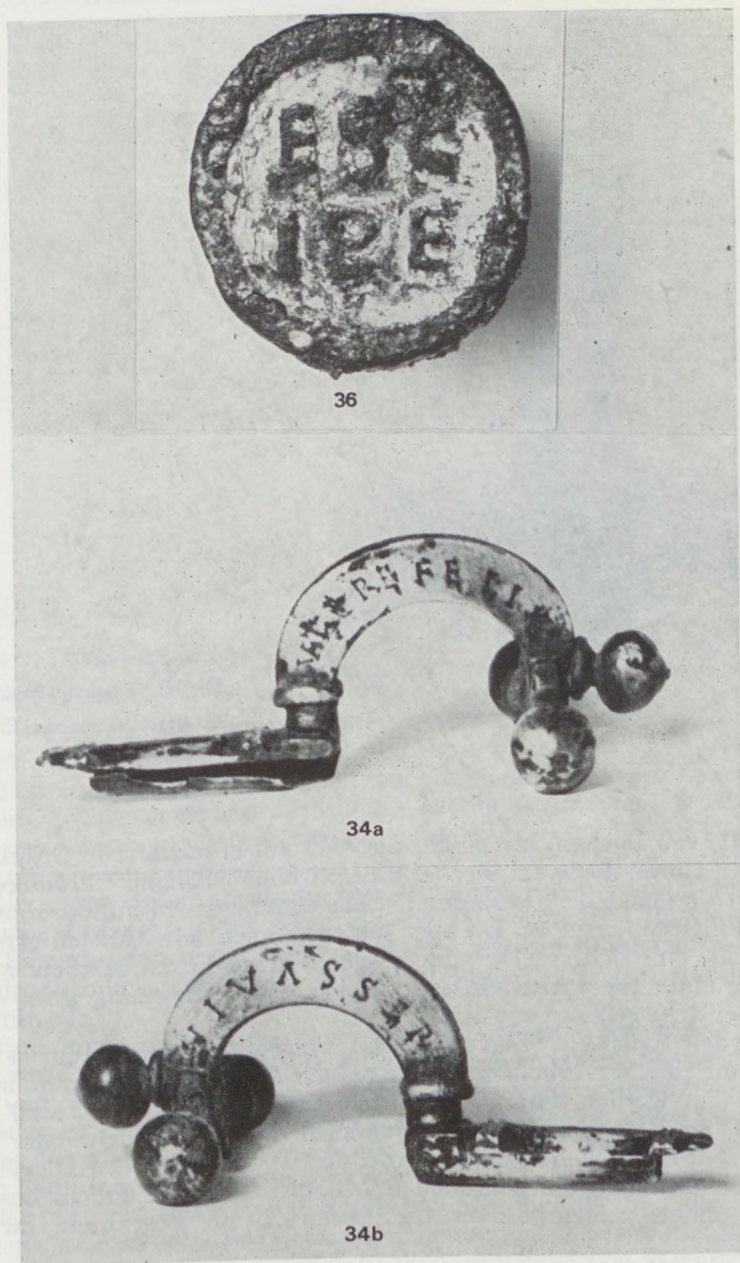

Abb. 10. Katalognummern 34, 36

10. ábra Katalógus 34, 36

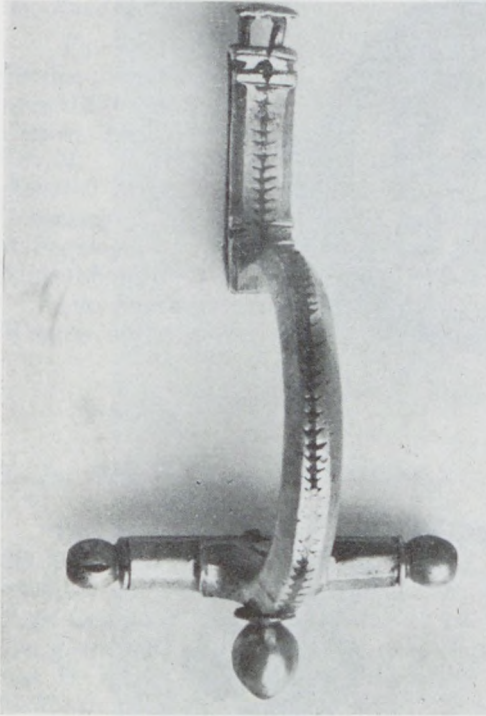

Abb. 11. Fibel von Szalacska

11. ábra A szalacsikai fibula

daß H.J.H. van Buchem mit Recht die bloß auf münzdatierte Grabbeigaben gegründete Chronologie kritisiert.²⁸ Eine wirklichkeitsnahe Chronologie wird durch den Vergleich der Datierung der aus verschiedenen Fundgruppen stammenden Fibeltype erreicht. Da aber die zusammen mit Münzen gefundenen Gegenstände eine sichere Datierung *ante quem* ermöglichen, können sie bei der Datierung einer typologischen Gruppe, bei der Bestimmung ihres Anfangs, nicht außer acht gelassen werden.

Von den strittigen Fragen des Datierungswertes der Münzen möchte ich jetzt nur eine hervorheben, welche bei der Datierung der Grabfunde nicht vernachlässigt werden darf. *Die im Grab gefundene Münze zeigt nicht die Herstellungszeit der Grabbeigaben an, sondern datiert lediglich — mehr oder weniger genau — die Begrabung.* So ist es auch bei den Typen I A-B E. Kellers der Fall, daß die als Grabbeigabe gefundenen Münzen nicht die Fibeln des Grabes datieren, sondern zeigen bloß annähernd die Zeit der Begrabung, ihr *terminus post quem* an.

²⁸ Buchem, H.J.H. van, Bemerkungen ... 143—,

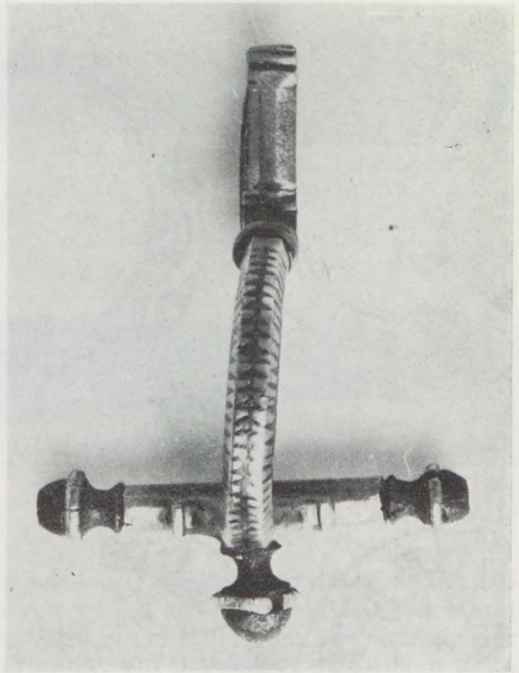

Abb. 12. Fibel von Szalacska

12. ábra A szalacscai fibula

Die tatsächliche Herstellungszeit der Fibeln dieses Typs mag sogar einige Jahrzehnte früher eingesetzt haben. So ist die Benutzung der ein sicheres *terminus ante quem* liefernden Hortfunde nötig.²⁹

Wenn wir die "doppelte Datierung" in Betracht ziehen, setzen Kellers Type Jahrzehnte früher an als die von ihm angegebene Periode. So steht die tatsächliche Anfangszeit der Type mit der Datierung H.J.H. van Buchems, der die Fibelgruppe um die Mitte des 3. Jhs. setzt, in Einklang. Es ist freilich sehr wahrscheinlich, daß Typ I A nur am Ende des 3. Jhs. eine allgemeine Verbreitung fand.

Unterschiede gibt es ferner auch unter den Hortfunden, was ihre Brauchbarkeit zur Datierung betrifft. Der Datierungswert eines, aus verschiedenen Edelmetallgegenständen, Schmucksachen und einigen Münzen bestehenden Hortfundes ist keinesfalls gleichwertig mit jenem von Funden, die mehrere hunderte von Münzen enthalten. Etwas steht aber fest: bezüglich der letzteren Gruppe kann man in der Mehrheit der Fälle auf das Jahr genau feststellen, wann die letzterwähnte Gruppe vergraben wurde, was im Falle der Funde ein sicheres *terminus ante quem* angibt. Die Benutzung dieser Hortfunde ist eben bei der Bestimmung des Anfangs der Objektengruppe von Wichtigkeit.

²⁹ Ebenda.

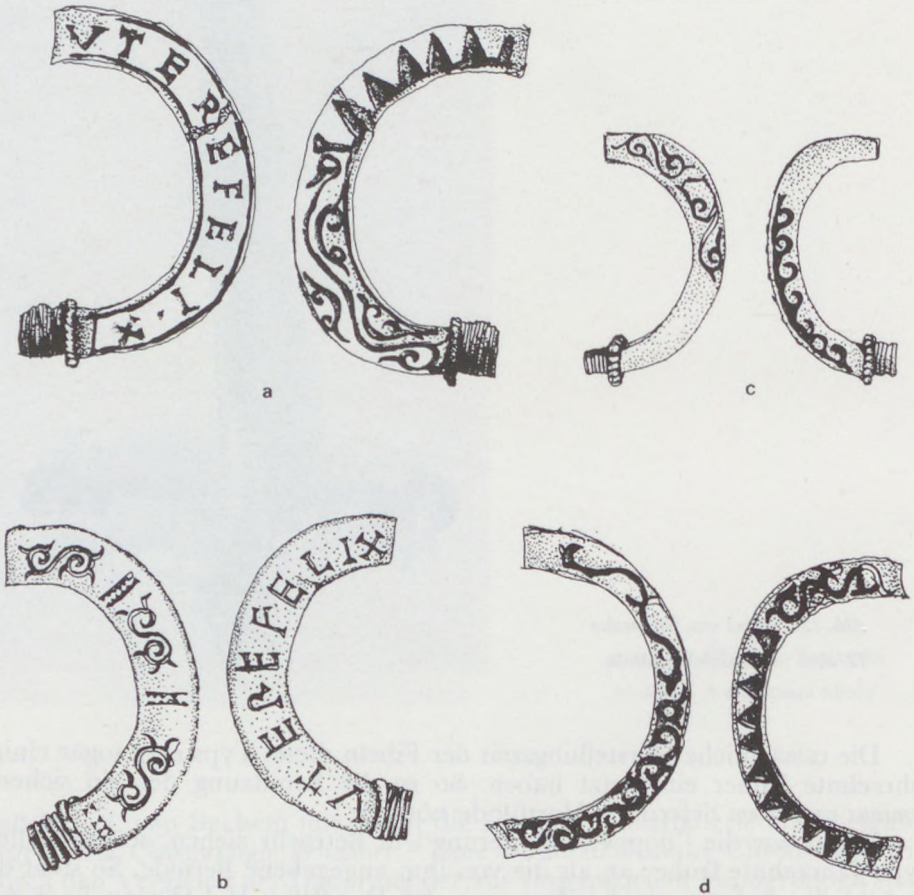

Abb. 13. Verzierungen der Fibelbügelseiten, a: Nr. 31; b: Nr. 32; c: Fibel von Brigetio; d: Fibel von Aquincum (Budaújlak)

13. ábra A fibula-kengyelek díszítései, a: 31 sz.; b: 32. sz.; c: a brigetioi fibula; d: az aquincumi (Budaújlak) fibula

Dies alles wurde deshalb vorausgeschickt, weil es einen Hortfund in Pannonien gibt, der im Zusammenhang mit der Datierung der Zwiebelkopffibeln der Aufmerksamkeit der Forschung entgangen ist. Der Hortfund ist bei Nagyberki, zu Szalacska (Kom. Somogy) zum Vorschein gekommen, also an einem wichtigen keltischen und kaiserzeitlichen Fundort. Er wurde 1931 in einem Bronzegefäß, das mit einer Bronzeschüssel gedeckt war, gefunden.³⁰

³⁰ Paulovics, I., Arch.Ért. 80(1953) 122.

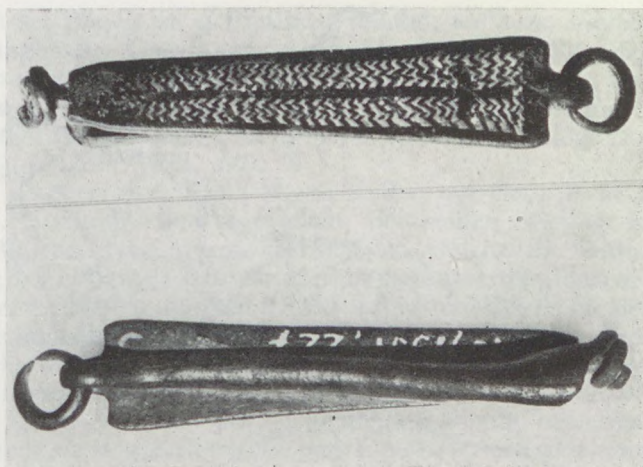

Abb. 14. Fibel aus der Rath-Sammlung

14. ábra Fibula a Ráth-gyűjteményből

Die Beschreibung des Gefäßes ist wie folgt: das niedrige Bäckersiedegefäß wölbt sich im oberen Drittel aus und verjüngt sich nach unten. Der Rand des Mundloches springt vor, darunter läuft ein eiserner Reif, der sich auf der einen Seite omega-förmig aufwärts krümmt; auf der entgegengesetzten Seite wurden die Kanten so zusammengebogen, daß eine halbkreisförmige Eisenzange darin eingehängt werden kann. Der Rand wurde mehrmals repariert. Der Grundteil, zusammen mit dem unteren Viertel wurde gesondert mit den übrigen Teilen des Gefäßes zusammengefügt.³¹ (Inv.Nr. 54.22.1. H.: 15 cm; Dm. am Mund: 20 cm; Dm. am Untersatz: 15,7 cm.

Das Gefäß war mit einer Bronzeschüssel zugedeckt. Die Wand der letzteren ist vertikal, der Rand biegt leicht aus. (Inv.Nr. 54.22.1.) H.: 2,8 cm, Dm.: 20 cm.

Im Bronzegefäß befanden sich 992 Münzen, zum größten Teil Antoninianer. Sie reichen von Septimius Severus bis Gallienus. Der Fund wurde 259/260 verborgen. Neben den Münzen gab es im Fund auch Schmucksachen, darunter der unter Nr. 23 veröffentlichte, mit dem Kaisergentilizium Aurelius datierte Silberring und zwei silberne Zwiebelkopffibeln. Letztere bilden den Gegenstand unserer Untersuchung. Der Münzfund wurde von Mária R. Alföldi³² die Schmucksachen, zusammen mit den früheren Schatzfunden aus Szalacska, von I. Paulovics veröffentlicht.³³ Die genannten Gegenstände sind im Besitz des Ungarischen Nationalmuseums (unter der Inv. Nr. 4.1943). Die Beschreibung der für uns wichtigen Fibeln ist wie folgt:

a) Kleinere Silberfibel mit Zwiebelkopf. Inv.Nr. 4.1934.10. Der Scharnierarm

³¹ Vgl. Radnóti, A., Die römische Bronzegefäße von Pannonien. DissPann II,6. (Budapest 1938)

³² R. Alföldi, M., a.a.O. 7—.

³³ Paulovics, I., a.a.O. 115—.

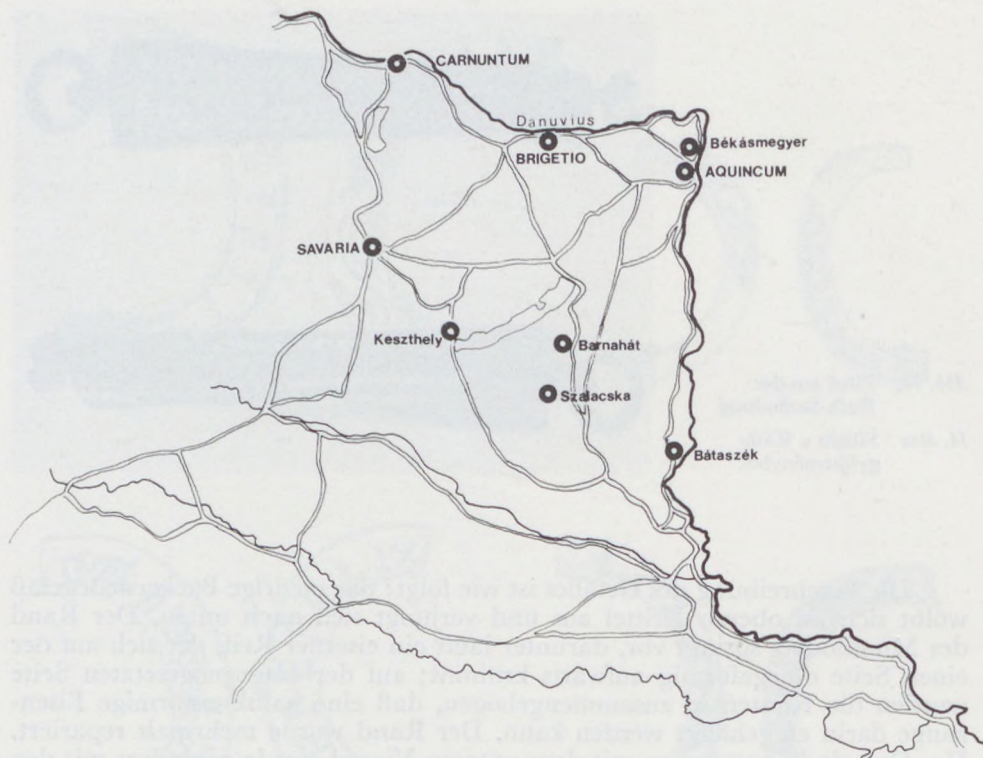

Abb. 15. Fundorte der Gegenstände

15. ábra Lelőhely-térkép

ist im Querschnitt sechseckig. Ihr Kern ist aus Bronze, mit einer Silberplatte verkleidet. Auf beiden Enden des Querarms bilden die aus Bronze gefertigten Zwiebelknöpfe die Fortsetzung des Bronzekerns. Der mittlere Zwiebelkopf ist ebenfalls aus Bronze. Alle drei sind von einem Perlendraht umgeben. Der Bügelquerschnitt ist trapezförmig. Das Ende des Bügels beim Querarm biegt sich nach zwei Richtungen und fügt sich auf einer breiten Fläche an den Querarm an. Das Fußende des Bügels ist mit Draht umwickelt. Der Fuß ist mit Schraffierungen verziert. Die Nagelunterlage war mit einer Sicherheitskonstruktion versehen, die aber abgebrochen ist. Der Nagel fehlt. Die beiden Seiten des Bügels sind durch mit Niello ausgefüllten Schraffierungen verziert; auf der Oberseite läuft eine aus Dreiecken bestehende Verzierung, die sich auch auf dem Fuß fortsetzt. L. der Fibel 65 mm, L. des Querarms 47 mm (Abb. 13).

b) *Größere Zwiebelkopffibel aus Silber*. Inv.Nr. 4.1934.11. Der Querarm ist im Querschnitt achteckig. Der mittlere Zwiebelkopf ist größer als jene am Ende

der Querarme. Ein Ende des Bügels ist, sich in zwei teilend, auf einer breiten Fläche dem Querarm angepaßt. Der Bügel ist im Querschnitt sechseckig. Seine Oberseite ist durch eine aus Dreiecken bestehende Reihe in Niello verziert, die sich auch auf den Fuß herunterzieht. Auf beiden Enden des Fußes ist eine schraffierte Verzierung zu sehen. Mit Sicherheitskonstruktion versehener Nadelhalter ohne Nadel (*Abb. 14*).

Diese beiden Fibeln gehören zum Typ I B von Keller, der Gruppe II A (Gruppe Laçi) von H.J.H. van Buchem entspricht. Bei beiden Stücken ist auf dem Bügelende beim Querarm der Aufsatz klar sichtbar, welcher die beiden Fibeln in Kellers Gruppe I B einreihen läßt. Es muß bemerkt werden, daß die Köpfchen vom Stück Nr. 4.1934.11 den mit Draht umfaßten Köpfchen der Fibel von Nicolaevo entsprechen. Die Bedeutung dieser Fibeln liegt in ihrer ein genaues *ante quem* sichernden Datierung. Die Objekte wurden vor 260 verfertigt, und diese Datierung weicht sowohl von jener von Buchems (280–320), wie auch Kellers (290–320) bedeutend ab. Diese beiden Fibeln beweisen, daß das Kriterium, welches sie von Kellers Gruppe I A, bzw. von Buchems Gruppe II (Gruppe von Nicolaevo) unterscheidet, nämlich der Aufsatz auf dem Bügelende, nicht zeitbestimmend ist. Möglicherweise werden in den Merkmalen verschiedene Werkstätten widerspiegelt.

Zur Datierung kann folgendes bemerkt werden. Die ersten Stücke der Gruppe stammen, van Buchems Datierung entsprechend, aus den 240-er Jahren. Die früheste ist die mit dem *terminus ante quem* 244–249 datierte Fibel von Nicolaevo, die beiden, mit dem *ante quem* 259/260 datierten Silberfibeln stammen aus Szalacska, die Fibel von Grab 2 aus Leuna (268–273), die nach der Herrschaft des Tetricus vergraben wurde. Mehrere Exemplare des Typs sind vom Ende des 3. bzw. vom Anfang des 4. Jhs. an auch aus Gräbern bekannt.³⁴ Die Fibel des Schatzes von Petrijanec (Kroatien, Jugoslawien) wird durch die ebenda gefundenen Münzen mit einem *terminus ante quem* auf die Zeit von Diokletian datiert.³⁵ Die Mode der größtenteils aus Silber verfertigten Fibel, die zur ersten Gruppe gereicht werden können, scheint um das Ende der Tetrarchenzeit aufgehört zu haben.

II. Zur Gruppe VI von H.J.H. van Buchem (Typ *Apahida*)

Die Römische Sammlung des UNM verwahrt unter der Inventarnr. 10.1951.227. einen langen, trapezförmigen Gegenstand aus Bronze, dessen Oberfläche durch eine Silbereinlegearbeit in Zickzacklinie verziert ist. Auf dem Gegenstand ist der Länge nach ein langgestieltes Kreuz zu sehen. Die Länge des Stückes ist 71 mm, die Breite an den beiden Enden 14, bzw. 8 mm. Die Bronzeplatte verjüngt sich am breiteren Ende und setzt sich als umgeschlagener Fuß fort. Das Ende des umgeschlagenen Fortsatzes und der Fortsatz am schmaleren Ende der Bronzeplatte biegen sich springfederförmig. Auf dem

³⁴ Keller, E., a.a.O. 33.

³⁵ H.J.H. van Buchem datiert die Fibel aufgrund der zum Fund gehörenden Münzen um 283. Zum Fund s.: Noll, R., Vom Altertum zum Mittelalter. Katalog der Antikensammlung. I. Kunsthist. Mus. (Wien 1974) 62–.

breiteren Ende der Platte ist ein Ring zu finden. Das Fragment kann aufgrund des Katalogs von O.M. Dalton bestimmt werden. Es handelt sich um ein Fragment eines sehr seltenen Typs der Zwiebelkopffibeln. Das vorliegende Stück gehört zu einem Typ, von welchem bisher nur ein einziges Exemplar bekannt ist, das von Jerusalem, aus dem "Grab des Propheten" stammt.³⁶ Die volle Länge dieser Fibel ist 97 mm. Das Budapester Exemplar ist ein Fußteil dieses Fibeltyps. Das Stück gehört zur Gruppe VI von H.J.H. van Buchem, welche nach der Fibel von Apahida benannt ist und aufs 5. Jh. datiert ist.

Das Budapester Stück ist aus der Sammlung von György Ráth in den Besitz des Nationalmuseums gekommen. Sein Fundort ist leider nicht bekannt, sodaß das Fragment historisch nicht bewertet werden kann.

³⁶ Dalton, O.M., Catalogue of Early Christian antiquities. (London 1901) 41., Nr. 257.; Das Budapester Fragment wird bereits von A. Radnóti erwähnt: Arch.Ért. 52(1939) 159., Anm. 53.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM FELIRATOS FÉMTÁRGYAI

A Folia Archaeologica 1979. évi kötetében kezdtem meg a Magyar Nemzeti Múzeumnak az instrumenta domestica körébe tartozó feliratos emlékeinek a közlését. A jelen cikkben — folyamatos katalógusszámozással — az ezüstgyűrűket, valamint az ezüst és bronz hagymafejes fibulákat gyűjtöttem össze. A tárgyak feliratai a tulajdonosok nevét vagy jókívánságokat tartalmaznak. Egy esetben kultikus dedikációról is szó lehet (29. sz.).

A szalacscai kinscleletek ezüst hagymafejes fibuláinak a segítségével a korai hagymafejes fibulák keltezését módosítani kellett.

A hagymafejes fibulák korai csoportját Erwin Keller 280/290 és 320 köztette (I A-B típus). Ez a csoport H.J.H. van Buchem II. (Gruppe Nicolaevo) és III. (Gruppe Laçi) csoportjának felel meg. E. Keller a fibulacsoport keltezésénél kizárólag éremmellékletes — javarészből pannóniai — sírleleteket használt fel. Noha kétségtelen, hogy a kinscleletek összegyűlését más törvények szabják meg, mint a síregyüttesekét, és az is biztos, hogy a különféle leletcsoportoknál így a kincs-, sír- és telepleleteknél az érme keltező értéke és felhasználhatósága más és más, mégis, éppen ezért, joggal kifogásolta H.J.H. van Buchem a csupán az érmeikkel keltezett sírmellékletekre épített kronológiát. Közismert, hogy a sírban talált érem nem a sírmellékleteket, hanem a temetkezést keltezi — többé-kevésbé. Ezért E. Keller I A-B típusának esetében a sírban talált érme sem a sírban levő fibulák készítése-, hanem földbe kerülési idejét bizonyítja: a fibulákat évtizedekkel korábban is készíthették. Ezért a típusok készítésének a kezdete jól összeegyeztethető H.J.H. van Buchem keltezésével, aki szerint a Keller-féle I B fibulacsoport a 3. sz. közepén indul.

Az azonban nem vitás, hogy a használati tárgyak keltezésénél a zárt éremlelettel *együtt* előkerült emlékeknek kitűnő *ante quem* keltező értékük van. Ezért nagy jelentőségű a Nagyberki melletti Szalacsán (Somogy m.) 1931-ben előkerült kincs, amelyben a Gallienus-szal záródó, 992 db-os éremlelet mellett két ezüst hagymafejes fibula is volt. Ezek a fibulák Keller I B típusába tartoznak, amely van Buchem II A csoportjának (Laçi) felel meg. Mindkét darabon jól látszik a kengyelnek a kereszttag felőli végén a „rátét”, amelynek alapján a fibulák Keller I B csoportjába sorolandók. A két fibula jelentőségét a biztos *ante quem* adja meg: a példányokat Gallienus uralkodása alatt vagy előtt készítették. Ez a keltezés alaposan különbözik mind E. Keller (290–320), mind van Buchem keltezésétől (280–320). A szalacscai fibulák és keltezésük azt is bizonyítja, hogy a Keller I A és B, valamint a van Buchem II és III A csoportjai közti megkülönböztető jellegzetesség: a kengyel két oldalán, a kereszttagon fekvő „rátét” — nem korhatározó fontosságú.

A valódi hagymafejes fibulák korai csoportjának ismérvei és keltezése a következőképpen alakul: a csoport példányai csaknem kizárólag ezüsből ké-

szültek; a láb rövid, az eleje és a vége vonalas vésésekkel van díszítve; a kengyel vékonyabb vagy vastagabb lehet, metszetben sokszög vagy trapéz alakú; a kereszttag hossza és vastagsága is kissé változik: leginkább hat-, ritkán sokszögletű metszetű. A hagymafejek kisebbek vagy nagyobbak, de a végük nem csúcsosodik ki; a kengyel láb felőli vége esetenként dróttal van becsavarva, a másik vége pedig szélesebb felületen széthajtva illeszkedik a keresztkarhoz. Kedvelt a niello technikájú vagy ezüstberakásos díszítés. A kengyel gerincét folyamatos háromszög alakú niello-sor díszíti, amely néha a lábra is átnyúlik. A kengyel két oldala is díszített lehet, de oda kerül a felirat is.

A csoporton belül kronológiai fejlődés figyelhető meg, amely jól illeszkedik a hagymafejes fibulák általános fejlődéséhez. Ez a formák jellemzőbbé és tisztábbá válásában, a kisebb variációk eltűnésében nyilvánul meg. A későbbi öntött bronzfibulák lábának a díszítése nem jelent tipológiai különbséget, és még csak formai variánsként sem fogadható el, amint azt Lányi Vera munkájában megkülönböztette (*Acta Arch. Hung.* 24. 1972. 49–51. ábra). A csoport korábbi fibulái vékonyabbak, a kengyel metszete változatosabb. Később az egyes részek megerősödnek, megvastagodnak, a fibula nagysága, főként a láb és a hagymafejek megnőnek, a kereszttag metszete élesebb lesz, a kengyel metszete egyre inkább trapéz alakúvá válik. Azonban a korábbi típusok is fennmaradnak, és a felsorolt ismérvek tendenciaszerűen érvényesülnek.

A csoport időbeli elhelyezéséről a következőt lehet mondani: első darabjai (tehát Keller I A-B, ill. van Buchem II = Nicolaevo és II A = Lači) van Buchem keltezésének megfelelően a 240-es évekből származnak. A legkorábbi a 244–249-es ante quem-mel keltezett nicolaevói fibula, ezt követi 259/260-as keltezéssel a két szalacscai ezüstfibula, ill. a Tetricus uralkodása után földbe került Leuna-i sír 2. fibulája (268–273). A típusból több példány ismert még a 3. sz. végéről és a 4. sz. elejéről. A csoportba tartozó fibulák készítése a tetraarchia-kor végén megszűnik.

A hagymafejes fibulák korai csoportját máshol részletesen fogom vizsgálni.

VII. SZÁZADI ARANYÉKSZEREK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYEIBEN

Sz. GARAM Éva

A Magyar Nemzeti Múzeum több gyűjteménye őriz VII. századi, bizánci ékszereket. Az ékszerek egy része régi folyóiratokban, rajzos táblákon, hiányos adatokkal közölt, más részük eddig ismeretlen volt a szakemberek előtt. Célunk az, hogy ezeket, az egy korszakra keltezhető tárgyakat pontos adatokkal, fotós táblákon közlétegyük, hogy közreadásukkal a középavarkorra vonatkozó tárgyi ismereteink gazdagodjanak.

1. *Ékköberakásos arany boglár* (ún. Prónay-boglár) — ismeretlen lelőhelyről (1. ábra).

A MNM Újkori Osztálya 1971-ben ötvösgyűjteménye részére megvásárolta a Prónay-Patay családtól a Prónay család díszmagyarjához tartozó ékszerkészletet. Az ékszerkészlet övét középen egy kerek, népvándorlás kori boglár díszíti.¹ A boglár közepén négyszögletes keretben jelenkori csiszolású topáz kő ül. Körülötte koncentrikus körökben gyöngydrót sor, igazgyöngysor, ívelt és háromszög alakú rekeszsor (kövek nélkül), ismét gyöngydrótsor, majd igazgyöngysor, legszílen aranylemezből készült golyósor, a golyókat gyöngydrót köti össze. A boglár hátlapja (1. ábra 2) kerek aranylemez, amely középen enyhén kidomborodik, a golyósor mögött pedig kissé betüremkedik. Az előlapra két sorban felfűzött gyöngysort rögzítő 3, ill. 4 aranyhurok szegfejei a hát-lapon láthatók.

¹ A díszmagyarhoz tartozó ékszerkészlet tulajdonosa, a Prónay-Patay család tudott arról, hogy a boglár korábbi, mint az ékszer többi része. A megvásárláskor T. Németh Annamária, az Újkori Osztály ötvösgyűjteményének vezetője is felfigyelt a korai boglárra és Kovrig Ilonával konzultált róla. Az avar kori boglárra figyelmemet Kovrig Ilona hívta fel, melyért ezúton mondok köszönetet. T. Németh Annamáriának a boglár közlésre való átengedését köszönöm meg.

A bogláros öv jelenleg az Újkori Osztályon 1971.29.1. ltsz-on található. Az ékszerkészlet együttes képét T. Németh Annamária közölte a MNM alapításának 175. évfordulójára megjelent kötetben [A Magyar Nemzeti Múzeum. (Budapest 1977) 94. kép], melyben az öv közepén levő boglárrol, mint népvándorlás kori mellédíszből kiformált ékszerről ír.

A boglárt — Patay Pál szíves szóbeli közlése szerint — Prónay Gábor vásárolta a XIX. század közepén pesti ékszerésztől, és ő applikáltatta bele a díszmagyar ékszerkészlet övébe. Az ékszerkészlet az általa alapított hitbizomány része lett és a Prónay családban öröklődött. A férfiág kihalása után Prónay Jozsefához jutott, ő adta el a MNM-nek 1971-ben.

A XIX. század közepén, amikor a boglárt a díszmagyar ékszerkészletébe beledolgozták a boglár hátlapjához két, téglalap alakú keskeny aranylemezt szegecseltek, melyekhez 4–4 sorban 4–4 arany karika segítségével XVI. századi arany dióbél lánc kapcsolódik. A láncok végein ívelt arany lemez zárótagok, melyeket 9–9, gyöngydróttal összekötött aranylemez golyóból álló sor keretéz. A zárórész golyósorának íve tágabb, mint a bogláré, a gömbök egyenletesebbek, sárgábbak és kisebbek, mint a boglár gömbdíszai. Az öv zárórésze feltehetően az ékszer összedolgozásakor, a boglár gömbdíszének alapján készülhetett. Ugyanabból az időből származhat a mentekötő lánc középső kerek dísz is, mely a bogláron levő mintakincset utánozza, más ötvöstechnikával.

A Prónay boglár közeli párhuzamát az Ozora-típusztai fejedelmi sírleletből ismerjük.² A tótipusztai leletben 2 db, a Prónay boglárhoz hasonló, de kisebb boglár található (2. ábra 1–2). Gömbsorkeretes körben ékkőberakásra szolgáló arany rekeszek. A boglárpár hátlapján 2–2, felvarrásra szolgáló fül (2. ábra h–c). A gyöngysordíszes peremrész az egyik darabnál két helyen, egymással szemben, a másik darabnál csak egy oldalon áttörve; itt az összekapcsolásra szolgáló hurok és akasztó volt felerősítve.

A Prónay-boglár hátlapján a felerősítés eredeti módja nem látszik. A hátapon egy halvány, átlós irányú benyomódás ugyan felfedezhető, de a felerősítés egykori módjának eldöntéséhez támpontot nem ad.

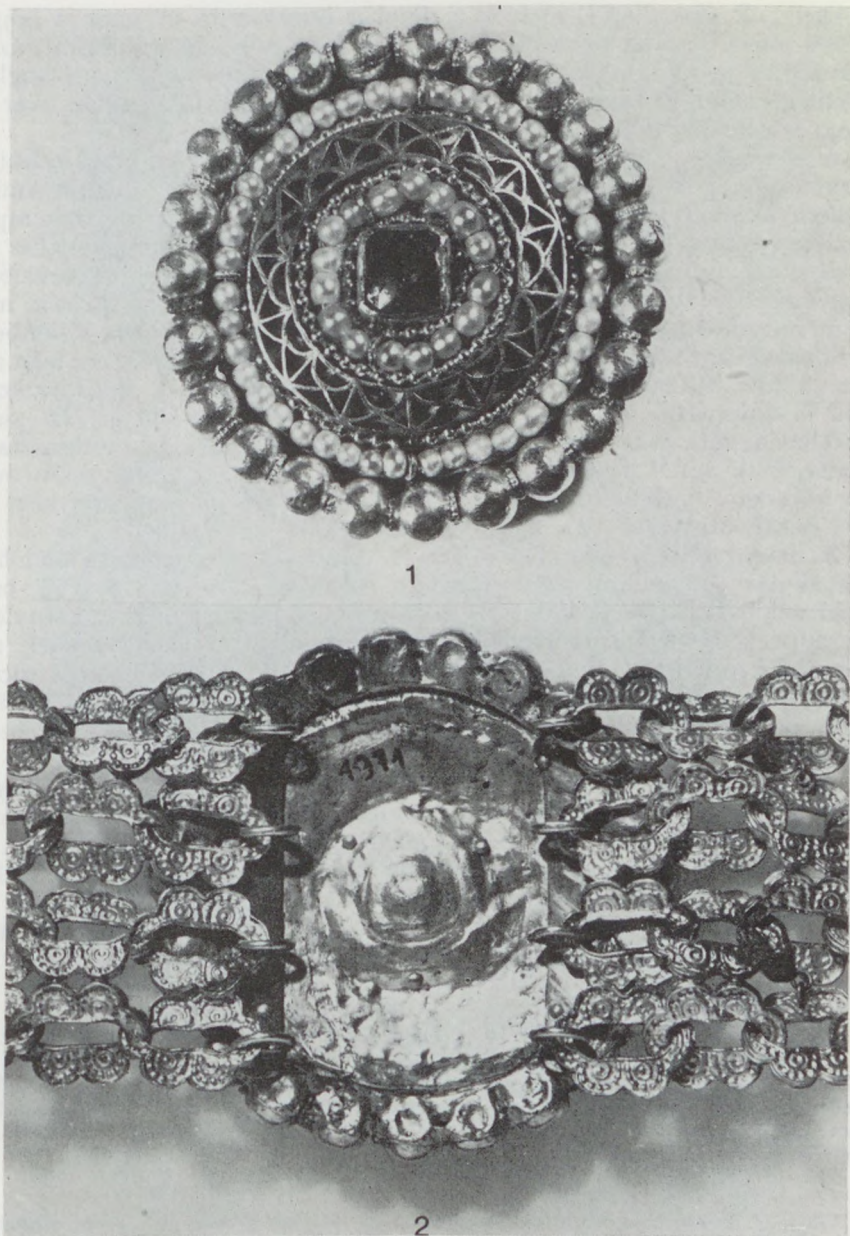
Nem lehet eldönteni, volt-e a Prónay boglárnak párja, vagy nem? A Prónay-boglár legközelebbi párhuzama a tótipusztai, párosan került elő. A hurok felerősítési módja (többrétegű alátét) és az egyik boglár keretelésének kétoldali áttörése megengedi azt a feltételezést, hogy a tótipusztai boglárpárt csak másodlagosan használták ruhakapcsolóként. A két kerek mell dísz eredetileg talán egy gallér ékköves darabja volt (mint pl. a ravennai Theodora mozaikon a jobb és bal vállon látható).

A dunapentelei (Dunaújváros) sírok és a zsélyi (Želovce) temető bizánci eredetű mellboglárjai arra mutatnak, hogy a legkorábbi, avar kori mellboglárak a VII. század végére keltezhetők. Jó párhuzam egy, – állítólag – a Sutton Hoo-i leletből származó³ arany mellboglár is, amely gyöngydrót keretes, a keretben egyenlő szárú kereszt alakú minta, ékkőberakásra szolgáló rekeszekkel, közepén gyöngydróttal keretelt mezőben kék üvegkő (2. ábra 5–6). A mellboglár bizánci munka, feltehetően a VII. századra datálható. Egyszerű, bronzból készült „másolatát” későavar kori temetőben is megtaláljuk, pl. Homokmégy-Halom, 11. sír.⁴ Bizánci eredetű mozaikokon, freskókon néha nagyméretű, kerek díszeket látunk, gyöngysor keretben, színes ék-

² Hampel, J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. III. (Braunschweig 1905) 267. t.l.; Bóna I., *A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története*. I, 5. (Székesfehérvár 1971) 22. kép.

³ Hofstätter, H.H., – Pixa, H., *Vergleichende Weltgeschichte*. VIII. (Baden-Baden 1964). A leletre Kovrig Ilona hívta fel a figyelmemet, megjegyezve, hogy a lelőhely megjelölése feltehetően téves. Az új Sutton Hoo monográfiában a boglárpár valóban nem szerepel: Bruce-Mitford, R., *The Sutton Hoo ship-burial*. I–II. (London 1975, 1978).

⁴ Garam, É., *The Homokmégy–Halom cemetery*. In: *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary*. I. (Budapest 1975) Fig. 3: 11/2–3.

1. ábra 1–2: A Prónay boglár elő- és hátlapja (1:1)

Abb. 1. Vorder- und Rückseite der Prónay-Agraffe (1:1)

kövekkel⁵ (3. ábra 2–3), melyek a derekat összeszorító öv vagy a hajpánt középső részét díszítik, néha pedig a magasrangú nők felső ruházatát, az ún. pallát fogják össze, mint korongos fibulák. Feltehető, hogy a Prónay-boglár is eredetileg valamilyen hasonló funkciót töltött be és pár híján talán avar birtokosai sem alakították át mellboglárrá.

A Prónay-boglár keltezésében az ábrázolások, a hasonló technikájú bizánci ékszerek és a tótipusztai lelet segítenek. A római Santa Maria Antiqua templom freskója VI. századi,⁶ a ravennai San Apollinare Nuovo templom mozaikja pedig a VI–VII. századra keltezhető.⁷ Az igazgyöngysor dísz kedvelt díszítési mód a VII. századi bizánci ékszereken, gyűrűkön, fülbevalókon. Igazgyöngysor díszíti a glodoszi kincs nagy, kerek, bizánci melldíszét is, melynek mérete, középső ékkőberakása, apró rekeszei, gyöngydrótja különben is nagy hasonlóságot mutat a Prónay boglárral (3. ábra 1). A glodoszi lelet nagy része (3 lánc, fülbevalók, melldísz) bizánci eredetű és a VII. századra keltezhető.⁸ A tótipusztai leletet IV. Konsztantinosz érme datálja a VII. század utolsó harmadára és ez adja a legbiztosabb alapot ahhoz, hogy a tótipusztaihoz hasonló, csak annál díszesebb Prónay boglárt, mely eredetileg talán övdísz vagy korongos fibula volt, és minden valószínűség szerint magyarországi lelőhelyű darab, szintén a VII. század végére keltezzük.

2. *Ametisztcsüngős arany fülbevalópár* (4. ábra 1–2). Az ismeretlen lelőhelyű fülbevalópárt a Szépművészeti Múzeum Antik Osztály adta át 1967-ben a MNM-nak.⁹ Tojásdad alakú fülbevalókarikákon tölcser alakú aranylemez csüngődíszek gyöngydrótkerettelés, hullámvonalban végződő széllel, nagy csepp alakú ametiszt csüngővel. A csüngőrész a karikához bilincsel kapcsolódik, melyet oldalirányú mozgásában a karika kitölcséresedése gátol. A fülbevaló karikákon és a csüngőrész felső részén aranydrótok, melyekről a feltehetően igazgyöngydísz hiányzik.

Az oldalirányú mozgásában határolt bilincsel kapcsolódó csüngőjű, nemes ékkel (leggyakrabban ametiszt, igazgyöngy, karneol) díszített arany fülbevalók jellegzetes darabjai a középvár gazdag leletegyütteseknek. A fentebb ismertetett fülbevalópárhoz hasonló szerkezetű és formájú fülbevalókat Ozora-Tótipuszt, Igar, Kiskőrös-Vágóhíd sírjaiból ismerünk. Hasonló szerkezetű darab a kelejei leletben is előkerült, a tótipusztaihoz hasonló, arany keresztel díszített tordírozott nyakperccel együtt. Egyedülálló az avar kori

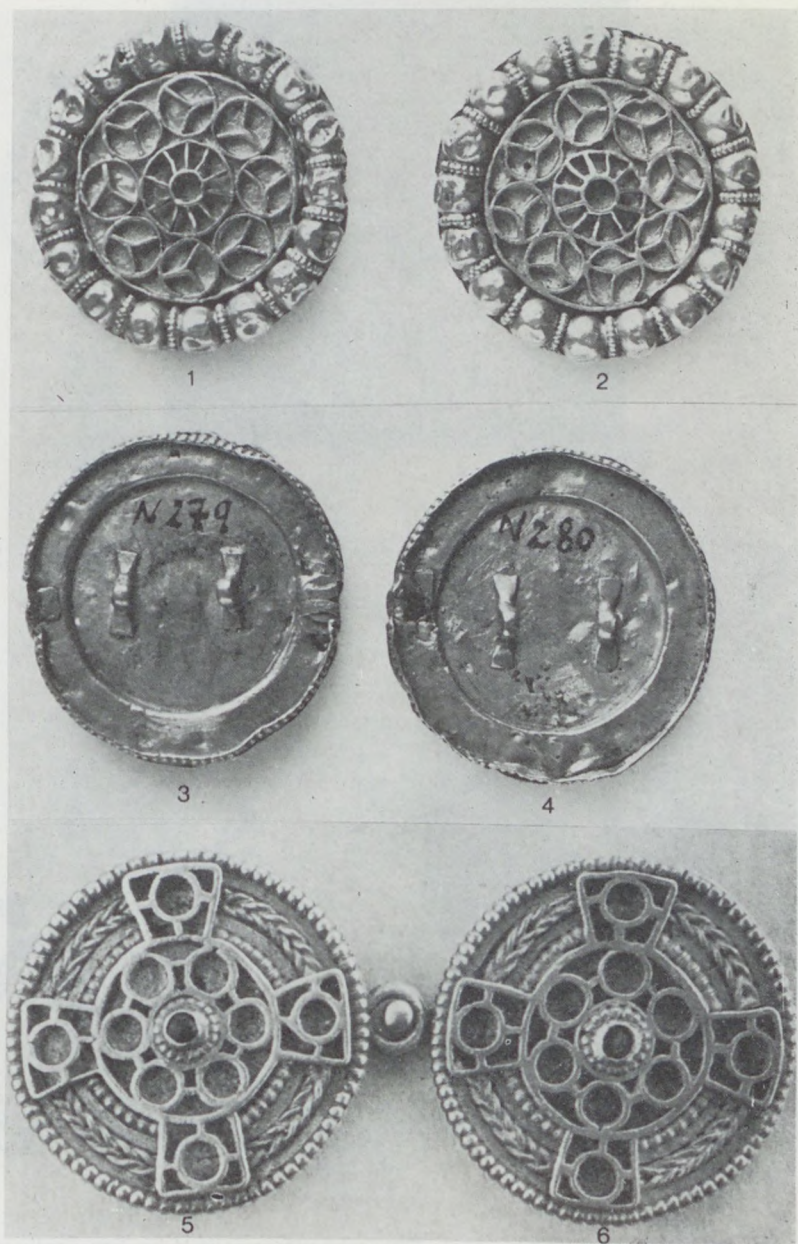
⁵ Legutóbb H.E.F. Vierck foglalkozott behatóan a ruházatokkal: La „chemise de Sainte-Bathilde” à Chelles et l’influence byzantine sur l’art de cour mérovingien au VIIIe siècle. In: Centenaire de l’Abbé Cochet – 1975. Actes du Colloque International d’Archéologie – Rouen 1978. 549. Fig. 11,4.; Bovini, G., Die Mosaiken von Ravenna. (Milano 1956) XX.t.

⁶ Vierck, H.E.F., i. m. 542.

⁷ Bovini, G., i. m. 30.

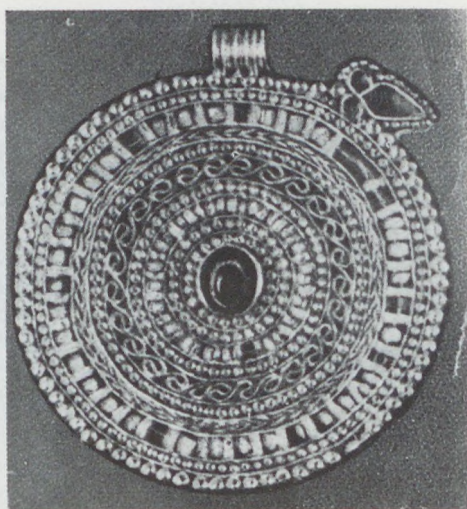
⁸ Ross, M. C., Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. II. (Washington 1965) XLV.t.72.; XLVII.89. (igazgyöngy díszekhez); Smilenko, A.T., Glodosskie sokrovišča. (Kiev 1965) III.t.2., 50–51.

⁹ A fülbevaló eredetileg a Herzog gyűjteményben volt, majd az Iparművészeti Múzeumba került. A MNM Régészeti Osztályán a Népvándorlás kori Gyűjteményben. Ltsz.: 67.4.4. N 869. Súly: 9,65; 9,64 g – ametiszttel együtt. A fülbevalópár leírása közölt: Oroszlán Z. – Dobrovits A., Antik kiállítás. Vezető. (Budapest 1947) 27. No. 9.

2. ábra Ozora-Tótipusza. 1–2: előlap, 3–4: hátlap; 5–6: Sutton Hoo? (1:1)

Abb. 2. Ozora-Tótipusza, 1–2: Vorderseite, 3–4: Rückseite; 5–6: Sutton Hoo? (1:1)

1

2

3

3. ábra 1: melldísz a glodoszi kincsből (A.T. Szmilenko után); 2: részlet a San Apollinare Nuovo templom mozaikjáról, Ravenna (G. Bovini után); 3: részlet a Santa Maria Antiqua templom freskójáról, Roma (H. Vierck után)

Abb. 3. 1: Brustschmuck aus dem Schatz von Glodos (nach A.T. Smilenko); 2: Detail von Mosaik der Kirche San Apollinare Nuovo, Ravenna (nach G. Bovini); 3: Detail aus der Wandmalerei der Kirche Santa Maria Antiqua, Roma (nach H. Vierck)

4. ábra 1–6: Magyarország; 7: Kunbaja; 8–9: Tiszakécske (Újkécske) – Óbög; 10: Pozsony m. (1:1)

Abb. 4. 1–6: Ungarn; 7: Kunbaja; 8–9: Tiszakécske (Újkécske) – Óbög; 10: Komitat Pozsony (1:1)

anyagban az ismeretlen lelőhelyű fülbevalópár tölcséres lemez csüngőjének peremképzése. Ilyen csüngővel díszített, egészen hasonló fülbevalót Fremersdorf nyugati gót leletek között közölt Spanyolország területéről.¹⁰ A fülbevalópár a Diergardt gyűjtemény darabja, lelőhelye bizonytalan, minden valószínűség szerint bizánci ötvösmunka.

3. *Ametisztcsüngős arany fülbevalópár* – Újvidék (Novi Sad, Jugoszlávia) környékéről (4. ábra 2–3).

Vétel útján került a Nemzeti Múzeumba.¹¹ Arany fülbevaló-karikán rövid, henger alakú aranylemez csüngő, granulációval és gyöngydróttal díszítve. A lemezcsüngőbe hosszú, tojásdad alakú ametiszt van akasztva. A fülbevalópár technikája (a csüngőrész arany részének kiképzése) a koraavarkor késői szakaszára jellemző kiscsömbs arany fülbevalókéhoz hasonló, a nagy ametiszt csüngő azonban a fülbevalót a középvár időszak fülbevalói közé sorolja.

4. *Hengeres csüngőjű arany fülbevaló* – Kunbaja (Bács-Kiskun megye) (4. ábra 7).

Vétel útján került a Nemzeti Múzeumba.¹² Kerek fülbevalókarikán enyhén szélesedő, félgömbben végződő henger alakú csüngő, melyet sorokban és háromszög alakban granuláció díszít.

A hengeres csüngőjű fülbevalók nem ismeretlenek avar kori tárgyaink között. A kunbajai fülbevaló pontos analógiáit a keceli, ordasi, zsélyi, alsógelléri, Debrecen-haláppusztai temetőkből ismerjük.¹³ Fontos párhuzam a keceli 89. sírből előkerült darab, amelyet a sír félhold alakú préselt arany övdíszé, üvegbetétes kerek mellboglárparja jól keltez a VII. század végére, VIII. század legelejére. Az alsógelléri (Holiare) temető 366. sírjában az arany fülbevaló négyzet alakú ezüstlemez veretekkel, harci fokossal együtt férfi sírből került elő. Ugyancsak férfísírből volt a Debrecen-haláppusztai példány is, melynek kísérőleletei (öntött övveretek, kései típusú lószerszám) arra mutatnak, hogy a hengeres csüngőjű fülbevalók még a VIII. század első felében is használatban voltak.

5. *Gyöngydiszes arany fülbevaló* – Pozsony megye (Csehszlovákia) (4. ábra 10).

Vétel útján került a Nemzeti Múzeumba.¹⁴ Rombusz keresztmetszetű arany fülbevaló karika, rövid, peremes, henger alakú csüngővel, mely alól a gyöngy hiányzik. A karika egyik oldalán 8, a másikon 1 db arany rekesz, a gyöngy mindegyikből hiányzik.

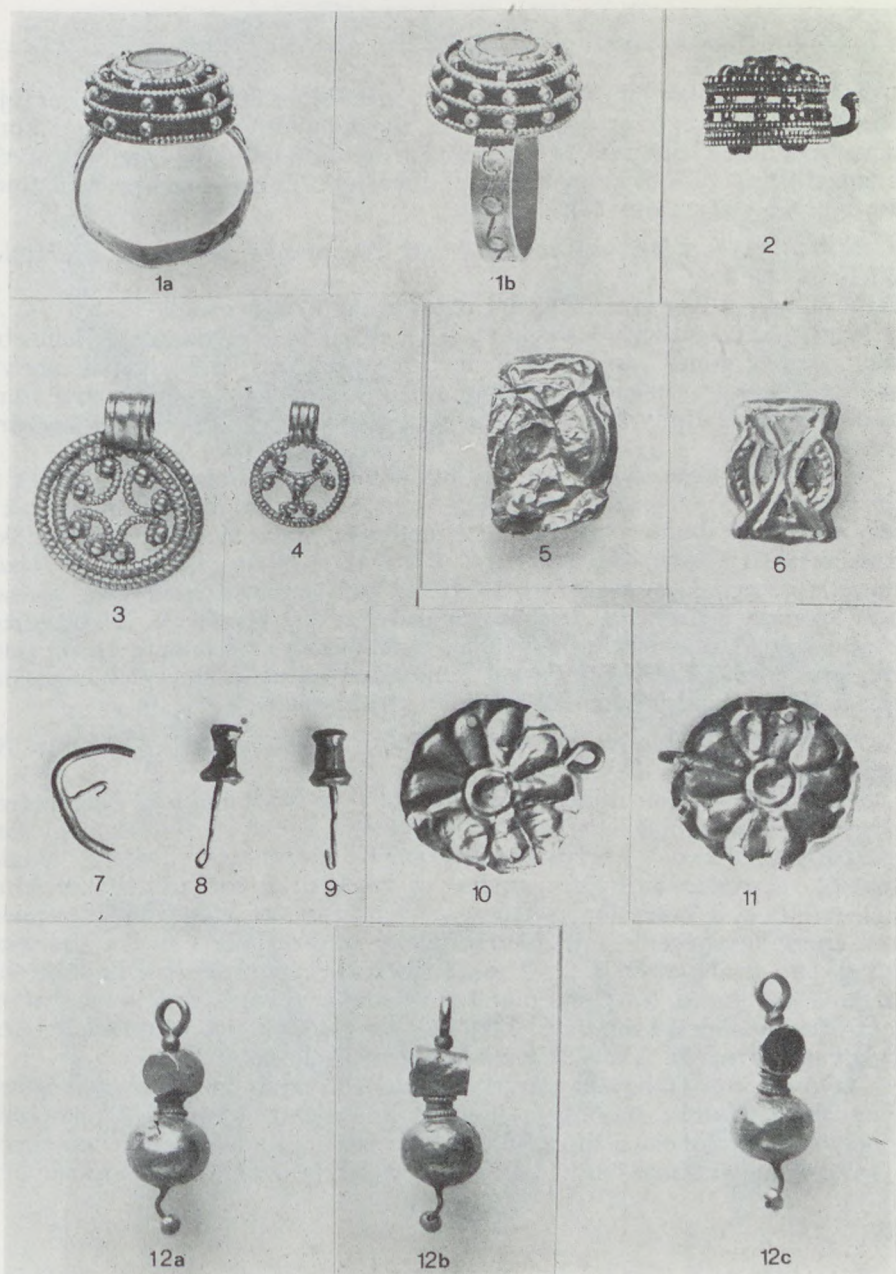
¹⁰ Fremersdorf, F., Goldschmuck der Völkerwanderungszeit. Ausstellung der Sammlung Diergardt des Röm.-Germ.Mus. (Köln 1952) 26. kép.

¹¹ Kanitz Antal adta el 1908-ban. A fülbevalópár jelenleg a MNM Régészeti Osztály Római kori Gyűjteményében. Ltsz.: 74/1908. Súly: 9–9 g, ametiszttel együtt.

¹² A fülbevalót Kántor Mihály fityeházi lakos adta el. A MNM Régészeti Osztályára a Népvándorlás kori Gyűjteménybe a BÁV közvetítésével került. Ltsz.: 76.1.1. N 875. Súly: 2,2 g.

¹³ Cs. Sós A., A keceli avarkori temető. RF II, 3. (Budapest 1958) 13.; Hampel, J., i. m. III. t. 78/2.; Čilinská, Z., Frühmittelalterliches Gräberfeld in Zelovce. Arch.Slov.Cat. 5. (Bratislava 1973) XLIII.t.11., LXXVII.t.17.; Tožik, A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. (Bratislava 1968) LXXII.t.27.; Sőregi J., Vezető a Déri Múzeum Régészeti Osztályán. (Debrecen 1939) 72.

¹⁴ Vétel Deutsch Imre ékszerésztől. A MNM Régészeti Osztályán a Népvándorlás kori Gyűjteményben. Ltsz.: 71/1910. N 333. Súly: 8,75 g.

5. ábra 1: Horvátgurab (Chrovátsky Grob, Csehszlovákia); 2: Budapest – Rákosszentimre 19. sír; 3, 5, 7–11: Magyarország; 4: Dunapentele (Dunaújváros); 6: Kisköre – Halastó 131. sír; 12: Kiskőrös (1:1)

Abb. 5. 1: Horvátgurab (Chrovátsky Grob, Tschechoslowakei); 2: Budapest – Rákosszentimre, Grab 19; 3, 5, 7–11: Ungarn; 4: Dunapentele (Dunaújváros); 6: Kisköre – Halastó, Grab 131; 12: Kiskőrös (1:1)

A karikán sorban elhelyezett gyöngydiszes fülbevalók jellegzetes darabjai a középvavar kori régészeti anyagnak, de megtalálhatók a későavarkor korai szakaszának női sírjaiban is. Az eddig ismert darabok bronzból készültek, üveggyönggyel díszítve. A Pozsony megyei fülbevalót a csüngő szerkezete biztosan középvavar kori tárgyaink közé sorolja.

6. *Arany fülbevalópár, a karikára húzott lemezgömbbel díszítve* – ismeretlen lelőhelyről (4. ábra 5–6).

A fülbevalópár a Nemzeti Múzeum régi anyagából származik.¹⁵

Nagyméretű fülbevaló karikára 1–1 db, két félgömb alakú lemezből összeforrasztott gömb van felhúzva, melyet pelta alakú és kör-vonal motívumok díszítenek, granulációval készítve. A karika nyitott alsó végén és a szemközi oldalon 1–1 arany drót muff, melyet a gömbdísszel több soros gyöngydrót köt össze.

A felhúzott lemezgömb díszes fülbevalók arany példányai elég ritkák az avar korban. Bronz, ezüst, díszítetlen vagy rátétes változataik gyakoriak a cikói, regölyi, újabban a tiszafüredi temetőben. Hasonló arany fülbevalókat Tiszakécske (Újkécske)-Óböggről¹⁶ (4. ábra 8–9), Dunaszekcsőről¹⁷ és Tiszafüredről¹⁸ ismerünk. A dunaszekcsői fülbevaló leletegyüttes nélküli, a tiszafüredi azonban jellegzetes középvavar kori leletekkel került elő. Tiszakécskén Óbögpusztáról arany varkocsszorítókat, szablyákat, préselt övvereteket ismerünk. Ezek a leletek a felhúzott arany lemezgömb csüngős fülbevalók használati idejét a VII. század végére VIII. század elejére teszik.

7. *Arany fülbevaló, a karikára húzott, rátétdíszes lemezgömbbel* – Osztopán (Somogy megye) (6. ábra 1a–b).

A fülbevaló vétel útján került a Nemzeti Múzeumba.¹⁹ Nagyméretű arany karika, alsó része hatszög keresztmetszetű, a felső rész öntött, négy soros fonadék. A fülbevaló hurkosan záródik. A zárórészlet ellentétes oldalon 2 szálból összesodort aranydrót, melyet a karikára 9 sorban feltekercseltek. A tekercselés és a kapcsolórész alatt 1–1 felforrasztott, gyöngydrótkeretes kerek arany lap, egyenlő szárú kereszt alakú rekeszekkel. A karika alsó részét 3–3 sorban gyöngydrót és 2–2 sorban vékony aranylemezből hajlított zárt S alakú sora díszíti. Középen dodekaeder alakú, a karikára felhúzott aranylemez dísz, oldalaira 4 rombusz alakú és 8 csepp alakú, gyöngydrót keretes rekesz van forrasztva. A mezők további rekeszekkel osztottak.

Az osztopáni fülbevaló páratlan szépségű darab az avarkori régészeti anyagban. Felépítése hasonló a fentebb ismertetett újkécskei és ismeretlen lelőhelyű fülbevalókéhoz, díszítése azonban szinte minden részletében egyedi. A fonott láncot utánozó öntött karikarész, a rekeszberakásos, gyöngysor kere-

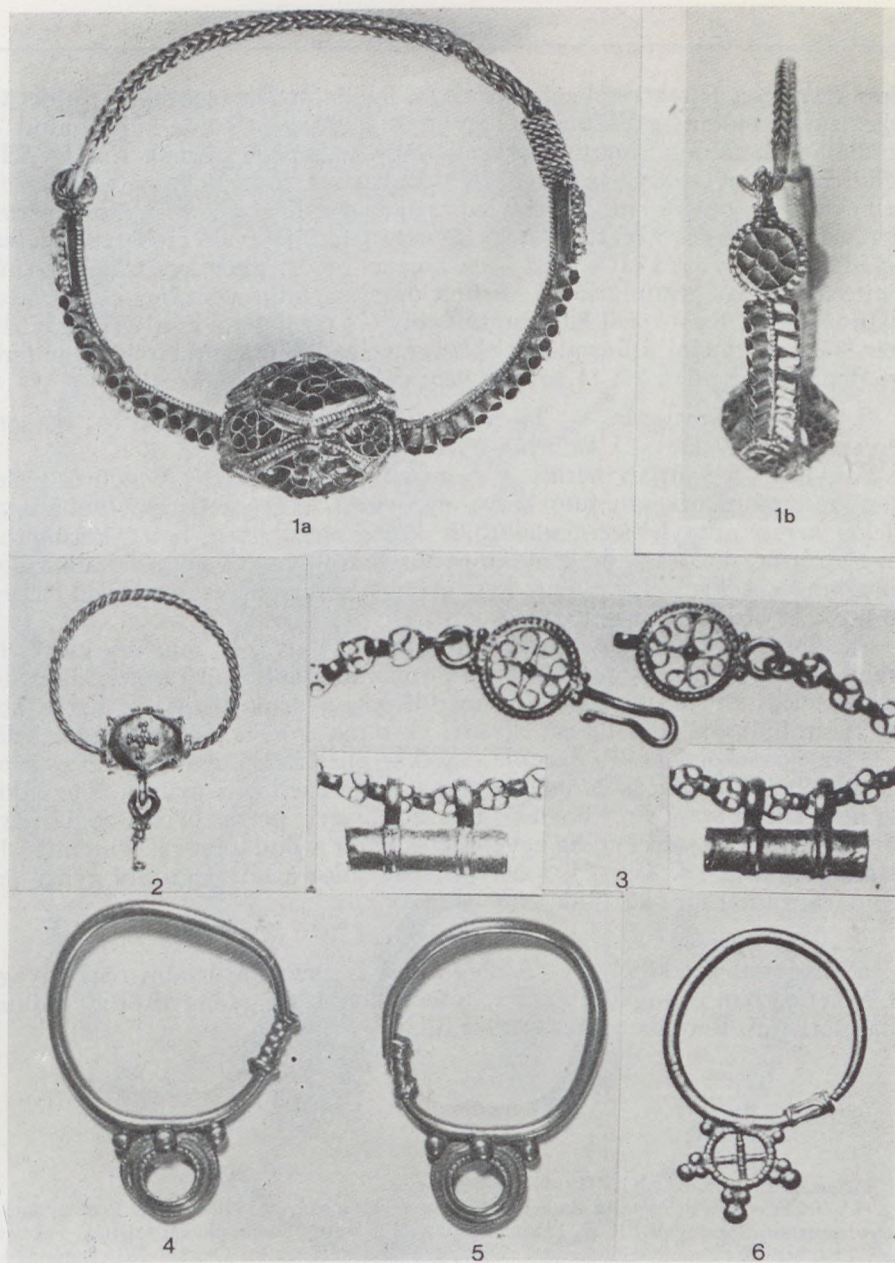
¹⁵ A MNM Régészeti Osztályán a Népvándorlás kori Gyűjteményben. Ltsz.: 62.155.68. N 208–209. Súly: 8,9; 9,43 g.

¹⁶ A Tiszakécske (Újkécske)-i fülbevalópár közölt, fénykép nélkül: Arch.Ért. 24(1904) 437.; Jelentés 1904. 35.; Csallány, D., Denkmäler der Awarenzeit in Ungarn. (Budapest 1961) 207. Nr. 989.

¹⁷ Kiss A., JPMÉ 19(1974) 129–142., 4. kép.

¹⁸ Közöletlen darab a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Szerző ásatása.

¹⁹ Vétel Gerő Zsigmondtól, Darnay Kálmán közbenjárásával. Jelenlegi őrzési hely: MNM Régészeti Osztály, Népvándorlás kori Gyűjtemény. Ltsz.: 74/1909. N 631. Súly: 26,77 g.

6. ábra 1: Osztopán; 2: Konstantinápoly? (M. C. Ross után); 3,6: Konstantinápoly vagy Szíria (M.C Ross után); 4–5: Magyarország

Abb. 6. 1: Osztopán; 2; Konstantinopel? (nach M.C. Ross); 3,6: Konstantinopel oder Syrien (nach M.C. Ross); 4–5: Ungarn

teléses mezők, a feltekercselt aranydrót, a felhúzott lemezgömb, a fülbevaló hurkos zárási módja — ha nem is egy ötvöstárgyon, de külön-külön mind — megtalálhatók és jól ismert szerkezeti vagy technikai elemek a VI–VII. századi bizánci ötvösművességben. A dodekaeder alakú felhúzott lemezdísz a fülbevalót a pontusi kultúrkörbe kapcsolná, a kidolgozás azonban egyértelműen arra enged következtetni, hogy az osztopáni fülbevaló eredetét — a fentebb idézett fülbevalókkal együtt — a bizánci ötvösségben keressük. Hasonló felépítésű, de csak granulációval díszített darabot, mint a bizánci ékszeranyag unikumát M.C. Ross közöl Konstantinápoly (?) területéről és a VII. századra keltez.²⁰ Az osztopáni fülbevalót is ebben a században készíthették, avar területre pedig feltehetően a VII. század végi változások során került.

8. *Köbetétes aranygyűrű* — Horvátgurab (Chorvatsky Grob — Pozsony megye, Csehszlovákia) (5. ábra 1a–b).

A gyűrű vétel útján került a Nemzeti Múzeumba.²¹ A gyűrű széles, lapos aranypántkarikáján futó kutya motívum. A kerek fejrész többszintes, legfelül kerek aranylemez foglalatban kéesszürke üveg betét, körülötte 2 gyöngydrótsor, melyet 6, keskeny aranyhurok köt össze. A gyűrűfej alatt nagy aranygömböcskével elválasztott két, gyöngydrótkeretes aranylap, a legalsó lap a karikához forrasztva.

A köbetétes fejű aranygyűrű szorosan hozzátartozik, mintegy kiegészítő darabja annak a bizánci eredetű ékszerkörnek, melyet a gyűrű legfelső lapjához hasonló felépítésű arany boglárók, melldíszek, gyűrűk alkotnak. Ezt a kört érmek, sirobulusok, más típusú bizánci ékszerek a VII. század végére keltez.²² Az ékszerkör legtöbb darabja egysíkú: pl. a zsélyi, igari, keceli és ismeretlen lelőhelyű boglárók és melldíszek, a Wien-Liesingi-i gyűrűk,²³ az eddig még nem közölt szekszárdi boglár²⁴ és a már ismert persei (Prša) boglárpár.²⁵ Többszintes felépítésével eddig egyedi darab volt a Budapest-rákosi temető 19. sírjának boglárja (5. ábra 2), amelyet most, mint a horvátgurabi gyűrű legjobb párhuzamát újra közlünk.

9. Arany csüngők

a) Ismeretlen lelőhelyről (5. ábra 3), a Nemzeti Múzeum régi anyagából.²⁶ Két sorban gyöngydrót keret, a mezőben négy, gyöngydrótból hajlított pelta motívum. Bordázott aranylemez fül.

²⁰ Ross, M.C., i. m. 67., XLVII.t. 86.

²¹ Vétel Friedrich Bélától. Az eladó bemondása szerint a gyűrűt 1910-ben a Pozsony-megyei Feketevízpusztán, Pozsonytól ÉK-re, Feketevízpusztától 2 km-re, földmunkánál találták. Feketevíz, pusztá 1910-ben Horvátgurab határrésze. A gyűrű a MNM Régészeti Osztály Népvándorlás kori Gyűjteményében. Ltsz.: 60.4.1.

²² A leletkört összefoglaltam: Arch.Ért. 105(1978) 206–216.

²³ Uo.

²⁴ Szekszárd, Sió-csatorna, 8. sír. A boglárpár aranyozott ezüsből készült. Az adatot Rosner Gyulának köszönöm.

²⁵ Točík, A. — Drenko, J., Výskum v Prši na Slovensku. ArRoz 2(1950) 162.

²⁶ A csüngő a MNM Régészeti Osztálya Népvándorlás kori Gyűjteményében. Ltsz.: 62.166.10 N 392. Súly: 9,55 g. A tárgy közölt: Hampel, J., i.m. II. 398.

7. ábra 1–5: a gácsi (Halič, Csehszlovákia) aranyelet (1:1)

Abb. 7. 1–5: Goldfund von Gács (Halič, Tschechoslowakei) (1:1)

b) Dunapentele (Dunaújváros) (5. ábra 4). Vétel útján került a Nemzeti Múzeumba.²⁷ Egysoros gyöngydrót keretben három, gyöngydrótból hajlított pelta motívum. A peremen bordázott aranylemez fül.

A sima, vagy gyöngydrótból készített pelta-díszes csüngők jellemző darabjai a VII. századi bizánci ékszeranyagának. Általában párosan kerülnek elő, nyaklánc kapcsolótagjaiként. Lehet, hogy az avar területről előkerült darabokat is csak másodlagosan alakították át csüngővé. A pelta motívumos arany csüngők keltezésére jó támpontot ad a konstantinápolyi vagy szíriai arany ékszerkincs hasonló kapcsos aranylánca. A láncon a tótipusztai kereszt és bulla hasonmásai függtek. (A lánc részletét lásd: 6. ábra 3.) A kincsben a gyűrűk, csatok és fülbevalók mellett Herakleiosz (610–641) Konstantinápolyban 613–630 között vert solidusát is megtalálták.²⁸

10. *Préselt arany lemez veret* – ismeretlen lelőhelyről (5. ábra 6).

Vétel útján jutott a Nemzeti Múzeumba.²⁹

Papírvékony aranylemezről préselték a veretet, az aranylemez alatt bronz alátét lehetett. A gyűrött darab díszítése nehezen látszik, de a párhuzamként bemutatott kiskörei veret (5. ábra 6)³⁰ segít a forma és minta felismerésében. Hasonló alakú és díszítésű, de bronzból készült veretek mint pártadíszek voltak az üllői I. temető 229. női sírjában.³¹ A kiskörei üvegbetétes veret is női sírban volt. A veret mintája, a csúcsaival szemben álló háromszög alakú dísz, a Kiskőrös-vágóhídi temető IV. női sírjának arany pártadíszén is fellelhető,³² és hasonló a tótipusztai kereszt árkolt peremrész közepének kidolgozása is. A kiskörei, kiskőrösi és tótipusztai körrel való rokonság az ismeretlen lelőhelyű préselt veretet a VII. század végének ékszeranyagába sorolja.

11. *Aranyfülbevaló töredék és préselt boglár* – ismeretlen lelőhelyről (5. ábra 7–11).

Vétel útján kerültek a Nemzeti Múzeumba.³³

a) Fülbevalótöredék: csúcsosan ívelt karikarész, gyöngy felfűzésére szolgáló dróttal.

2 db csüngőrész: nyolcszögű aranycsüngők, alul és felül erős, profilált peremmel. A hozzájuk tartozó aranydrótról a gyöngydísz hiányzik.

b) Préselt aranylemez mellboglárpár: a kerek mezőket 10–10 szirmú rozetta tölti ki. Az összekapcsolásra hurok és kapocs szolgál. Az egyik boglárón 2, a másikon 3 lyuk a felvarrásra.

²⁷ Vétel Mautner Lászlótól. A MNM Régészeti Osztálya Népvándorlás kori Gyűjteményében. Ltsz.: 18/1910.8. N 401. Súly: 1,95 g. A peltás csüngő egy évben, de nem ugyanazon tételben került be a Nemzeti Múzeumba, mint a jól ismert dunapentelei sírok anyaga. Feltehetően a csüngő is a lelet tartozéka volt.

²⁸ Ross, M.C., i.m. 11., XII.t.6.

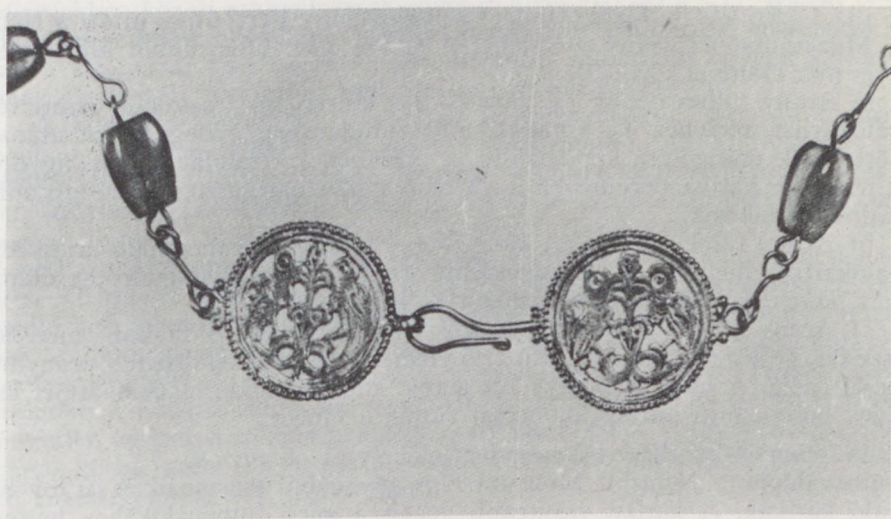
²⁹ Vétel dr. Basch Lóránttól. Őrzési hely: MNM Régészeti Osztálya, Népvándorlás kori Gyűjtemény. Ltsz.: 67.4.3. N 868. Súly: 0,35 g.

³⁰ Garam, É., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. FontesAH. (Budapest 1979) 31.t.13.

³¹ Horváth T., Az üllői és kiskörei avar temető. – Die awarischen Gräberfeld von Üllő und Kiskőrös. AH 19. (Budapest 1935) XV.t.12–14.

³² László, Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34. (Budapest 1955) III.t.6–8.

³³ Vétel Krausz Jakabtól, Budapesten. A MNM Régészeti Osztálya Népvándorlás kori Gyűjteményében. Ltsz.: 35/1878.1–2. B 582–583. Súly: 1,5; 2,83; 075 g.

8. ábra Konstantinápoly, VII. század (M.C. Ross után)

Abb. 8. Konstantinopel, 7. Jh. (nach M.C. Ross)

Az ismeretlen lelőhelyű aranyelet töredékes fülbevalói korhatározóak. A karikán levő, gyöngy felfűzésére szolgáló sodrony, a csüngőrész sokszögű aranytagja a VII. századi bizánci eredetű fülbevalók jellegzetessége. A préselt boglárpár a fülbevalókkal együtt jutott a Nemzeti Múzeumba, feltehetően egy sírból kerültek elő.

12. *Fülbevaló arany csüngőrésze* — Kiskőrös (5. ábra 12a–c). A csüngőrész vétel útján került a Nemzeti Múzeumba.³⁴ A fülbevalókarika hiányzik. A csüngőrész hurokkal kezdődik, melyhez vízszintesen álló, egyik végén nyitott henger csatlakozik. A henger kőbetétje hiányzik. A hengerhez kétsoros granulációval lemezgömb kapcsolódik, mely alul arany dróthban végződik. A drót végén igazgyöngy. A fenti fülbevaló csüngőrész eddigi ismereteink szerint páratlan a hazai népvándorlás kori emléanyagban. Hasonló csüngőjű fülbevalót M.C. Ross közöl Rómából a Piazza della Consolazione kincsből, melyet az V. századra keltez.³⁵ A kiskőrösi csüngőrészt nagy gömbös avarkori fülbevalóval együtt adták el, melynek használati ideje a VI. század végére, VII. század első harmadára tehető. Feltehetően e korszakból származik, ill. jutott avar területre a bizánci eredetű fülbevaló is.

³⁴ Vétel Pest vármegye alispánjától. Őrzési helye: MNM Régészeti Osztály Népvándorlás kori Gyűjtemény. Ltsz.: 49/1904.2. N 660. Súly: 3,01 g.

³⁵ Ross, M.C., i.m. III.t.E.; A füllel ellátott, vízszintesen álló, henger alakú csüngőket a VI. századi kunágotai leletben is megtaláljuk. A 3 db kis kőbetét nélküli aranycsüngő az ovális füstópál csüngővel együtt ugyanúgy egy nyaklánc díszei lehettek, mint ezt a VI–VII. századi merszinai kincs egyik láncán látjuk: Bank, A.V., Vizantijskoe iskusstvo v sobraniah Sovetskogo Sojuza. (Leningrad–Moskva 1965) 103. a–b kép.

13. *A gácsi lelet* – Gács (Halič, Csehszlovákia). Vétel útján jutott a Nemzeti Múzeumba az arany nyakláncból és két pár fülbevalóból álló lelet,³⁶ melyet már Hampel közölt.³⁷

a) Arany fülbevalópár (7. ábra 1–2). Hurkosan kapcsolódó arany fülbevalókarika, melyhez 4–5 nagyszemű granulációval gyöngydrótot utánzó, öntött kerek csüngőrész kapcsolódik, a mezőben keresztalakban gyöngydrót díszítéssel. A karika pereméhez 3–3 csoportban háromszög alakú granulációs dísz csatlakozik.

b) Arany fülbevalópár (7. ábra 3–4). Hurkosan kapcsolódó arany fülbevalókarika, melyhez 3–3 nagyszemű granulációval gyöngydrótot utánzó öntött, kerek, keresztáttörésses csüngőrész kapcsolódik.

c) Arany lánc (7. ábra 5). Aprószemű aranylánc 6 tagban, melyeket hosszúkás, kettős csomkakúp alakú aranylemez gyöngyökkel díszített aranydrót kapcsol össze. A lánc zárótagja két kerek, stilizált madáralakkal áttört lap, melyek hosszú fülű hurkos kapoccsal zárják a láncot.

14. *Arany fülbevalópár* - ismeretlen lelőhelyről (6. ábra 4–5).

A fülbevalópár a Nemzeti Múzeum régi anyagából származik.³⁸ Arany fülbevaló karikák. A karika vastagabb végén a gácsi fülbevalókéhoz hasonló aranydrót tekercselés. Az üres mezejű, karika alakú csüngőrész 3–3 nagyszemű granulációval kapcsolódik a fülbevalókarikához.

A gácsi lelet és az ismeretlen lelőhelyű fülbevalópár a bizánci koraközépkori ötvösművészet legszebb darabjai közé tartozik. Az arany – vagy üveggyöngyökkel tarkított, kerek zárótagos aranyláncok gyakoriak a VI–VII. századi bizánci ékszeranyagban. Konstantinápolyban találták azt a VII. századi gyöngydiszes láncot (8. ábra 1), melynek tiszta rajzolatú zárótagja a gácsi lánc kapcsolójának jó analógiája.³⁹ Herakleiosz solidusával (610–641) együtt került elő az a Konstantinápolyból vagy Szíriából származó kincs, melyben a gácsi fülbevalók párhuzamait találjuk.⁴⁰ M.C. Ross egy másik, hasonló fülbevaló kapcsán, mely feltehetőleg Szíriából származik, idézi a Hampel által közölt gácsi fülbevalókat is, megemlíti egy Szicíliaiban szintén Herakleiosz éremmel előkerült fülbevalót is és megjegyzi, hogy ezek a fülbevalótípusok a bizánci császárság határain és hatósugarán belül a VI–VII. században nagyon kedvelt ékszerek voltak.⁴¹

³⁶ Vétel Redlich Ármintól. „Előkerült a Forgács grófok gácsi birtokán, Salgótarján mellett” – valójában Gács Losoncához fekszik közel. A fülbevalók a MNM Régészeti Osztály Népvándorlás kori Gyűjteményében vannak. Ltsz.: 75/1878.1–2. N 354. Súly: 7,8; 7,3 g., 75/1878.3–4. N 214–215. Súly: 7,6; 7,5 g. A láncot a római kori gyűjtemény őrzi, Ltsz.: 75/1878.5.

³⁷ A gácsi leletet Hampel J. közli, de a fülbevalók és a lánc nem együtt szerepelnek, a lelőhely pedig ismeretlenként van megjelölve. Hampel, J., i.m. II. 338, 373. fig. 999., 389. fig. 1059., III. 259. t.2., 281.t.5. A lelet összetartozását, mely jelenleg két gyűjteményben van, Kovrig Ilona fedezte fel. Az állandó régészeti kiállításon a lelet már újra együtt szerepel.

³⁸ Őrzési hely: MNM Régészeti Osztály Népvándorlás kori Gyűjtemény. Ltsz.: 62.155.69. N 212–213. Súly: 8,25; 8,53 g.

³⁹ Ross, M. C., i. m. VIII.t.4a.

⁴⁰ Uo. 10–11., XIV.t.G.

⁴¹ Uo. 67.

A fentiekben közölt aranyékszerek zöme jó analógiákkal a VII. század végére a középvár korra keltezhető. Mint a bevezetőben említettük, közreadásukkal csak a középvár kori régészeti kört kívántuk színesíteni, egyben rámutatni ennek a régészeti kultúrának erős bizánci eredetű összetevőire.

A közölt aranytárgyak nagyrésze lelőhely nélküli. Néhány darabnak azonban ismert a lelőhelye és egyben sokatmondó. Az aranyláncos Gács (Halič) Losonctól Ény-ra fekszik. Gácstól 30 km-re találjuk nyugati irányban Nemesvarbókot (Zemianský Vrbovok). A kettő között déli irányban a cseh – magyar határnál található Zsély (Želovce). Nemesvarbók a VII. század utolsó harmadában elrejtett, bizánci tárgyakból és érmekből álló kincsleletéről híres. Közismert a VII. század végén kezdődő gazdag aranymellékletes zsélyi temető is. A gácsi lelet földbekerülése szintén a VII. század végén történhetett, avar szállásterületre kerülése pedig összefügghet Kelet-Szlovákia középvár kori betelepülésével. Hasonló körülmények között kerülhetett Pozsony megye területére a bizánci fülbevaló és gyűrű is. A dunapentelei peltás csüngő és ismeretlen lelőhelyű rokona pedig beletartozik abba a Tótipusztá-Igar-Dunapentele körbe, mely a VII. század végi, Duna jobb parti új fejedelmi szálláshely régészeti anyagával azonosítható.

GOLDSCHMUCK DES 7. JAHRHUNDERTS IN DEN SAMMLUNGEN DES UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS

In mehreren Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums sind byzantinische Schmucksachen aus dem 7. Jahrhundert aufbewahrt. Ein Teil davon ist zwar publiziert, doch in alten Zeitschriften, auf gezeichneten Tafeln, ohne genügende Angaben; der andere Teil war jedoch bisher den Fachleuten unbekannt. Unser Zweck ist, den aus byzantinischen Werkstätten stammenden Schmuck, der aufgrund der Analogien mit Gewißheit auf das 7. Jh. zu datieren ist, katalogartig, auf fotografischen Tafeln abgebildet, zu veröffentlichen, dadurch das mittelawarenzeitliche Denkmalmaterial zu bereichern und gleichzeitig auf dessen starke byzantinische Komponenten hinzuweisen.

Der Großteil der hier veröffentlichten Goldgegenstände ist nicht publiziert. Ein hervorragendes Stück darunter ist die sog. Prónay-Agraffe (*Abb. 1, 1–2*), welche gegenwärtig das Mittelstück eines Gürtels, zum Schmuck eines ungarischen Galaanzuges gehörend, verziert. Die Agraffe wurde in eine Nußkernkette des 16. Jhs. gefaßt. Das Objekt, dessen Fundort unbekannt ist, wurde um die Mitte des vorigen Jahrhunderts käuflich erworben und in die Schmuckgarnitur appliziert. Seine Verwandtschaft mit der Agraffe von Ozora-Tótipusztza reiht die Prónay-Agraffe in den Kreis von Tótipusztza-Igar-Dunapentele, welcher mit einer Münze von Konstantinos IV datiert ist.

Von den Goldgegenständen, deren Fundort bekannt ist, sind mehrere eben wegen dem Fundplatz vielsagend. Der Fund von Gács (Halič) (*Abb. 7, 1–5*) kam unweit von Zemianský Vrbvok und Želovce zutage. Der erste Fundort ist von seinem aus byzantinischem Schmuck und Münzen bestehenden Hortfund, verborgen am Ende des 7. Jhs. berühmt, das Gräberfeld von Želovce ist aber wegen seinen Gräbern von Ende des 7. Jhs. wohlbekannt, die reich an Grabbeigaben von Gold waren. Die Verbergung des Fundes von Gács durfte auch am Ende des 7. Jhs. geschehen, sein Vorkommen auf awarischem Siedlungsgebiet konnte mit der mittelawarenzeitlichen Besiedlung der mittleren Slowakei zusammenhängen. Unter ähnlichen Umständen durften das byzantinische Ohrgehänge und der Ring auf das Gebiet des Komitates Pozsony gelangen (*Abb. 4, 10; Abb. 5, 1*). Der Pelta-Anhänger aus Dunapentele (Dunaújváros) und ein verwandtes Stück unbekannten Fundortes (*Abb. 5, 3–4*) gehören zu jenem Kreis von Tótipusztza-Igar-Dunapentele, welcher mit dem archäologischen Fundmaterial der neuen, fürstlichen Ansiedlung des rechten Donauufers vom Ende des 7. Jhs. identifiziert werden kann.

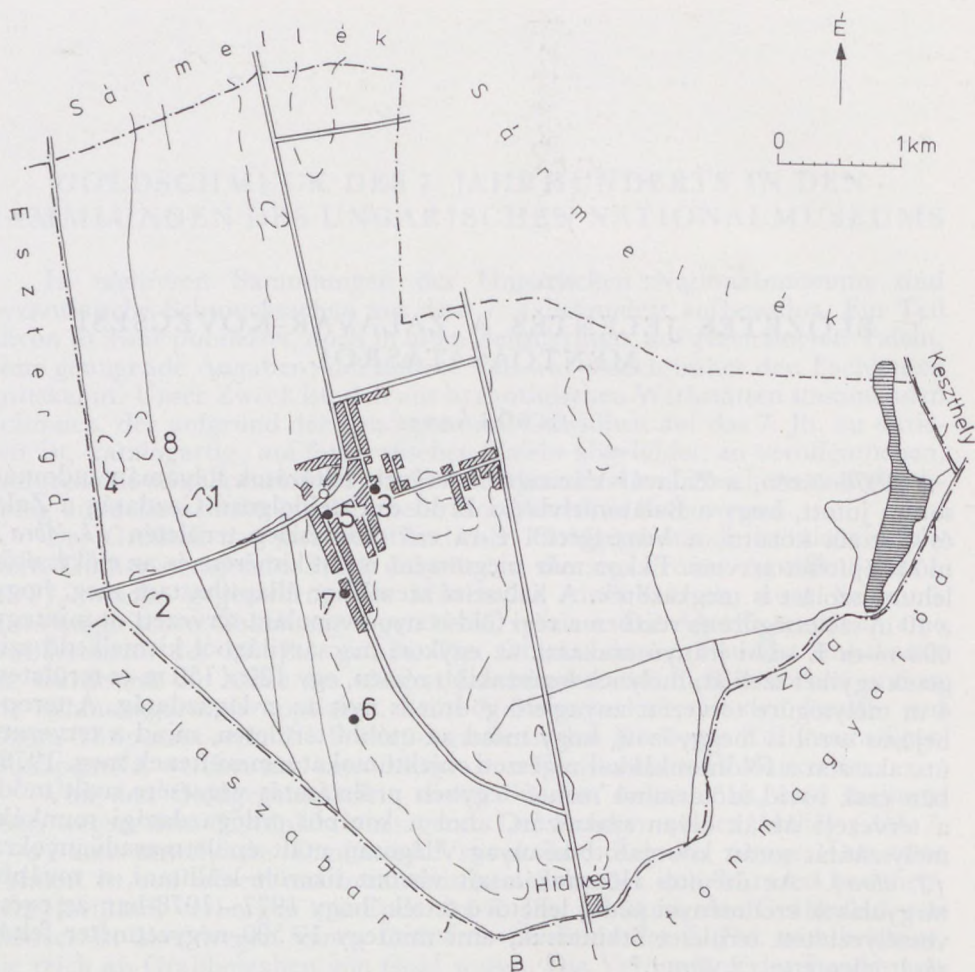
ELŐZETES JELENTÉS A ZALAVÁR-KÖVECSESI MENTŐÁSATÁSRÓL

Cs. SÓS Ágnes

1976 őszén, a Zalavár-Várszigeten végzett feltárások folyamán tudomásra jutott, hogy a Balatonfelvidéki Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság a Zala és Kiszala közötti, a Várszigettől É-ra eső erdőrészelg területén (1. ábra) műút építését tervezi. Ekkor már megtörtént az út kimérése és az előkészítő-lehumusztolást is megkezdték. A helyszíni szemlekor állapíthattam meg, hogy a 10 m szélességűre és részben a régi földút nyomvonalára tervezett út mintegy 600 m-es É–D-i irányú szakasza az egykori mocsárvilágból kiemelkedő szigeteket egyikét szeli át, melynek legészakibb részén, egy 120×150 m-es területen 4 m mélységűre tervezett anyaglelő gödröt is nyit az erdőgazdaság. A terepbejárás arról is meggyőzött, hogy mind az utóbbi területen, mind a tervezett útszakaszon a földmunkákkal régészeti objektumokat semmisítenek meg. 1976-ban csak rövid időtartamú mentő- egyben próbaásatás végzésére nyílt mód, a tervezett útnak olyan szakaszán, ahol a korábbi erdőgazdasági munkák, mélyszántás során kiforgatott kőanyag világosan utalt épületmaradványokra (2. ábra).¹ Az útéptítés előmunkálatait viszont sikerült leállítani, a további tárgyalások eredményei pedig lehetővé tették, hogy 1977–1978-ban az egész veszélyeztetett területet átkutassuk, ami mintegy 17 500 négyzetméter feltárását jelentette (2. ábra).²

¹ Az érintett erdőrészek területén a tuskózást követő mélyszántás, majd erdőtelepítés olyan időszakban történt, amikor a zalavári tervásatások szüneteltek (1967–1972), közvetlen értesülések beszerzésére nem volt mód, leletbejelentések nem történtek.

² A nagyarányú leletmentés elvégzésének lehetőségét a Magyar Nemzeti Múzeum, a Kulturális Minisztérium, a Balatonfelvidéki Erdő és Fafeldolgozó Gazdaság és az Élelmészügyi Minisztérium illetékesei részéről folyt tárgyalások folyamán született eredmények biztosították. A munka oroszlánrésze 1977-re esett, amikor 8 hónapos (ápr.1–nov.27) folyamatos munkával mintegy 13 600 négyzetmétert tártunk fel. Az átkutatandó terület nagysága, a határidő szabta kötöttségek, illetve az útéptítés és a kutatási munkák érdekeinek összehangolása olyan feltárási módszert követelt meg, mely az adott körülmények között a várható objektumok megfigyelésének optimális lehetőségét is biztosítja. Ez meglehetősen összetett feladatnak bizonyult, a részletezés mellőzésével annyit jegyeznék meg, hogy a feltárt területnek mintegy kétharmad részén alkalmaztunk gépi lehumusztolást, de részben az utóbbi területen is tanufalak közbeiktatásával csatlakozó szelvényrendszerrel dolgoztunk. Az egész területről 1:20 arányú rajzos dokumentáció készült az 1:100 arányú összesítők mellett. Munkatársak: a Magyar Nemzeti Múzeum részéről két-két hétig Lovag Zsuzsa és Nagy Emese vettek részt, mint egyetemi hall-

1. ábra Zalavár IX. századi és Árpád-kori lelőhelyei (Régészeti Topográfia I. alapján, kiegészítésekkel). 1: Réceskút; 2: Vár; 3: „községi temető” I; 4: „Rezes” (Hosszúsziget); 5: belterület, Földművesszövetkezet környéke (Árpád-kori telep); 6: Mekenye; 7: „községi temető” II; 8: Kövecses

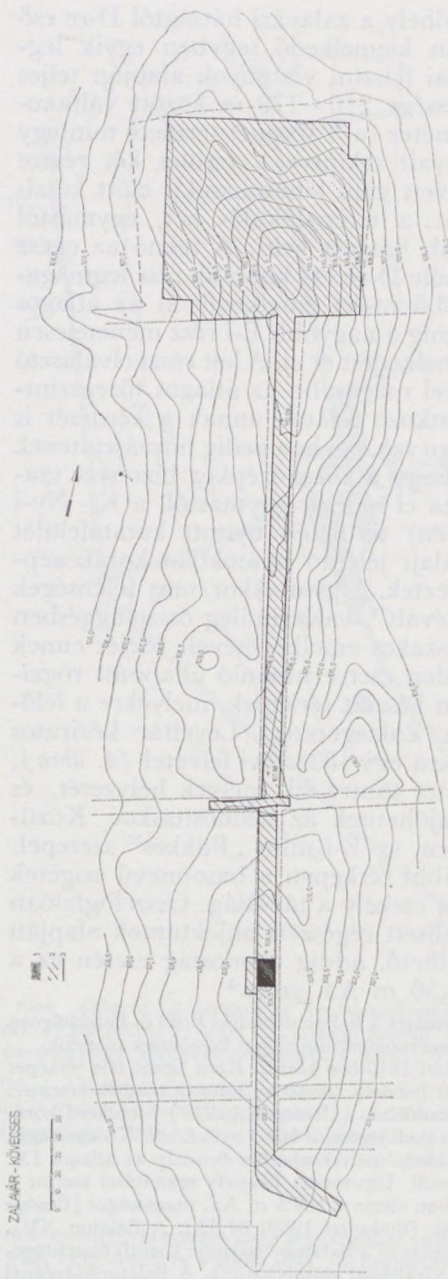
Abb. 1. Fundplätze von Zalavár aus dem 9. Jh. und aus der Arpadenzeit (mit Ergänzungen aufgrund der Archäologischen Topographie I.). 1: Réceskút; 2: Burg; 3: „Gemeindefriedhof” I; 4: „Rezes” (Hosszúsziget); 5: inneres Gebiet, Umgebung der Bauerngenossenschaft (arpadenzeitliche Siedlung); 6: Mekenye; 7: „Gemeindefriedhof” II; 9: Kövecses

gatók rövidebb-hosszabb ideig segítségemre voltak: Gaál István, Lőrinczi Gábor, Marx Mária, Soós Virág, Tóth Ágnes és Vargha Béla. Az Embertani Tár részéről konzervátorok vettek az ásatáson részt. Az anthropológiai megfigyeléseket kb. 6 héten keresztül Bottyán Olga végezte. Az ásatást megelőző rétegvonalas felvétel Farkas Pál munkája, a munka folyamán a nagyobb beméréseket Deák Ferenc és Ecsedy Tamás végezték. Fentebbi és az ásatáson fizikai munkát végző munkatársaimnak ezúton is köszönetet mondok.

Az 1976-ban „felfedezett” zalavári lelőhely a zalavári hátságtól D-re eső egykori mocsárvidék egyik legmagasabban kiemelkedő, egyben egyik legnagyobb kiterjedésű szigete lehetett. A mai felszíni viszonyok alapján teljes hossza 630–700 méterre becsülhető, szélessége 210–170 m között váltakozik, vagyis megközelítően 114 000 négyzetméter (a Vársziget területe mintegy 150 000 négyzetméter). Magassági viszonyait tekintve a terület két részre tagolódik, amit az erdőgazdaság által végzett gépi lehumuszosítás előtt készített hossz-szelvény (3. ábra)³ jól érzékeltet: a terepalakulás két, egymástól K–Ny-i irányú teknővel elválasztott domb hatását kelti. A teknő az egész terület D-i harmadánál halad keresztül, a tőle D-re eső kisebbik rész legmagasabb pontja középtájr a esik és mintegy 3,5 m-rel emelkedik ki az átlagos tőzegszintből (105–106 A.f. szint között), míg a nagyobb É-i rész menetelesen magasodik É felé, ahol „csúcsa” 5 m-es kiemelkedést ér el. A két részt elválasztó teknő legmélyebb része ma 180–190 cm-rel magasabb az átlagos tőzegszintnél. Ezek a mai felszíni tagozódásra vonatkozó adatok annak a kérdésnek is felvetik, hogy esetleg két egykori szigetről van szó, egyben pedig hozzásegítenek a lelőhely közelebbi azonosításához. Azt, hogy a koraközépkor bizonyos szakaszában a D-i és É-i részt nem választotta el mocsár egymástól, a K–Ny-i irányú erdei nyiladék („teknő” egy részén) területén nyitott kutatófelület (2. ábra) tanúsította: a bolygatatlan altalajt jelentő homokban koraközépkori, IX–X. századi objektumok jelentkeztek. Ugyanakkor más jelenségek arra is utaltak, hogy a sziget később „kettévált”, valószínűleg összefüggésben a Zala, illetve a Balaton vízszintjének időszakos emelkedésével. Idejét ennek nem tudjuk pontosan meghatározni, minden esetre hasonló állapotot rögzítenek azok a múlt század első harmadában készült térképek, melyekre a lelőhely azonosításakor támaszkodhatunk. A Zalaegerszegi Levéltár kéziratos térképei közül különösen hasznos számunkra egy 1833. évi felvétel (4. ábra), ami a Vártól É-ra. ÉK-re két olyan szigetet tüntet fel, melyek helyzetét, és egymáshoz való viszonyát tekintve számbajöhetnek az azonosításkor. Közülük a D-i, kisebbik sziget „Kövecses” néven, az É-i mint „Bükkös” szerepel. Egy másik, több mint két évtizeddel korábbi térképen a hasonló nevű szigetek helyzete valamivel eltérő, közöttük egészen csekély a távolság. Összefoglalóan annyit lehetne mondani, hogy míg az említett régészeti objektumok alapján 107 m A.f. körüli korabeli vízszint becsülhető, addig azonosítóg esetén ez a térképek készítésének idején legalább 108,50 m A.f. szint.⁴

³ A közölt ábra annak a hosszszelvénynek részlete, melyet a Balatonfelvidéki Erdő és Fafeldolgozó Gazdaság bocsájtott rendelkezésemre, Vihasz Zsolt főmérnöknek ismételtan köszönetet mondok.

⁴ A leközölt térkép leltári száma: T 37. Az említett 1810-ben készült Kern Ignác féle térképet a Balatoni Múzeum őrzi, zalavári részletének fényképét Bendefy László bocsájtotta rendelkezésemre. A jelen dolgozat 2. ábráján is feltüntetett K–Ny-i nyiladékból („Rezes-nyiladék”) jelentkező koraközépkori objektumok szint- és rétegeadatai alapján a korabeli járászint 107,5 m A.f. körüli magasságra tehető, ez összhangban van más zalavári megfigyelésekkel, melyek alapján Bendefy az átlagos IX. századi vízszintet 107,1 m A.f. körüli magasságra becsüli. Ugyancsak Bendefy számításai szerint a zalavárkörnyéki vízszint a XIV. sz. bizonyos szakaszában elérte a 108,5 m A.f. magasságot [Bendefy L. – Nagy I., A Balaton évszázados partvonalváltozásai. (Budapest 1969) 31,33.]. A Balaton XVI. századi vízszintje magas vízállása, illetve a zalavári vízállás és a Balaton vízszintje közötti összefüggések alapján ebben az időben még magasabb zalavári vízállással számolhatunk. A Balatonhídvégnél 1824–34-es években mért maximális vízállás 108,24 m A.f. és amint azt Lotz megállapítja, a Balaton vízszintje 1810–1822 között „a 106,0–109,5 m szélső értékeken belül a klimatikus viszonyoktól függetlenül bármilyen értéket felvehetett, akár hosszabb, többhetes időtartamra is”. Lotz Gy., Földr. Ért. 23(1974) 274., 268., 270.

2. ábra Zalavár–Kövecses. 1: 1976. évi feltárás;
2: 1977–1978. évi feltárás; 3: a feltárás határa

Abb. 2. Zalavár–Kövecses. 1: Ausgrabung von
1976; 2: Ausgrabung von 1977–1978; 3: Grenzen
der Erschließung

A Régészeti Topográfia I. kötetében közölt térképvázlat (I. ábra: csak a fontosabb IX – XI. századi lelőhelyek átvételével, egyben helyesbítésekkel) jelzi ugyan a mentőásatás színhelyét mint szigetet, de megnevezés nélkül, a „Hosszú” vagy „Rezes”-ként ismert szigettől K-re. Ezzel szemben a „Bükkös” szigetet, mint Börzsönyi Arnold 1907. évi ásatásának színhelyét a „Rezes” D-i folytatásának tekinti.⁵ Ma már valóban nehéz az egykori szigetvilág pusztulásnak és pusztításnak kitett maradványait akár múlt századi kéziratok térképek segítségével azonosítani,⁶ akár a néptudatban már nagyon is elmosódottan vagy sokszor ellentmondásosan élő dűlőnevekkel kapcsolatba hozni. Azonosításuk esetén azonban mégis támaszkodhattunk helyi hagyományokra is. A Régészeti Topográfia szerzői a Börzsönyi-féle ásatás színhelyével kapcsolatban ugyanis még azt is említik, hogy „a mai szóhasználatban a Hosszú-sziget és a Bükkös- vagy *Kunyhó-sziget* ma már egy néven, Bükkösként él.”⁷ A „kunyhót”, melyről a sziget újabb nevét kaphatta és mely az akkori erdőkerülő ideiglenes tartózkodási helye volt, mi viszont lelőhelyünkön tártuk fel, az É-i rész D-i harmadában. Maga az objektum egy kb. 9 négyzetméter alapterületű gödörház, D-i felében összeomlott kemencével. A maradványok közül nagyszámú XX. századi kályhacsempe is előkerül.⁸

A „Bükkös-Kunyhó-sziget” azonossága és összefüggései a Kövecses-szigettel újabb támpontokat adnak tehát az 1907. évi ásatás helyszínének rögzítéséhez is. Feltehető, hogy ez a D-i részen folyt, vagyis a „Kövecses”-en, melynek nevét 1976-ban az egész, jelenleg összefüggő „szigetre” átvittük. A „Kövecses” megnevezés egy felszínen is észlelhető romterületen alapulhat. Ilyen maradványok közül származhatott az irodalomból jól ismert korarómái, másodlagosan felhasznált sírkőtöredék is. Erről annyit tudunk, hogy a Vártól É-ra, 1 km-re került elő. Zalaváron eddig minden koraközépkori lelőhelyünk-ről ismerünk római kőanyagot, téglákat másodlagos felhasználásban, a nélkül, hogy ugyanott római réteg is jelentkezne.⁹ A Kövecses-szigeten sem hiányoznak, részben annak a kisméretű koraközépkori templomnak építőanyagából

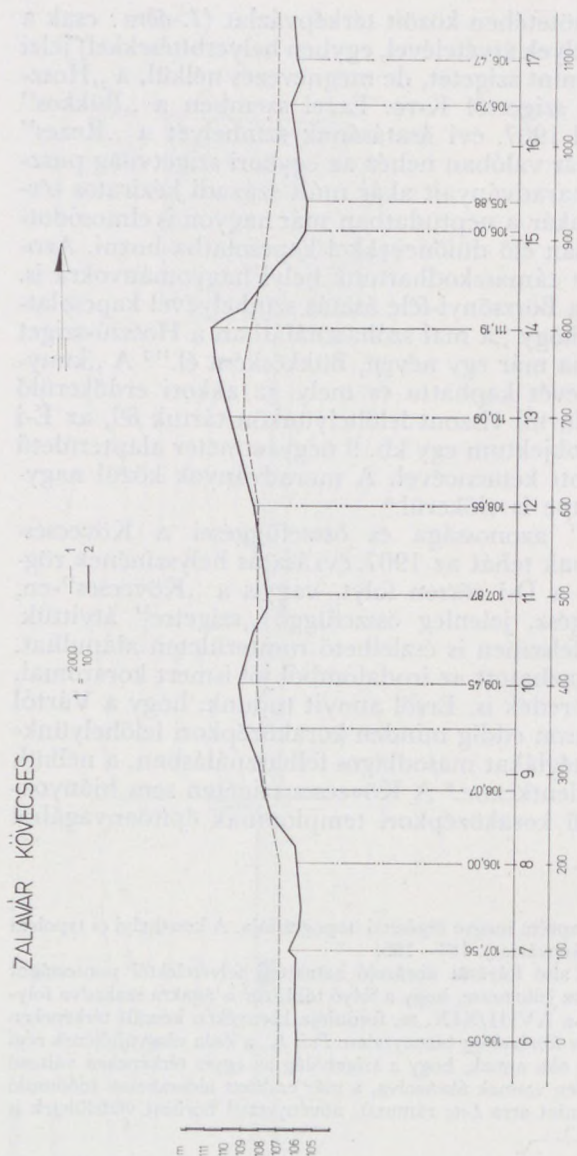
⁵ Bakay K. – Kalicz N. – Sági K., Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. MRT 1. (Budapest 1966) 182. (térképvázlat), 184–185.

⁶ A Zala szabályozása előtti, a Zala alsó folyását ábrázoló kataszteri felvételektől pontosságot nem kívánhatunk. A Zala D-i szakaszát az jellemezte, hogy a folyó többször is ágakra szakadva folytatta útját, hol előbukkanva a lápból és a XVIII/XIX. sz. fordulója környékén készült térképeken különösen a Zalavár környéki folyószakasz ábrázolása bizonytalan. Pais L., a Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. (Budapest 1942) 14. – Más az oka annak, hogy a szigetvilág az egyes térképeken változó módon és a szigetek számbelileg is eltérően vannak ábrázolva, a már említett időszakosan módosuló vízszint-változásokon (vö. 4. j.) kívül, amint arra Lotz rámutat, növényzettel borított vízfelületek is kerülhettek szigetként térképre (i. m. 272.).

⁷ MRT 1. 184.

⁸ A hatvanas években, főleg hetvenes években járó zalavári lakosok közül többen emlékeznek arra, hogy gyermekkorukban a feltárt újkori gödörház táján az erdőkerülő kunyhója állt, aki főleg árvíz vagy hóolvadási időszakban napokra is kintrekedett az erdőben. Egyébként mind a Bükkös-, mind a Kövecses-, vagy Kunyhó, vagy akár a Hosszú-sziget nevei ma már teljesen elmosódtak a néptudatban.

⁹ Másodlagosan felhasznált római kori építőanyag és szórványletelek úgy a Vár-szigeten, mint a Récskút-szigeten folytatott ásatások folyamán előkerültek; a Várból származó anyagra vö. MRT 1. 185. (a szerzők véleményét, mi szerint a szórványletelek római rétegre utalhatnak, eddigi ásatási eredményeink nem támasztják alá).

3. ábra Zalavár–Kövecses. 1: az 1977–1978-ban épített út nyomvonala; 2: eredeti felszín

Abb. 3. Zalavár–Kövecses. 1: Spur der Straße, gebaut 1977–1978; 2: Originaloberfläche

származnak, melynek feltárásával a leletmentés 1976-ban megindult és ami a Várszigettől É-ra, pontosan 1 km-re feküdt. Összevetve adatainkat, könnyen lehetséges, hogy Börzsönyi rövid kutatása a koraközépkori templom környékén folyt és Kuzsinszky Bálint joggal kételkedik abban, hogy Börzsönyi valóban római kori épületmaradványokra bukkant.¹⁰

Rátérve az 1976–78. évi mentőásatás eredményeinek összefoglalására, előjáróban hangsúlyozni szeretném, hogy az előkerült tárgyi anyag egészében még nem áttekinthető a jelen kézirat lezárásakor (az 1978. évi anyag csak 1979 második felében kerül restaurálásra), továbbá, hogy a monografikus feldolgozás megkezdődött, Jerem Erzsébet és Vörös István bevonásával.¹¹

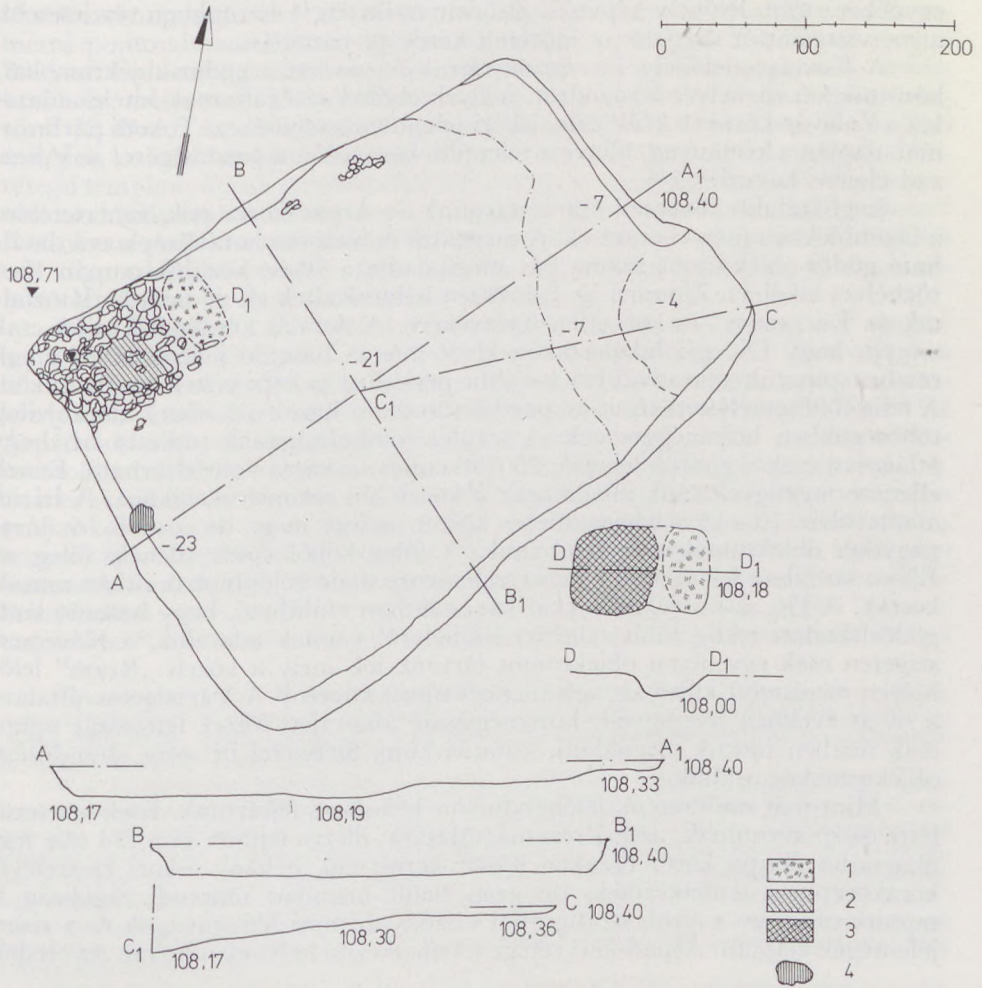
Lelőhelyünkön, a már említett koraközépkori templomon kívül 355 gödör-objektum, 145 sír, egy faszerkezetű, koraközépkori kút és őskori, több-periódusú erődítésrendszerek maradványai kerültek feltárássra. Kronológiai sorrendben haladva a tárgyi anyag jelenlegi ismeretében a legkorábbi kultúrétegek réz- és bronzkoriak, zömmel mészbetétes kerámiával datálható gödrök jelentkeztek. A terület további, csaknem folyamatos őskori használatára utalnak azok az objektumok, melyeket többek között Szentvid-i típusú bronzfibula vagy meander-mintás pintadérák datálnak a korai vaskorra és részben kerámia-, részben bronzanyag a késői vaskorra.¹² A különböző rendeltetésű őskori gödrök főleg a sziget É-i részén jelentkeztek, de nem hiányoztak a D-i „domb” területéről sem. Ugyanezt mondhatjuk a nagyterjedésű, cölöpös szerkezetű erődítés-rendszerről is, melynek maradványait (közel 1200 cölöplyuk adatait regisztráltuk), illetve planírozási réteget főleg koraközépkori sírokkal, gödrökkel vágta át. Ezzel szemben a sziget legészakibb, egyben legmagasabb részének védelmét szolgálta az az árokrendszer, mely a stratigráfiai adatok alapján egyik legkorábbi őskori periódust képviseli. A két, koncentrikusan elhelyezkedő árok közül a külső egy kb. 92×72 m-es, a belső 78×58 m-es területet zárt körül, az árok egymástól való távolsága az ásatási terület jobban megfigyelhető K-i részén 7–7,50 m volt. Kapukkal való megszakítást több szakaszon is észleltünk. Lehetséges, hogy az árok-rendszer a korai bronzkor vagy a rézkori Balatoni csoport körébe tartozik; az utóbbi elsőnek megismert erődítését a Zalavártól DNy-ra, légvonalban mintegy 41 km-re fekvő Letenyén, ugyancsak egykori szigeten figyelte meg Kalicz Nándor.¹³ A Balatoni csoportot

¹⁰ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. (Budapest 1920) 43.

¹¹ A Zalavár–Kövecses lelőhelyen előkerült embertani anyag feldolgozásának kérdései e kézirat lezárásakor még tisztázatlanok. Az 1961-től más lelőhelyeken folyt ásatásokból (Vár, Récéskút, Rezes, Mekenye) származó anyaggal együtt így több mint 500 sír embertani anyaga vár tudományos feldolgozásra és kb. ugyanennyit tesz ki az 1951–1954 között feltárt, publikálatlan vári síranyag, bár az utóbbinak publikációja való előkészítése Nemeskéri J. által már megtörtént, sőt bizonyos szempontok szerinti áttekintése is közlésre került: Acsádi, G.–Harsányi, L.–Nemeskéri J., Acta Arch. Hung. 14(1962) 113 skk.

¹² A jelentősebb őskori leletanyagot Horváth László, Jerem Erzsébet, Kemenczei Tibor és Korek József tekintették meg, a meghatározásban nyújtott segítségükért ezúton is köszönetet mondok. A feldolgozási munka jelenleg csak a koraközépkori, Árpád-kori periódusokra, illetve az állatesontanyagra korlátozódik, Jerem Erzsébet a munkába 1979 őszén kapcsolódott be. A felsorolt kövecsesi őskori periódusok más zalavári lelőhelyeire vö. MRT 1. 184, 185, 188, 189., 14, 16, 19, 24, 29, 31, 36, 37, 38. sz. lelőhelyek.

¹³ Letenye, Szentkereszt-domb: Kalicz, N., MAI 1(1970) 109.

5. ábra Zalavár–Kövecses, IX. századi gödörház. 1: hamu; 2–3: tüzelőtér; 4: kerámia

Abb. 5. Zalavár–Kövecses, Grubenhaus aus dem 9. Jh. 1: Asche; 2–3: Heizstätte; 4: Keramik

egyébként több lelőhely képviseli Zalavár területén,¹⁴ esetünkben részletesebb anyagvizsgálattól várható az időrendi kérdések tisztázása.

A Kővecses lelőhely É-i részén tártuk fel azokat a gödör-objektumokat, közöttük két tűzhelyes lakógödrt, melyek elsőnek szolgálnak hiteles adatokat a Zalavár-környék késői császárkori településtörténetéhez. Tokodi párhuzamai alapján a leletanyag, illetve a település kora a IV. század végére, az V. század elejére keltezhető.¹⁵

Legfiatalabb kővecsesi kultúrrétegünk az Árpád-korra esik, ismertetésére a későbbiekben még visszatérek. A megelőző és biztosan koraközépkorra datálható gödör-objektumok száma bár meghaladja a 70-et, közülük csupán 15 a tűzhelyes lakóház. Zömmel az É-i részen helyezkedtek el, de nem korlátozódtak az É-i „csúcs” és közvetlen környékére. A datálás kérdéseiről most csak annyit, hogy IX. sz-i lakóházakon kívül más és hasonló jellegű objektumok részben pusztult maradványai korábbi periódust is képviseltek területünkön. A félig-földbemélyített típus-csoportba sorolható házak (5. ábra) alaprajzilag többségükben hossznegyszögek. A terület romboltságának tudható be, hogy átlagosan csak a gödrök legalsó, 20–30 cm-es szakasza volt feltárható. Ennek ellenére megfigyeléseink alkalmasak a közelebbi rekonstrukciókhoz. A házak alapterülete 10–14,5 négyzetméter között oszlott meg, de kisebb, és jóval nagyobb objektumokat is feltártunk. A főleg kőből épült tűzhely főleg az ÉNy-i sarokban jelentkezett. Belső szelemenre utaló cölöplyukak ritkán mutatkoztak. A IX. sz-i objektumokkal kapcsolatban említhető, hogy hasonló korú gödörházakra eddig több zalavári lelőhelyről vannak adataink, a Kővecses-szigeten csak egy olyan objektumot tártunk fel, mely a közeli „Rezes” lelőhelyen megismert külső agyagkemencés típust követi.¹⁶ A Várszigeten általam a 60-as években megfigyelt, hossznegyszög alaprajzú házak feltárását sajnos csak részben tudtuk megoldani, kutatóárkunk metszetei itt soros elrendezésű objektumokra utaltak.¹⁷

Mint már említettem, lelőhelyünkön 145 sírt is feltártunk. Ezek két területre összpontosulnak, az É-i rész magaslatára, illetve lejtőire és a D-i rész legmagasabb pontja köré. Északon 45 sír került elő, néhány őskori kivételével koraközépkori temetkezések, de ezen belül bizonyos időrendi tagoltság is mutatkozik, úgy a sírok stratigráfiai viszonyai, mint leletanyaguk és a ritusjelenségek alapján. Árpád-kori rétege a temetkezési helynek nincsen. Az eredeti

¹⁴ MRT I. 188, 189., 29, 30, 32, 33, 34. sz. lelőhelyek.

¹⁵ A kővecsesi késő császárkori anyag legközelebbi analógiái Tokodról származnak, Lányi Vera meghatározását ezúton is köszönöm. Az esetleges Keszthely-fenékpusztai párhuzamokra, a lehetőséggel nagyon is számolhatunk, eddig még nem kaphattam felvilágosítást.

¹⁶ Szimonova, E., MAI 7(1977) 55 skk. (A 25. táblán közölt térképvázlaton a lelőhely bejelölése téves.)

¹⁷ A Vár-sziget D-i részén megfigyelt gödörházakra: Cs. Sós, Á., Knochenbearbeitungswerkstatt in Mosaburg – Zalavár. Čas.Mor.Mus. 57(1972) 190., 2. ábra.; Ua., Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichte 22. (München 1973) 12.t.2. Az 1973 óta a Vár-sziget É-i részén folyó tervásatás (a kutatási terület kiválasztását 1973-ban leletmentési feladatok határozták meg) többféle szerkezetű és rendeltetésű koraközépkori objektumot tisztázott, többek között gödörházakat is. Ugyancsak a Vár-szigeten, az 50-es években feltárt kápolna környékén megfigyelt objektumok tűzhelyek, melyek alapján ottani település is feltételezhető. A kérdésről legutóbb: Cs. Sós Á., Megjegyzések a zalavári ásások jelentőségéről és problematikájáról. In: Zalai Gyűjtemény 6. (Zalaegerszeg 1976) 127–129., 31,34.j.

sírszám szempontjából a mentőásatást megelőző pusztítás mértékét nehéz lemérni pontosabban, de megfigyeléseink alapján nemigen haladhatta meg a 20%-ot. Eredetileg is jóval nagyobb sírszámú és jellegében is más az a temetkezőhely, melyet a D-i részen tártunk fel és melyet már 1976-ban is megismerünk (2. ábra). Az eddig ismert sírok száma (100) és a temető D-i, É-i és Ny-i szélének lezárása alapján mintegy 140 sírt tételezhetünk itt fel, melyek többretegű templom-körülí temetőt alkottak. Nyújtott apszisú, kisméretű templomának analógiái többek között a morva központok területéről sem hiányoznak.¹⁸ A sírokat a melléklet nélküliség jellemzi, csupán néhány, az épülettől távolabb eső vagy a legfelső rétegbe tartozó sírban volt S-végű hajkarika, utalva a temető legfiatalabb, Árpád-kori használatára.

Mint ahogyan a Kövecses-i telep-rétegek, objektumok elemzése,¹⁹ ugyanígy a két temetkezőhely és a kisméretű templom sajátosságainak értékelése is a folyamatban levő feldolgozás feladata. Úgyszintén az is, hogy a sziget koraközépkori, Árpád-kori emlékeit a Mosaburg-i ún. Pribina-központ, illetve az Árpád-kori Zalavár összefüggéseiben világosítsuk meg. A IX. századi vonatkozásokban mindenképpen szembetalálkozunk a Mosaburg(-burg/purch) – civitas kérdéskomplexummal, a környék településtörténetének, egyben topográfiai kérdéseinek egyik legvitatottabb oldalával. Nem látszik valószínűnek, hogy azok a templomok, melyeket a IX. sz-i Pannóniára vonatkozó egyik legfontosabb forrásunk, a „Conversio Bagoariorum et Carantanorum” szerzője a Pribina által emelt „várba” (munitio, castrum) és „Pribina városába” (civitas) helyez²⁰ a kövecsesi templom azonosításakor számításba jönnének. Mivel

¹⁸ A moráviai nyújtott apszisú templomok kérdésével főleg J. Cibulka foglalkozott, idevonatkozó, vagy a kérdést érintő munkái közül l. Großmährische Kirchenbauten. In: Sancti Cyrillus et Methodius. (Praha 1963) 49 skk. A típus körüli vitára vö. Richter, V., Die Anfänge der großmährischen Architektur. In: Magna Moravia. (Praha 1965) 197 skk.

¹⁹ A koraközépkori gödörházakra vonatkozó legfontosabb irodalmat magyarországi emlékeanyagból kiindulva legutóbb Bóna I. állította össze: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. FontesAH (Budapest 1973) 88 skk., 40. és köv. j. A Zalavár-kövecsesi lakóobjektumok az ún. kelet-európai vagy szlávként is jelölt típus-csoportba tartoznak. A VI–X.sz.-ban a Dnyeper és az Elba közötti térségben elterjedt típus etnikai megoszlását bizonyos részlet-sajátosságok alapján nehéz meghatározni. Az idevonatkozó kísérletek közül említhető itt P. Grimm véleménye, mely szerint a tilledai X. sz.-i „Pfalz” területén jelentkező objektumok bizonyos alaprajzi különbségei egy korábbi germán-szláv együttélés tradícióját tükrözik: Die untere Vorburg der Pfalz Tilleda. ZfA 10(1976) 278.

²⁰ A Conversio szerzője által említett „civitas” kérdésre legutóbb a zalavári ásatások jelentőségét összefoglaló dolgozatomban tértem ki (Zalai Gyűjt. 128–129.), részben Szőke B. M. feltételezéseivel kapcsolatban: Zalavár. In: Zalai Gyűjtemény 6. (Zalaegerszeg 1976) főleg 91 skk. Jelenleg említenem kell egy újabb feltételezést, mely a Conversio szerzője által megjelölt templomok helyére vonatkozik, így közelebbről is érintve a civitas-kérdést, és mely a IX. sz.-i szerző által használt praepositiokra épít. A Conversio szerint (c. 11. ed. M. Kos 1936. 78.) a Mária templom a vár felépülése után épült: „Sed postquam praefatum munimen aedificavit, contruxit infra primatus ecclesiam . . .”; majd a Szt. Adorján templom „infra civitatem Priwinae”; a harmadik, a Keresztelő Szt. János templom pedig „in eadem civitate” állt Győrffy Gy. újabb magyarázata szerint, míg a Mária templom a „várban” és a Keresztelő Szt. János templom a „városban” állt, addig a Szt. Adorján templom „a város alatt” volt. [István király és műve. (Budapest 1977) 324] Az „infra” praepositio ellentmondásos feloldásától eltekintve, mint „belül” jelentésére vö. Niermeyer, J. F., Mediae Latinitatis Lexicon Minus. (Leiden 1976) 543. Az „urbs”, „civitas”, „castrum” és az öfelnémet „burg/burch” kapcsolataira: Köbler, G., Frühmittelalterliche Ortsbegriffe. Bl.d.t. Landesgesch. 108(1972) 1 skk.; Megjegyzés: e cikk kéziratának lezárása után jelent meg Győrffy Gy. könyvének ismertetése T. Bogay tollából az „infra” praepositio értelmezésének hasonló kritikájával: Zum Stand der Sankt-Stephan-Forschung. SF 38(1979) 254.

azonban a IX. századi civitas, erődtett maggal bíró településkomplexum, birtokjogilag nem jelentett egységet, feltehető, hogy a kisméretű templom keletkezésében a szigetek alkotta „város” belül egyik Pribina-Kocel-kori (kb. 840–874) magánkegyúri templom volt. Más kérdés, hogy az Alsó Zala völgyét lakó korábbi népesség temetkezőhelyeinek felhagyása és a magánkegyúri templomok körüli temetők kialakulása között milyen, régészeti eredmények alapján is megvilágítható történeti összefüggések vannak.²¹ A Zalavár-Kövecses lelőhelyen végzett mentőásatás eredményeitől mind az utóbbihoz, mind a Pribina-Kocel-kort megelőző periódus településtörténetéhez jelentős adatokat kaptunk.

²¹ Az alsó-ausztriai IX. sz.-i pogány ritusú temetők felhagyását *H. Friesinger* több esetben a lelőhelyek közelében ugyancsak ismert templomok építésével magyarázza, vagyis a temető „áttelepítését” tételezi fel. A pogány ritusú temetők feladása az Enns és a Wienerwald közötti területen a IX. sz. közepe tájára tehető. Más megfigyelés, hogy nagyobb, a IX. sz. második felében, a X. sz. elején is használt temetők esetén pogány ritussal összefüggő mellékletek a fiatalabb sírokban már nincsenek: *Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. I–II. MPK 15–16(1971–74) 110 skk., uo. 17–18(1975–77) 107 skk.*

VORBERICHT DER RETTUNGSGRABUNG VON ZALAVÁR-KÖVECSES

Im Waldgebiet nördlich von Zalavár-Vársziget kam es im Laufe der Jahre 1976–1978 zu einer großangelegten Rettungsgrabung. Der Fundort ist eine einst ausgedehnte Insel, ehemals nördlich von der Burg, bzw. östlich vom gleichfalls bekannten Fundort Rezes oder Hosszúsziget (*Abb. 1*), welche wahrscheinlich mit den Inseln, die auf Karten des ersten Drittels des vergangenen Jahrhunderts als Kövecses und Bükkös bezeichnet sind, identisch (*Abb. 4*). Zur Zeit der Entstehung dieser Karten wurde diese Insel, die eine Ausdehnung von etwa 114 000 m² hatte, durch den hohen Wasserstand sozusagen in zwei Inseln geteilt; sonst ist die Insel in ihrem südlichen Drittel durch eine Mulde in O-W-Richtung gegliedert, doch war sie im frühen Mittelalter zusammenhängend besiedelt. Die Rettungsgrabung wurde wegen dem Straßenbau notwendig, was eine Aufschließung von etwa 17 000 m² bedeutete; sie beschränkte sich teilweise auf die Spur der Straße, doch wurde im Norden der Insel eine zusammenhängende Fläche von etwa 120×150 m durchforscht (*Abb. 2–3*).

1976 berührte eine Aufschließung von einigen Wochen nur den Südteil der Insel; am höchsten gelegenen Ort dieses Gebietes (*Abb. 2*) wurden Reste einer kleineren Kirche mit verlängerter Apsis entdeckt. Die jüngste Periode des damit zusammenhängenden, mehrschichtigen Gräberfeldes wurde durch einige Haarringe der Arpadenzeit datiert. Die Kirche ist wahrscheinlich als eine Patronatskirche der Umgebung im 9. Jh. entstanden. Gräber mit heidnischen Begrabungsriten aus dem 9. Jh. kamen am Nordteil des Gräberfeldes vor; daselbst wurde auch ein Teil einer aus Grubenhöhlen bestehenden Siedlung derselben Periode freigelegt. Es kamen zusammen 255 Grubenobjekte zum Vorschein, die verschiedene Funktionen hatten; zeitlich verteilen sie sich unter der Urzeit (verschiedene Perioden der Kupfer-, Bronze- und Eisenzeit), der späten Kaiserzeit (spätes 4., frühes 5. Jh.), und dem 9. bis 11. Jh. Reste, welche auf Befestigungen schließen lassen, kamen aus verschiedenen Perioden der Urzeit vor; bedeutend ist ein am Nordteil der Insel beobachtetes Grabensystem, welches eine Fläche von etwa 92×72 m umfaßte.

Das reichliche Fundmaterial, welches in Folge einer insgesamt 10 Monate dauernden Rettungsgrabung zutage gekommen ist, wurde zur Zeit des Manuskriptschlusses noch nicht vollständig restauriert, aber aufgrund des schon eingehender erforschten frühmittelalterlichen Materials ist es anzunehmen, daß es uns wichtige Angaben zur Siedlungsgeschichte von Mosaburg vor Pribina liefern wird. Die Aufgabe der monographischen Bearbeitung (mit Erzsébet Jerem als Mitarbeiterin in der Erforschung des vorgeschichtlichen Materials) wird das eingehende Studium des Fundmaterials sowohl die Auswertung des neuen Fundortes im Verhältnis mit dem Zentrum Pribinas, wie auch mit dem arpadenzeitlichen Zalavár sein.

HONFOGLALÁS KORI KORONGJAINK SZÁRMAZÁSÁRÓL A VERSECI ÉS TISZASÜLYI KORONG

FODOR István

A honfoglaló magyar női viselet pompás ékességei voltak egykor a varkocsot díszítő lemezes vagy áttört, ezüsből, bronzból készült korongok. Az előbbiek közt valóságos ötvösremek is vannak (Rakamaz, Zemplén, Anarcs), kidolgozásuk semmivel sem marad el a díszes tarsolylemezekétől. Jelentőségüknek megfelelően, kutatásunk nagy figyelmet szentelt e tárgy típusnak; elemezték előállításuk technikai fogásait,¹ a hiteles leletek alapján tisztázták viseletük módját,² s ábrázolásaik gondolati hátterének megfigyeltetését is számottevő eredménnyel járt.³ Lelőhelyeik legutóbbi felsorolását Csallány Dezső 1970-ben megjelent dolgozatában találjuk.⁴ Az általa feltüntetett lelőhelyek sorából azonban törölnünk kell a 40. (ism. lh.), 41. (Tiszafüred?) és a 44. számút, mivel ezekről a korongokról bebizonyosodott, hogy avar koriak,⁵ továbbá az 50–52. számút; a karosi övvereteket, a pilinyi és a szászhalombattai szügyelővereteket.⁶ Az újabban ismertté vált lelőhelyekkel viszont lényegesen kiegészít-

¹ *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fémművészete. — *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. AH 31. (Budapest 1937) 73–94.; *László Gy.*, A népvándorlások művészete. 2. kiad. (Budapest 1970) 71–78.

² *Dienes I.*, Arch. Ért. 96 (1969) 117.; *Ua.*, Arch.Ért. 105 (1978) 108.; *Csallány D.*, Acta Arch. Hung. 22 (1970) 282–283.; *Fodor I.*, Arch.Ért. 103 (1976) 284–285.

³ *László Gy.*, i. m. 64–68.; *Alföldy A.*, An ugrian creation myth in early Hungarian phaleræ. AJA 73 (1969) 359–361.; *Kádár Z.*, FA 19 (1968) 105–112.; *Csallány D.*, Acta Arch. Hung. 10 (1959) 324.; *Budinský–Krička, V.* — *Fettich N.*, Das altungarische Fürstengrab von Zemplén. (Bratislava 1973); *Dienes I.*, Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. In: Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. (Budapest 1972) 98–105 (további irodalommal.); *Ua.*, Der Weltbaum der landnehmenden Ungarn. CQIFU II. 202–207.; *Bálint Cs.*, MFMÉ 1970/1, 35–38.; *Fodor I.*, Arch. Ért. 100 (1973) 35–40.

⁴ *Csallány D.*, Acta Arch. Hung. 22 (1970) 275–277.

⁵ *Dienes I.*, Arch.Ért. 96 (1969) 120.; *Garam É.*, Acta Arch. Hung. 32 (1980) s.a. (A szerző baráti szívésségéből olvashattam még kéziratban levő dolgozatát.)

⁶ A levél alakú szügyelővereteket csak igen ritkán, kivételes esetben használhatták hajfonatdíszként, mint a Tiszaeszlár – Vörösmarty utcai 3. sírban: *Csallány D.*, Acta Arch. Hung. 22 (1970) 268. Az sem lehetetlen, hogy másodlagosan használták ily módon a lószerszám díszeket. Az egyik püspökladányi sírban az öntött, aranyozott ezüst szügyelőveretet, amelyen hosszas használat nyoma látszik, átfúrták és női nyakékként alkalmazták. (M. Nepper Ibolya ásatása, a közöletlen leletet az ő szívésségéből tekinthettem meg.) A sorokpolányi 115. női sírban pedig két helyen átfúrt palmettadíszes tarsolyfüggesztő veret szolgált női ékítményként. (MNM, ltsz.: 3/1945.115/3.)

hetjük listáját: Sósartyán,⁷ Kistokaj,⁸ Püspökladány,⁹ Algyő,¹⁰ Kunpeszér,¹¹ Jánosszállás,¹² Tiszavasvári-Aranykert,¹³ Nyírácsád,¹⁴ Tiszafüred,¹⁵ Tizsasüly,¹⁶ Versec (Vršac),¹⁷ Dunamocs (Moča),¹⁸ Magyarhomorog,¹⁹ Madaras,²⁰ Csekej (Čakajovce),²¹ Csermend (Nitra-Čermaň),²² Gálospetri (Galoşpetreu),²³ Mór,²⁴ Tardoskedd (Tvrdošovce),²⁵ Érmihályfalva (Valea lui Mihai),²⁶ Békéscsaba,²⁷ Halimba,²⁸ Mezőtúr-alsórévai határ (?),²⁹ Kecel,³⁰ Tiszalök (?),³¹ valamint négy ismeretlen lelőhelyű darab.³² A fentiekén kívül kétségtől hon-

⁷ Fodor I., Arch.Ért. 100 (1973) 37,4.kép.

⁸ K. Végh K., HOMÉ 10 (1971) 513–514.; *Ua.*, RF I, 24 (1971) 59.; *Ua.*, Arch.Ért. 99 (1972) 277.

⁹ M. Nepfer I., RF I, 31 (1978) 77.

¹⁰ Kürti B., RF I, 30 (1977) 38.

¹¹ H. Tóth E., RF I, 24 (1971) 59.; *Ua.*, *Cumania* 1 (1972) 253.

¹² Bálint Cs., RF I, 24 (1971) 61.; *Ua.*, Arch.Ért. 98 (1971) 277.; *Ua.*, Délmagyarország a X. században. Kandidátusi értekezés, kézirat. (Budapest 1975) 5–6. kép.

¹³ Dienes I., FR I, 25 (1972) 65.; *Ua.*, Arch.Ért. 99 (1972) 264.

¹⁴ Mesterházy K., Acta Iuvenum. Emlékkönyv az Eötvös József Kollégium 70. évfordulójára, II. (Budapest 1968) 353, 1. kép.; Fodor I., Verecke híres útján... (Budapest 1975) 74. kép.; *Ua.*, Abstammung der Ungarn und Landnahme. In: Die Obere Wart. Hg. L. Triber. (Oberwart 1977) 100, Abb.4.

¹⁵ Fodor I., RF I, 27 (1974) 69.; *Ua.*, Arch.Ért. 101 (1974) 321.

¹⁶ L. jelen dolgozat 7. ábra.

¹⁷ Uo. 3–4. ábra.

¹⁸ Bálint Cs., MFMÉ 1970/1,35,1.kép.

¹⁹ Dienes I., Él.Tud. 24 (1969): 13, 612–613.

²⁰ Kőhegyi M., RF I, 30 (1977) 39.; *Ua.*, Arch. Ért. 104 (1977) 269.; *Ua.*, Acta Arch.Hung. 32 (1980) s.a.

²¹ A IX–XI. századi temetőben egy lemezes, palmettadíszes és egy áttört (leginkább talán a gálospetrire emlékeztető) korongpár került elő. A még közöletlen leleteket az ásató, Mária Rejholcová szívességből tekinthettem meg a Nyitrai Régészeti Intézetben, 1979 novemberében. A temetőről ld.: Rejholcová, M., Výskum pohrebiska v Čakajovcach, okres Nitra. (Abdeckung eines Gräberfeldes in Čakajovce, Bezirk Nitra.) Archaeologia Historica 3 (1978) 263–268.; *Ua.* Čakajovce. In: Importants sites slaves en Slovaquie. Ed. B. Chropovský. (Bratislava 1978) 49–53. (A Szlovák Régészeti Intézet rendkívül hasznos kiadványa – megtévesztő címmel ellentétben – nem csupán a szláv régészeti emlékekről nyújt rövid áttekintést, hanem a szlovákiai későavar és magyar emlékanyagot is ismerteti.)

²² Aranyozott ezüst lemezes korong, talán a dunaszekcsőivel vethető egybe. Közöletlen, a nyitrai Szlovák Régészeti Intézet kiállításán, B. Chropovský ásátása. Egy innen származó állatalakos korongról A. Točík tett említést: Tvrdošovce. In: Importants... 265.

²³ Chidioşan, N., Mormintul din perioada feudalismului timpuriu de la Galoşpetreu (raion Marghita). (Das Grab von Galoşpetreu, raion Marghita, aus der frühfeudalen Zeit.) Studii şi Comunicari 12. (Sibiu 1965) 239, 6. kép.; Dienes I., A honfoglaló magyarok. (Budapest 1972) 54, 18. kép.

²⁴ Kralovánszky A., Alba Regia 8–9 (1968) 249–250.

²⁵ Točík, A., i.m. 265–266, Fig. 110.; Bálint Cs., Honfoglaláskor. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. II. (Budapest 1977) CIV.t. 8.

²⁶ Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A., A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Rég. Tan. 2. (Budapest 1962) 82.

²⁷ Dienes I., Arch. Ért. 96 (1969) 120.

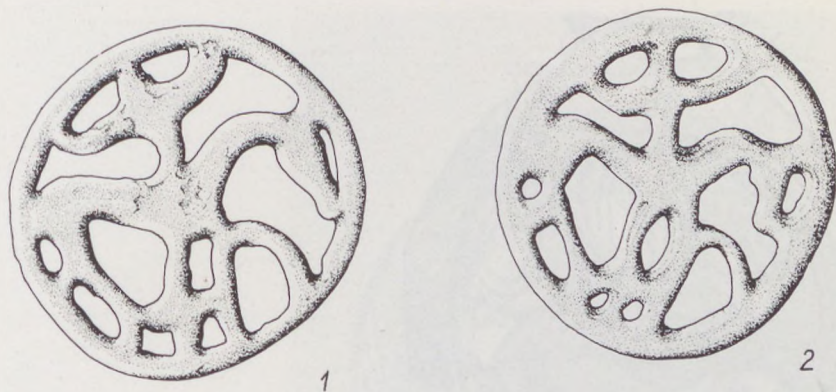
²⁸ Török Gy., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH 39. (Budapest 1962) XIII. t.

²⁹ Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A., i.m. 53 (660). – A közöletlen lemeztöredék talán korongként rekonstruálható, amire Mesterházy Károly barátom hívta fel figyelmemet.

³⁰ Dienes I., Arch. Ért. 105 (1978) 117.

³¹ Uo.

³² L. Bálint Cs., Arch. Ért. 102 (1975) 56, 6.kép.; Dienes I., Der Weltbaum... 1–2. kép. – A fentiekén kívül a Gyula-téglagyári temető lemezes korongjainak fényképét közli: Bakay K., StuCo 6 (1978) LXIII, LV.t. (Innen korábban az állatalakos áttört korongot közölték.)

1. ábra A bukovapsztai (Bucova, Románia) (1) és a laussannei (2) korong 1:1 (Kisléghi Nagy és H. Kühn nyomán)

Abb. 1. Die Scheiben von Bukovapszta (Bucova, Rumänien) (1) und Lausanne (2) (nach Kisléghi Nagy und H. Kühn) 1:1

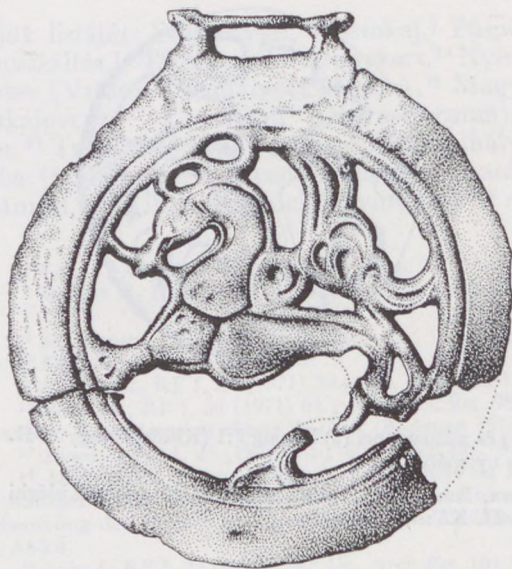
foglaló magyar sírból származik a svájci Lausanne-i Múzeumban levő ismeretlen lelőhelyű korong is (1. ábra 2), amely a bukovapsztai korongok (1. ábra 1) hasonmása.³³ Az ismeretlen származású példányok bizonytalanságát szem előtt tartva tehát jelenleg mintegy 82–84 lelőhellyel számolhatunk.

Honfoglalás kori korongjaink – mind a lemezecsek, mind az öntöttek – jelentősen különböznek a Kárpát-medencei későavar,³⁴ valamint az eddig ismert kelet-európai és nyugat-szibériai korongoktól. Ábrázolásaik, viselési módjuk sajátosan magyar jellegzetességnek tűnik, ezért kialakulásuk történetéről egyelőre még igen keveset tudunk. Ma már semmiképpen nem tartható Fettich Nándor véleménye, aki a „tarsolylemezek köre”-hez sorolt lemezes korongok készülsi helyét a levéidiái szállásokon, valahol Kijev környékén sejtette a honfoglalást megelőző évtizedekben, öntött korongjainkat pedig a kazár fémművességből származtatta.³⁵ A nagyszámú kelet-európai régészeti emléanyag tanúsága szerint díszes tarsolylemezeink és korongjaink túlnyomó

³³ Kühn, H., Die Reiterscheiben der Völkerwanderungszeit. IPEK 12 (1938) 99, Taf. 42, Abb. 11. A svájci múzeum Naudmann műkereskedőtől vásárolta a tárgyat, mint ismeretlen eredetűt. (Ltsz.: 6553.) Átm.: 4,5 cm. Bronzöntvény. Átmérője az irodalmi adatok alapján pontosan megegyezik a pusztabukovai korongokéval. Az ábrázolásbéli apróbb eltérések miatt azonban nem készülhettek egy öntőmintában. A H. Kühn által közölt magyar korong mind kivételében, mind pedig mintájában gyökeresen különbözik a Meroving-kori germán korongoktól. Garam Éva idézett dolgozatából tudom, hogy állatalakos avar korongok is kerültek vétel útján svájci gyűjteményekbe. – Az egyik pusztabukovai korong közlése: Kisléghi Nagy Gy., Arch.Ért. 24 (1904) 419.; Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Budapest 1907) 129–130, 22.t.5.

³⁴ Összegzésüket l. Garam É., i.m.

³⁵ Fettich N., Arch. Ért. 45 (1931) 77.; Ua., A honfoglaló magyarság művészete. Ars Hungarica 11. (Budapest 1935) 25–26, 33.; Ua., AH 31. 93, 98.

2. ábra A verseci (Vršac, Jugoszl.) korong rajza (1:1)

Abb. 2. Zeichnung der Scheibe von Versec (Vršac, Jugoslawien) 1:1

többsége már a Kárpát-medencében készült.³⁶ Mivel a Kárpátoktól keletre egyetlen lemezes korong sem került eddig elő, a nyomozást kutatóink az áttört, öntött korongokból kiindulva kezdtek meg. Ezek előképeit – Fettich Nándor idézett megjegyzése nyomán – a VIII–IX. századi Don-vidéki szaltovói műveltség korongjaiban ismerte fel Dienes István és Bálint Csanád.³⁷ Azt hiszem, vélekedésük helyességét az alább bemutatandó két újabb korong is megerősíti s talán egyben-másban gazdagítja is e tárgytypus származásáról eddig kialakított képet.

1978 január elején az Újvidéki Vajdasági Múzeum vendégeként alkal-mam volt a Bácska, Bánság és Szerémség területén előkerült honfoglalás kori és Árpád-kori régészeti leletanyagot tanulmányozni. Itt akadt kezembe a verseci múzeum új régészeti kiállításának vezetője, amelyben – tudomásom szerint először – közzétették a városból vagy annak környékéről származó

³⁶ László Gy., A népvándorlaskor... 64.; Dienes I., Arch. Ért. 96 (1969) 118.; *Ua.*, A honfoglaló magyarok, 61.; Fodor I., Alba Regia 17 (1979) 66.

³⁷ Vö. 35. j., valamint: Dienes I., Arch.Ért. 96 (1969) 117.; *Ua.*, Die Kunst... 101.; Bálint Cs., Arch.Ért. 102 (1975) 57.

3. ábra A verseci korong (1:1)

Abb. 3. Die Scheibe von Versec (1:1)

korongot.³⁸ Január 16-án a verseci múzeumban tanulmányozhattam a tárgyat, amelyről fényképfelvételeket és részletes leírást készítettem.³⁹

A korong lapos, egyoldalas bronzöntvény, áttört díszű, felül szabálytalan négyszög alakú függesztőfüle van (2–3. ábra). Magassága: 7,6 cm (a függesztőfülrel együtt, amely $0,53 \times 2,6$ cm), oldalirányú átmérője: 6,85 cm. Az 1,05 – 1,2 cm széles, kör alakú peremen belül levő $4,7 \times 4,6$ cm-es mezőben más honfoglalás kori korongjainkon is gyakori elvont állatalak (ló) áttört ábrázolása látható, amelynek hátából palmettára emlékeztető növényi minta magasodik. Az állat testét bemélyített vonalak osztják három részre. A mellső lábak és a nyak erőteljessége teszi dinamikussá az ábrázolást. A nyak tövénél kiágazó növény szárának indítását bemélyített pont jelzi. A rövid szárról a levelek kétfelé ágaznak, a felfelé ívelő két vonal szemlélteti az erezetet, a lefelé hajló pedig két részre bomlik, az egyik felfelé ívelve a peremhez csatlakozik, a másik az állat farát érintve fut ki a peremig. Ez utóbbi szakasz bizonyára az állat farkát jelöli, rajta már nem látható a másik féllévelen jól kivehető, az erezetet jelző vonal. Ily módon a leveles ág nem csupán indulásánál kapcsolódik az

³⁸ Barački, St., Jugoistočni Banat u ranom srednjem veku sa pregledom ranosrednjevekovnih nalazišta. Katalog uz izložbu. (Vršac 1977) 4.t.

³⁹ Ez úton is megköszönöm Stanimir Barački lekötelő szíveségét, mellyel lehetővé tette számomra a korong vizsgálatát s hozzájárult közléséhez. — Köszönettel tartozom továbbá R. Rašajskinak és Joanovics Saroltának, a verseci múzeum munkatársainak, akik munkámban előzőkenyen segítettek.

állat testéhez, hanem az alsó féllevéllel is, sőt a felső levél csúcsa is érinti a fejből induló köríves szalagot (fület?). Ezzel a kompozíció megalkotója nyilván a növény és állat szoros kapcsolatát, szinte egymásba fonódását kívánta érzékelteni.

Az ábrázolást a perem belső szélén két, egymástól 0,2 cm-re párhuzamosan futó vonal kíséri. A perem az állat első lába alatt és a hátsó lábánál eltörött, ez utóbbi helyen egy darab hiányzik a peremből és a lábból. A korongon máshelyütt is sérülés nyomaival találkozunk. A perem külső széle több helyen töredezett, az állat hátsó lábánál jól látható kitörést hátulról éles, hegyes tárgygal (lyukasztóval?) okozták. A függesztő alatti peremrészt pedig dörzsölés (reszelés?) útján érte károsodás. (Alighanem a találók voltak kíváncsiak a fém anyagára.)

A korong nem egy síkban van, közepe a széleihez viszonyítva 0,41 cm-rel van magasabban. Az öntvény vastagsága: 0,09–0,1 cm. A hátoldal teljesen sima.

A tárgy lelőhelye, valamint előkerülésének ideje és körülményei ismeretlenek. Az említett kiállítási vezetőből,⁴⁰ valamint Stanimir Barački szóbeli közléséből úgy értesültem, hogy a korong a múzeum régi anyagából való. Azonban sem Milleker Bódog nagy munkájában,⁴¹ sem másutt nem akadtam nyomára a szakirodalomban. A verseci múzeum régi kiállítási vezetőiben ugyan említik a 40. szekrényben kiállított „verseci honfoglalás kori sírleletet”,⁴² ez azonban nyilvánvalóan azzal az 1908-ban előkerült női sírlelettel lehet azonos, amelynek tárgyait Szentkláray Jenő sorolja fel („... egy karperecctőredék állatfejvégekkel, három kerek pityke, egy fülbevaló, egy áttört művű övboglár és egy sodronyrészlet”)⁴³ és amely azóta elveszett.⁴⁴ A korong újabbkori történetéről még annyit tudhattam meg, hogy néhány éve a belgrádi Nemzeti Múzeum kiállításán szerepelt.⁴⁵ Előkerülésének körülményeiről és korábbi történetéről – mivel leltári szám nélküli – talán csak a verseci múzeum régi iratanyagából tudhatnánk meg egyet-mást, ennek átnézésére azonban nem volt módom. Annyit mégis nagyon valószínűnek tarthatunk, hogy nem az első világháború előtti időben került a múzeumba, mert ebben az esetben aligha lappangott volna eddig ismeretlenül.

Annak valószínűségét, hogy Versecen egy olyan, viszonylag rangos női sír kerülhetett elő, amelyben varkocsdíszítő korong is volt, az a lelet is megerősíti, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum 1900-ban vásárolt Dömötör László aradi tanártól. (Ltsz.: 95:1900.)⁴⁶ Sajnos, leletkörülményei ennek sem

⁴⁰ L. 38. j. 11,4.t.

⁴¹ Milleker B., *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből, I–III.* (Temesvár 1897–1906)

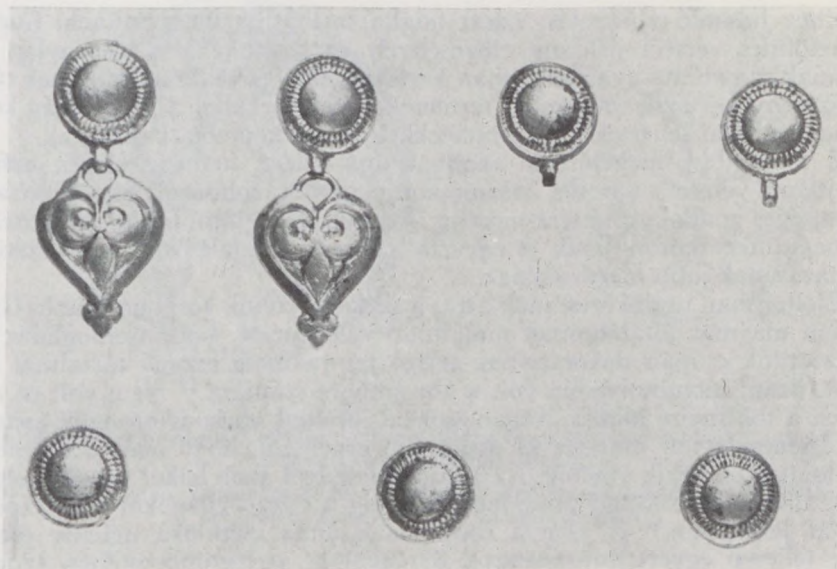
⁴² *Ua.*, *Kalauz a verseci városi múzeum és könyvtár régiségtárában.* (Versec 1910) 19.; *Ua.*, *Führer durch die Altertums-Sammlung des Städtischen Museums in Vršac.* 4. Aufl. (Vršac 1939) 21.

⁴³ Szentkláray J., *Temes vármegye története összefoglaló rövid előadásban a legrégibb kortól az 1867. évi alkotmányos kiegyezésig.* Klny. a Magyarország vármegyéi és városai „Temes vármegye” c. monográfiából. (H.é.n.) 246.

⁴⁴ Bálint Cs., *Délmagyarország*... II, 73.

⁴⁵ *Uo.* II, 72.

⁴⁶ Hampel, J., *Arch.Ért.* 21 (1901) 189.; *Ua.*, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn,* II. (Braunschweig 1905) 858–859.; *Ua.*, *Újabb tanulmányok*... 212–213.

4. ábra A verseci lelet (1:1)

Abb. 4. Der Fund von Versec (1:1)

ismeretesekek. Eredetileg három aranyozott ezüst kettős csüngő és öt kerek veret (ezekből kettő az előbbi típusú csüngők felső része volt) került a múzeum gyűjteményébe, a csüngős veretekből a későbbiekben egy elveszett (4. ábra). A palmettadíszes, finom kidolgozású és aranyozású csüngők kétségkívül gazdag női sírból származnak, talán éppen abból a temetőből, amelyből a korong is előkerült.

A verseci korong ábrázolása jól beillik azon honfoglalás kori korongjaink sorába, amelyen állatalak és a hátából kinövő palmetta látható (Eger, Nyíracsad, Zemplén, Kistokaj, Békéscsaba, Kecel, Dunamocs, Bashalom), csupán az öntvény lapos volta páratlan eddig. Először fordul viszont elő a függesztőfül honfoglalás kori anyagunkban. Ennek párhuzamait az avar kori korongokon találjuk (pl. Alattyán,⁴⁷ Gyód,⁴⁸ Kékesd,⁴⁹ Tiszaderzs,⁵⁰ Tiszafüred,⁵¹ Kaposvár⁵²). Az avar korongokon azonban mindeddig teljesen ismeretlen a

⁴⁷ Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40. (Budapest 1962) XXX.t.28.

⁴⁸ Kiss A., Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period in Hungary. 2. Ed.I.Kovrig. (Budapest 1977) X, LXV.t.7.

⁴⁹ Uo. XVII, LXVII.t.5.

⁵⁰ Garam É. – Kovrig I. – Szabó J. Gy. – Török Gy., Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries... I. (Budapest 1975) XXIX.t.7.

⁵¹ Garam É., i.m.

⁵² Bárdos E., SMK 3 (1978) 53. (28. sir.)

versecihez hasonló ábrázolás. Ezért aligha tarthatjuk valószínűnek, hogy a függesztőfüles verseci példány előzményeit az egyébként is viszonylag kis-számúnak mondható avar anyagban kereshetnénk. Sokkal ésszerűbbnek tűnik az előzményeket azokon a keleti területeken keresni, ahol a magyarság kelet-európai szállásai lehettek vagy amelyekkel őseink kapcsolatban álltak.

E kitekintést megelőzően azonban úgy vélem, nem felesleges néhány szót ejteni a verseci s a hozzá hasonló korongok ábrázolásáról. Ennek tartalma és lehetséges gondolati háttére ugyanis — mint alább látni fogjuk — közelebb visz bennünket korongjaink (s egyúttal egész honfoglalás kori művészetünk) származásának jobb megértéséhez.

Előjáróban utalni szeretnék arra, a szakembereink körében László Gyula nyomán ma már általánosnak mondható vélekedésre, hogy honfoglalás kori művészetünk csupán dekoratívnak tetsző mintakincse eszmei tartalmat hordozott, azaz: mondanivalója volt a kor embere számára.⁵³ Nem volt ez más-keppen a többnyire alakos ábrázolásokkal díszített varkocskorongok esetében sem. Dienes István mutatta ki meggyőző érveléssel, hogy óvó-védő szerepet tulajdonítottak nekik viselőik. Az állatok alakjával azok lelkét vélték szolgál-tukba állítani, a növényi ornamentika pedig a létező világokat összekapcsoló világfát jelképezte.⁵⁴ A világfa megformálásának szándéka néhány esetben szinte teljesen egyértelmű (Anarcs, Sárospatak), a legtöbb esetben azonban csak palmetták vagy levelek jelzik. A honfoglalás kori művészetünkre jellemző elvontság, a jelképek dekoratív mintákká való leegyszerűsödése — úgy vélem — aligha jelenthet mást, mint azt, hogy e jelképek tartalmával mindenki tisztában volt. Ez az elvontan fogalmazó művészeti stílus azonban békésen meg-túrta a jóval egyértelműbb kifejezési formákat is. Néhány egyszerűbb kiviteltű korongunkon nemrég ugyancsak Dienes István ismerte fel a népünk hitvilá-gában jelentős szerepet játszó madaras csúcsú világfa félreérthetetlen megje-lenítését.⁵⁵

A verseci típusú korongok megfejtésénél is az egyértelműbb kompozíció-kat kell alapul vennünk. Ahhoz aligha férhet kétség, hogy az állat hátából kinövő palmetta az életfát vagy világfát jelképezi.⁵⁶ Bálint Csanád ugyan azzal a lehetőséggel számolt, hogy a szaltovói korongokéhoz hasonló lovas alakját ismerhetjük fel benne.⁵⁷ Ennek azonban véleményem szerint éppen az általa közölt dunamocsi korong ábrázolása mond ellent (5. ábra 1). Ezen ugyanis világosan kivehető, hogy az állat marjából kinövő leveles ág (életfa) gyökerét is ábrázolták annak hasa alatt. Ugyanúgy két gyökérből egyesül itt az életfa felmagasodó törzse, mint az anarcsi korongon,⁵⁸ a szakonyi⁵⁹ és

⁵³ László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. (Kolozsvár 1943) 66–67.; Dienes I., A honfoglalás kora. (Bp. 1970) 8–12.

⁵⁴ Dienes I., Die Kunst...; 101–105.; Ua., A honfoglaló magyarok. 52–55.

⁵⁵ Ua., Die Weltbaum... 205.

⁵⁶ Ua., Die Kunst...; 104., Ua., A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek. In: Uráli népek. Szerk. Hajdú P. (Budapest 1975) 95.

⁵⁷ Bálint Cs., MFMÉ 1970/1, 36–37.

⁵⁸ Dienes I., A honfoglaló magyarok, 35. kép.

⁵⁹ Uo. 49, 16. kép.

5. ábra A dunamocsi (Moča, Csehszlov.) korong (Bálint Cs. nyomán) és a turkesztáni gemma ábrázolása (Gubaev – Lelekov nyomán)

Abb. 5. Die Scheibe von Dunamocs (Moča, Tschechoslowakei) (nach Cs. Bálint) und die Darstellung der Gemme Turkestan (nach Gubaev – Lelekov)

érsekújvári⁶⁰ szügyelővereten, vagy a közismert bezdédi és a cseremiszföldi (nézetem szerint szintén magyar eredetű⁶¹) veszelovi tarsolylemezen. Igaz, hogy az állat hasa alatt induló két ág (gyökér) egy ágban (törzsben) való egyesülése a többi hasonló korongon nem ismerhető fel ilyen világosan (a dunamocsihoz a kistokaji áll még igen közel ebben a tekintetben⁶²), de a két-ágú indítás itt is kivehető (Bashalom, Nyíracsd). Más példányokon az életfa indításának jóval elvontabb változatait figyelhetjük meg (Pusztabukova, Békéscsaba⁶³). Emellett az alább ismertetendő tiszasülyi lovaskorong ábrázolása lényegesen eltér ettől a típustól.

A fentiek alapján úgy vélem tehát, hogy a versecihez hasonló ábrázolásokban a világfa előtt álló állat megjelenítését láthatjuk még azokban az esetekben is, amikor a fa gyökerét nem jelölték, mint például a verseci példányon. A fa előtt álló állat elvont alakjában Bálint Csanádhoz hasonlóan⁶⁴ magam is lovat vélek felismerni. Kétségtől ennek az állatnak az alakját mintázták a pusztabukovai és a Svájcban őrzött korong készítői (1. ábra).

Talán annak felderítésére is kísérletet tehetünk, hogy milyen gondolati tartalom húzódhatott meg egykor az ilyenfajta (mint láttuk, korántsem ritka) ábrázolások mögött. Nem részletezem itt az életfának a sámánhitű népek –

⁶⁰ *Rejholcová, M.*, Pohrebisko z 10. – 12. storočia v Nových Zámkoch. (Gräberfeld aus dem 10. – 12. Jahrhundert in Nové Zámky.) S1A 22 (1974) 456, VII.t.14 – 15.; *Ua.*, Nové Zámky. In: *Importanst.*... 174, Fig. 71.

⁶¹ *Fodor I.*, Alba Regia 17 (1979) 69.

⁶² K. Végh Katalin szívességéből megtekinthettem a még közöletlen lelet fotóját.

⁶³ A békéscsabai korong fotóját Dienes István baráti szívességéből tekinthettem meg.

⁶⁴ L. 57.j.

köztük a honfoglaló magyarok — hitvilágában játszott fontos szerepét, amelyről honfoglalóink művészete is tanúskodik.⁶⁵ A lónak és az életfának együttes ábrázolása véleményem szerint ugyancsak a samanisztikus hiedelmek gondolatköréhez tartozik. Népünk emlékrögökben élő ősi hiedelme szerint ugyanis a sámán lovon jut fel az életfa tetejébe, a felső világban lakozó szellemekhez. A sámándob tulajdonképpen a sámán lova, a táltosló, amelyet a dobverővel, azaz a korbáccsal biztat gyorsabb ügetésre lovasa a szellemvilágba vivő úton.⁶⁶ Egyik népmesetípusunk szerint a király udvarában növő hatalmas fára való feljutás közben a hős annak ágai közt rézszerű, ezüstszerű, aranszerű, gyémántszerű lovakra lel, ezeket megeteti, megitatja s rajtuk teszi meg a mind felsőbb rétegekbe vezető utat.⁶⁷ A Pávatoll c. székely népmesében pedig — amelyre ebből a szempontból Bálint Csanád utalt először⁶⁸ — az úton talált, beszélni tudó lókoponyát „...a király parancsolatjára a palota ablaka alá két singnyire beássák a földbe, hogy ne ártasson. A legközelebbi éjen egy olyan terebélyes borostyánfa nőtt ki a lófölből, hogy az ágai benőttek a palota ablakán, s annak belőlről mind a négy falát befönték szépen kivirágozva.”⁶⁹ A későbbiekben életet adó csodálatos fa kétségkívül a halála után megelevenedni képes táltosló szabadlelkét hordozó, tehát magát az állatot megszemélyesítő koponyából nőtt ki.⁷⁰

Népmeséink életfán tanyázó s a hőst az égi rétegekbe juttató táltoslovaiktól idézi fel bennünk a zempléni vezérsírból előkerült egyik korong (6. ábra), amelynek hasa alatt az általánosabb megfogalmazással ellentétben nem az életfa gyökerét és törzsét látjuk, hanem az állat hátán levőhöz némileg hasonló, csúcsával lefelé irányuló, háromlevelű palmettacsokrot. Az egykori ötvösmester talán az életfa ágai közt, magasan a fa törzsébe rejtett istállóban tanyázó aranszerű paripát kívánta megjeleníteni.⁷¹

A világi rétegeket összekötő életfának és a túlvilág szellemlényeivel kapcsolatot létesítő sámán (táltos) lovának kapcsolatát nem csupán népmeséink tükrözik, hanem népi ábrázolóművészetünk remekei is. A Szűcs Sándor által gyűjtött sárréti pásztor faragványokon az életfa mellett lovat vagy ló-

⁶⁵ Vö. *Diószegi V.*, Népi kultúra — népi társadalom 2–3 (1969) 295–326.; *Dienes I.*, Die Kunst... 104–105.; *Ua.*, Der Weltbaum... 202–207.; *Fodor I.*, Arch.Ért. 100 (1973) 35–40. L. még: *Hoppál M.*, Mítosz: kép és szöveg. In: *Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához*. III. (Budapest 1978) 301–337.; *Komoróczy G.*, Ethn. 87 (1976) 569–573.

⁶⁶ *Diószegi V.*, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. (Budapest 1958) 218.; *Ua.*, Samanizmus. (Budapest 1962) 47.; *Ua.*, A pogány magyarok hitvilága. (Budapest 1967) 66, 72–75.

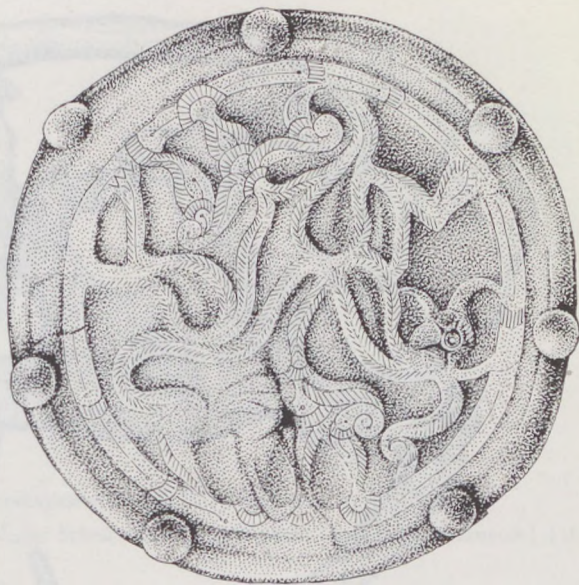
⁶⁷ *Ua.*, A pogány magyarok... 61, 66.; *Berze Nagy J.*, Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok. (Pécs 1958) 131–132.

⁶⁸ *Bálint Cs.*, MFMÉ 1970/1, 37.

⁶⁹ *Kríza J.*, Székely népköltési gyűjtemény, II. (Budapest 1956) 76.

⁷⁰ Vö. *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok lélekhiedelmeinek régészeti bizonyosságai. In: *Előmunkálatok*... III, 37–38.; *Ua.*, A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. In: *Régészeti barangolások Magyarországon*. Szerk. Szombathy V. (Budapest 1978) 224–231.; *Ua.*, Arch.Ért. 105 (1978) 110.; *Ua.* Alba Regia 17 (1979) 87.

⁷¹ A korong felülete több helyen sérült, így az állat hátából kiágazó palmetta jobboldali levelei nem vehetők ki tisztán. — Ezúton is szeretném megköszönni a nyitrai Szlovák Régészeti Intézet vezetőinek és munkatársainak, hogy 1979 novemberében Mesterházy Károllyal eredetiben vizsgálhattuk a zempléni leleteket, s azokról Bánó Attila grafikusművész barátunk gondos, elemző rajzot készíthetett.

6. ábra A zempléni (Zemplín,
Csehszlov.) korong (1:1)

Abb. 6. Die Scheibe von Zemplén
(Zemplín, Tschechoslowakei) 1:1

fejet is megjelenítettek az ősi hitvilágot jól ismerő népi faragóművészek.⁷² Feltehető, hogy a ló alakjában magának a sámánnak az állatalakban megjelenő szabadlelkét láthatjuk. Diószegi Vilmos mutatta ki, hogy a táltosok szarvas és ló alakjában vívott küzdelme hitvilágunk ősi rétegeibe tartozik, míg a bika alakjában való viaskodás a honfoglalás előtti török kapcsolatok idején került a magyarság táltos hiedelmei közé.⁷³

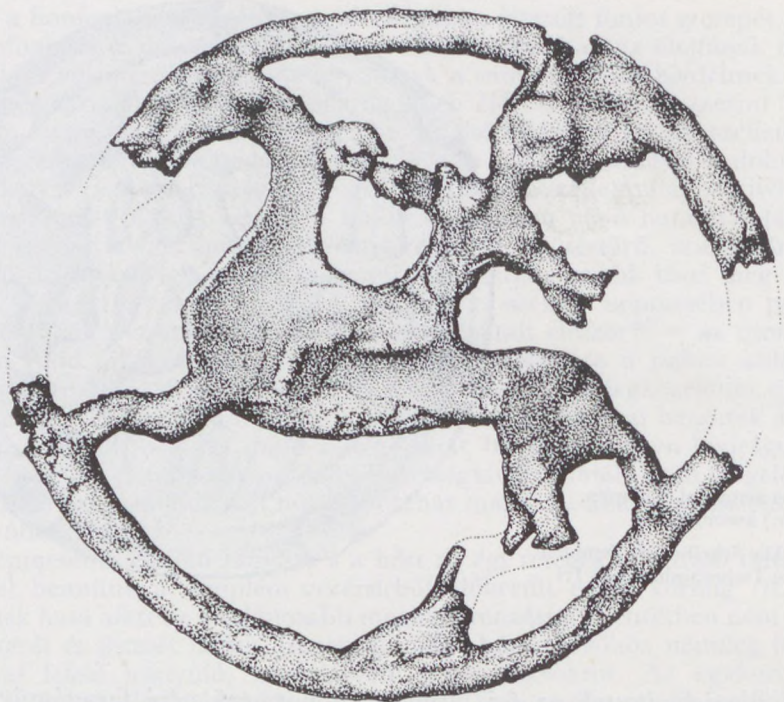
A ló és az életfa alakjának összekapcsolását rendkívül ősi időktől megfigyelhetjük. Az életfa hitvilági szerepe már a mezopotámiai civilizációkban jól ismert.⁷⁴ A ló alakja akkor és ott talált utat az emberi hiedelmek világába, amikor a gazdálkodásban már nagy jelentőségre tett szert. Az újabb kutatások fényében az az elképzelés tűnik a legvalószínűbbnek, amely szerint a ló házasításának színhelye a kelet-európai steppevidék lehetett, ideje pedig az i. e. IV. évezred.⁷⁵ A délorosz steppeken az i. e. III. évezred elején megjelennek a

⁷² Szűcs S., Ethn. 63 (1952) 151–162, 2–3. kép.; Diószegi V., A sámánhit emlékei... 290–291, 29, 31. kép.; Ua., A pogány magyarok... 2–3. kép.

⁷³ Diószegi V., Ethn. 63 (1952) 353–354.

⁷⁴ Komoróczy G., i.m.; Ivanov, V.V., Opyt istolkovanija drevnoindijskikh terminov, obrazovannyh ot asva- „kon” (Žertvoprinošenje konja i derevo asvattha v drevnej Indii.) In: Problemy istorii i kul'tury narodov Indii. Red. G.A. Zograf, V.N. Toporov. (Moskva 1974) 84.

⁷⁵ Bibikova, V. I., Do istorii domestikacii konja na pivdannomu shodi Evropy. Archeologija 22 (1969) 65–67.; Kuz'mina, E. E., Rasprostranenie konevodstva i kul'ta konja u iranojazyčnyh plemen Srednej Azii i drugih narodov Starogo Sveta. In: Srednjaja Azija v drevnosti i srednevekov'e. (Istorija i kul'tura.) Red. B.G. Gafurov, B.A. Litvinskij. (Moskva 1977) 28–29, további irodalommal. Vö.: Bökönyi S., Ethn. 80 (1969) 281.; Ua., History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. (Budapest 1974) 238.

7. ábra A tiszasülyi korong rajza (1:2)

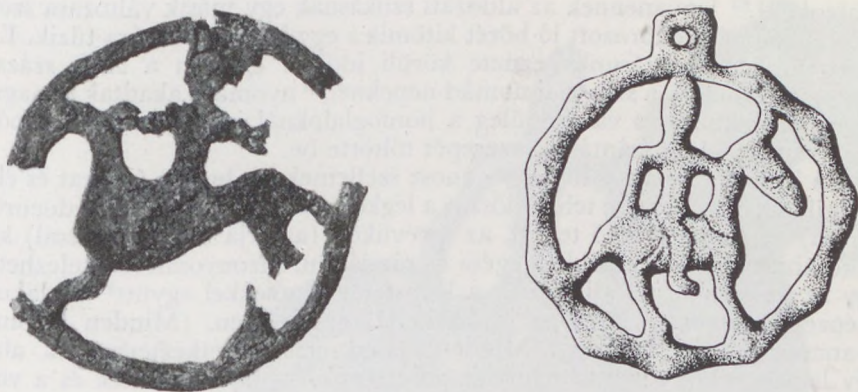
Abb. 7. Zeichnung der Scheibe von Tiszasüly (1:2)

ló hitvilági szerepének kétségbevonhatatlan bizonyítékai, a lovastemetkezések. A gödörsíros kultúra temetőiben az elhunyt sírja mellett néhány esetben a ló koponyáját és lábsontjait lelték a régészek,⁷⁶ ami bizonyossá teszi, hogy nem túlvilági útvalóként (ételmellékletként) helyezték a sírba, hanem a honfoglalás korban is általános részleges lovastemetkezés ősi változatával találkozunk itt először.⁷⁷ A délorosz steppe legősibb lótaratói általános feltevés szerint indoeurópaiak — közelebbről talán ősirániak — lehettek, s tőlük (főként vándorlóik révén) terjedt el ez a gazdálkodási ágazat, s vele együtt a ló hitvilági értelmezése is Eurázsia hatalmas térségein.⁷⁸ Nemrég V. V. Ivanov

⁷⁶ Kuz'mina, E.E., i.m. 29–30. — E műveltség gazdálkodásának kiváló elemzését ld.: Merpert, N.Ĵa., Drevnejšie skotovody Volžsko-Ural'skogo meždureč'ja. (Moskva 1974) 101–122.; Šilov, V.P., Očerki po istorii drevnih plemen Nižnego Povolž'ja. (Moskva 1975) 71–91.

⁷⁷ A hitvilági háttérre l. László Gy., Régészeti tanulmányok. (Budapest 1977) 95–124.; Ua., A honfoglaló magyar nép élete. (Budapest 1944) 479–486. (A továbbiakban: HMNÉ.)

⁷⁸ Kuz'mina, E.E., i.m. 31–46.; Ua., Kon' v religii i iskusztve sakov i skifov. In: Skify i sarmaty. (Kiev 1977) 96–119.; Smirnov, K.F., — Kuz'mina, E.E., Proischozhenie indoirancev v svete novejših arheologičeskikh otkrytij. (Moskva 1977) 51–57.; Gening, V.F., Mogil'nik Sintašta i problema rannih indoiranskih plemen. SA 1977/4, 53–55, 73.

8. ábra 1: a tiszasülyi korong; 2: a pervomajskoei korong (V.A. Kuznecov nyomán) 1:1

Abb. 8. 1: die Scheibe von Tiszasüly; 2: die Scheibe von Pervomajskoe (nach V.A. Kuznecov) 1:1

az ősi indiai epikus hagyományok elemzése útján rajzolt szemléletes képet az életfa és a ló alakjának hitvilági összefonódásáról.⁷⁹ Eszerint a ló-életfa páros elképzelés az ember-életfa összefüggést helyettesítette. Ez utóbbi pedig az életfánál történő, az isteneknek szánt emberáldozatot jelentette. Az emberáldozatot később a lóáldozat helyettesítette, s ezt szintén az életfával hozták kapcsolatba. (Ez az összefüggés nem csupán az indiai mitológiában tükröződik, hanem a nyelvben is. A világfát jelentő szanszkrit „aśvattha” ugyanis az „aśva” = ló szó származéka.⁸⁰) Az életfánál történő áldozat rendkívül széles körben elterjedt Eurázsia népeinél. Értelmét V.V. Ivanov – L. Ja Sternberg adataira hivatkozva⁸¹ – abban véli fellelni, hogy a szibériai (például a mandzsu-tunguz) nyelvek jelentős részében ugyanaz a szó jelenti a fát és az utat. Emögött az a hit lappang, hogy a sámán lelke a világfán jut fel az égi rétegekbe. Ennek a rendkívül ősi elképzelésnek a régi indiai és a még korábbi indoeurópai (latin) hagyományokban is nyomára akadtak a kutatók.⁸²

Minden bizonnyal a fenti elképzelés húzódik meg abban a századunkig megőrzött temetkezési szokásban, amikor az elhunyt tiszteletére leölt és feltorozott ló bőrét a lábbal és a koponyával együtt a sír melletti fára akasztják. 1921-ben M. P. Grjaznov még részt vett egy ilyen szertartáson, a szibériai

⁷⁹ L. a 74. j.-ben idézett művét.

⁸⁰ Uo. 75.

⁸¹ Sternberg, L. Ja., Kul't orla u sibirskih narodov. SbMAÉ V/2 (1925) 737.

⁸² Ivanov, V.V., i. m. 119.

hakaszoknál.⁸³ Ugyanennek az áldozati szokásnak egy másik változata szerint a hasonlóképpen feltorozott ló bőrét kitömik s egy hosszú póznára tűzik. Ezt a szokást az időszámításunk kezdete körüli időktől egészen a XX. századig nyomon kísérhetjük a szibériai nomád népeknél,⁸⁴ nyomára akadtak a magyarországi avaroknál,⁸⁵ s valószínűleg a honfoglalóknál is előfordult.⁸⁶ A pózna itt nyilván a világfa (sámánfa) szerepét töltötte be.

Az isteneknek, a segítő vagy gonosz szellemeknek hozott áldozat és életfa vagy világfa összefüggése tehát először a legkorábbi lótarotknál, az indoeurópai (ősiráni) népeknél érhető tetten, az ő révükön (az árja bevándorlással) kerül át Indiába s terjed el későbbben egész Euráziában. Bizonyosan feltételezhetjük, hogy az ugor együttélés korában a lovastemetkezésekkel együtt⁸⁷ kialakul ez a képzet az ugróság körében is, az i.e.II. évezredben. (Minden bizonnyal ugyancsak ősiráni hatásra). Mindenképpen erre következtethetünk abból, hogy legközelebbi rokonnépeink, az obi-ugorok, — de a permiek és a volgai finnek is — a lóáldozatot az áldozati tér szent fájánál hozzák. K.E. Karjalainen közli egy Szurgut környéki fehérlo-áldozat fényképfelvételeit, ahol az áldozati lovat egy fához (a szent fához) kötve ölték meg.⁸⁸ Az áldozati állatok bőrét az obi-ugorok is a fák ágaira vagy karókra tűzték.⁸⁹ A szent fa (világfa) szerepét az áldozatoknál Munkácsi Bernát abban látja, hogy „...az előidézett istenség arra szálljon s annak mentén a bemutatott áldozathoz leszőkeljen, majd fölvigye az áldozatot ugyane fácska mentén, mint valami pallón, vagy létrán az Égatyához, még pedig hibátlanul, anélkül, hogy a meredek úton az állat „keze-lába” összetörjék”.⁹⁰ Arra semmiképpen nem gondolha-

⁸³ „1921-ben a Jeniszej melletti Kopkojev uluszban jelen voltam egy hakasz halotti toron, amelyet az elhunyt halálát követő negyvenedik napon rendeztek. A halotti tor befejeztével az áldozati ló bőrét a benne hagyott koponyával és alsó lábcsontokkal együtt a temető melletti nyírfára akasztották, amelyen ekkor már több ilyen bőr volt a korábbi torok emlékeként.” *Grjaznov, M. P., Istorija drevnih plemen Verhnej Obi po raskopkam bliz s. Bol'szaja Rečka. MIA 48. (Moskva — Leningrad 1956) 107 — 108.*

⁸⁴ Vö. Uo. 107, 112.; *Harva, U., Die religiösen Vostellungen der altaischer Völker. (Porvoo — Helsinki 1938) 562 — 577.*

⁸⁵ *Rosner, Gy., SzME 2 — 3 (1971 — 72) 216 — 217.*

⁸⁶ *László Gy., HMNE 484,486. — László Gyula felvetése nyomán hasonló szokásra gyanakodhatunk azokban az esetekben, amikor e feljebb levő lócsontokat földréteg választja el az emberi vázától vagy (ami igen ritka) a lókoponyát a sír mellé ástott külön gödörben találjuk. Ld.pl.: *Dienes I., A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza. I. Szerk. Nagy Gy. (Orosháza 1965) 141 — 142, 146 (a továbbiakban: Orosháza...); Bakay K. — Kiszely, I., MAI 3 (1972) 105,35.t. (Ahol a lókoponyát és lábcsontokat egymás mellett találjuk, arra gyanakodhatunk, hogy a ló bőrét a „szent fa” ágaira terítették. A kitömött ló bőr póznára tűzésével értelemszerűen csak az ún. „kitömött ló bőrös” temetkezéseknél számolhatunk.)**

⁸⁷ Vö. *Fodor I., Verecke... 99 — 103.; Ua., Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland. (Archäologische Beiträge.) ActaAntArch 20 (1977) 54.*

⁸⁸ *Karjalainen, K. F., Die Religion der Jugra-Völker, III. (Helsinki — Porvoo 1927) 111 — 115. Vö. Munkácsi B., Vogul népköltési gyűjtemény, II. (Bp. 1910) 442. (A továbbiakban: VNGy.)*

⁸⁹ *Karjalainen, K.F., i.m. 120 — 123.*

⁹⁰ *Munkácsi B., VNGy, II,442. Vö. Ua., Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken. Hrsg. R. Fuchs. (Helsinki 1952) 140.; Sokolova, Z. P., Perežitki religioznych verovanij u obskih ugrov. SbMAE 27 (1971) 219 — 223.; Ua., Acta Ethn. 24 (1975) 388 — 395.*

9. ábra Kaukázusi lovas-
függő (F. Hančar nyomán)

Abb. 9. Reiteranhänger
aus dem Kaukasus (nach
F. Hančar)

tunk, ami a szakirodalomban korábban is,⁹¹ újabban is ⁹² felmerült, hogy az obi-ugorok lóáldozata késői keletű, a szibériai tatárok hatására terjedt csak el; az obi-ugorok X. század körüli temetőiben ugyanis már találtak lócsontokat, a temetkezési lóáldozat maradványait.⁹³

A szakirodalom alapján többnyire közismert példák elősorolását megelőzve azt hiszem, joggal állapíthatjuk meg, hogy őseink samanisztikus hitvilágában az ugor kortól (a bronzkortól) kezdve szerepet kapott a világfa és a ló fenti összefonódása. Ezt az elképzelést a rokonnépek kötelékéből való kiszakadásuk, önálló népi létük kezdete után a korai vaskortól csak erősíthette

⁹¹ Pl. Žichy I., MNy 27 (1931) 18–19.

⁹² Bálint Cs., MFMÉ (1971/2, 95. A többi, itt említett finnugor nép lovastemetkezéseinek jóval korábbi voltára l. Fodor I., Altungarn... 52–54.; Ua., Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna–Tas A. (Budapest 1977) 104–105.

⁹³ Černecov, V. N., Nižnee Priob'e v I tysjačelietii našej éry. MIA 58. (Moskva 1957) 164.; Mogil'nikov, V. A., K voprosu o sargatskoj kul'ture. In: Problemy archeologii i drevnej istorii ugrov. (Moskva 1972) 70.; Viktorova, V. D., Likinskij mogil'nik X–XIII vv. VAU 12 (1973) 145.

új szomszédai, a szkíta-szarmata törzsek⁹⁴, majd az onogur bolgárok⁹⁵ hitvilágának hasonló eleme. A későbbi levéldiai hazájuk déli szomszédságában élő kaukázusi hunok lóáldozatáról a valószínűleg közel egykorú örmény forrás így ír: „A magas és sűrűlombú tölgyfák közül (amelyek az utálatos Aspandiatnak voltak szentelve; ezek mellett mutattak be neki lóáldozatokat, a lovak véré a fákra loccsantva, a fejét és a bőrét pedig a fák ágaira aggatva) megparancsolta a püspök, hogy vágják ki azt, amelyik (mintegy) a feje és anyja volt az összes többi magas fának, és amelyet a hunok országában sokan imádtak, közöttük a fejedelem és a főemberek is, mivel isteneik megváltójának, életadójának és minden javak adományozójának tartották.” (Szalmási Pál fordítása.)⁹⁶

A ló és az életfa hitvilágbéli kapcsolatának a népi ábrázolóművészetben való megjelenítéséről a sárréti pásztorfaragványok kapcsán már tettünk említést.⁹⁷ Hasonló rajzokat találunk Szibéria sámánhitű népeinél is; egy altáji sámándobon,⁹⁸ nanáj varrottason és amuletten,⁹⁹ s alighanem hasonló értelmű ábrázolást fedezhetünk fel az egyik vogul nyírfakéreg-rajzon is.¹⁰⁰ Nyilvánvaló, hogy ez az ősi jelkép nem csupán a népművészet remekein él, hanem a régiségben is közismert volt. Szép példa erre a IX. századi sopronkőhidai későavar temető 48. sírjában lelt agancs sótartó, ahol az életfa két oldalán egy-egy szarvasmarha-maszkos lovat ábrázoltak;¹⁰¹ vagy a közismert – legalább egy évezreddel korábbi – szibériai aranylemez.¹⁰²

Számunkra különösen fontos, hogy fellelhetjük ezt az ábrázolást azokon a területeken is, ahonnan a legtöbb hatás érhet a kialakuló magyar művészetet. Az iráni posztaszasszanida ötvösművészet VIII–IX. századi emlékein feltűnik az életfa előtt álló oroszlán és farkas alakja,¹⁰³ a Permtől nem messze lelt szludkai ezüstitálon pedig ló áll a fa (életfa) előtt (ráadásul korongjainkhoz hasonlóan a ló hasa alatt ennek törzse is két gyökérből ered),^{103a} a turkesztáni

⁹⁴ Hérodotos szemléletes leírását a szkíta lóáldozatról, a kitömött lovak póznára tűzéséről ld.: László Gy., HMNÉ, 458.

⁹⁵ A 86. j.-ben említett magyar temetkezési szokás volgai bolgár és baskírföldi (szerintem részben keleti magyar, vö.: Verecke... 223) párhuzamairól: Halikova, J. A., HMÉ 1 (1973) 25–26. A doni bolgárok hasonló temetési szertartásáról: Fodor I., Altungarn... 55.

⁹⁶ Szalmási P., Keletkutatás 1974. 103.

⁹⁷ L. 72.j.

⁹⁸ Harva, U., i.m. 530, 95. kép.; László Gy., Régészeti tanulmányok. 109.

⁹⁹ Ivanov, S.V., Materialy po izobrazitel'nomu iskusstvu narodov Sibiri XIX – načala XX v. TIÉ 22. (Moskva–Leningrad 1954) 262, 280, 281.; Diószegi V., A pogány magyarok... 9. kép.

¹⁰⁰ Ivanov, S.V., i.m. 40, 20/5. kép.; Vahter, T., Ornamentik der Ob-Ugrier. (Helsinki 1953) 104, 5. kép. – A ló hátából kinövő ágas minta nehezen értelmezhető lovasnak, amint T. Vahter véli (i.m. 106), inkább az obi-ugor himzések fa-ábrázolásaira emlékeztet. Vö. Ivanov, S.V., Ornament narodov Sibiri kak istoričeskij istočnik. TIÉ 81. (Moskva–Leningrad 1963) 91.

¹⁰¹ Török Gy., Sopronkőhida IX. századi temetője. FontesAH (Budapest 1973) 57, 31. kép, XI.t.; László Gy., A népvándorlaskor... 104, 138.t.

¹⁰² Uo. 109.; Rudenko, S.I., Sibirkaja kollekcija Petra I. SAI D3–9. (Moskva–Leningrad 1962) VII.t.

¹⁰³ Smirnov, Ja.I., Vostočnoe srebro. (Sankt-Peterburg 1909) No. 24, 28, 117.; Darkevič, V.P., Hudožestvennij metall Vostoka. (Moskva 1976) 70, 80, 4.t.1–2, 6.t.3.

^{103a} Aspelin, J.R., Antiquités du Nord Finno-Ougrien. (Helsinki 1877) 140., Fig. 607.; Spicyn, A. A., Šamanskije izobraženija. Zapiski otd. Russkoj i Slav. arheologii Imp. Russk. Arh. obščestva 8, 1(1906) 44–45., 79., 7. kép. A tábl VI. sz-i bizánci munka: Bank, A., Bizánci művészet. (Budapest 1978) 282.

10. ábra Solymász ábrázolásos nyeregtakaró veretek az Irtis vidékéről (Moszkvai Történeti Múzeum)

Abb. 10. Satteldeckenbeschlüge mit Falknerdarstellung aus der Irtisgegend (Historisches Museum, Moskau)

Ak-Depén előkerült két pecsétlőn is a mi korongjaink előképét láthatjuk: a ló mögül életfa magasodik (5. kép, 2.)¹⁰⁴ Az ilyenfajta ábrázolások a VI–VII. században váltak általánossá,¹⁰⁵ a keleti szállások magyar ötvöseit tehát valószínűleg innen kölcsönözték ezt a motívumot.¹⁰⁶ (Emellett figyelemre méltó, hogy honfoglalás kori művészetünk kialakulása szempontjából szintén igen fontos területen, a Kaukázusban is kerültek elő olyan függők az alán sírokból, amelyek mintája talán hasonlóképp értelmezhető.¹⁰⁷)

A verseci és a hozzá hasonló mintájú korongok motívuma tehát nagyjából ugyanoda vezetnek bennünket, ahonnan X. századi művészetünk előzményeit ismerjük: az ún. posztzsasszanida iráni művészet körébe, a közép-ázsiai és a kaukázusi műhely hagyományokhoz.¹⁰⁸ E motívum gondolati háttere ezeken a területeken is hasonló lehetett, mint elődeinknél, akiknek hitvilági képzetei közé – amint azt fentebb igazolni igyekeztünk – e képi megjelenítés ragyogóan beillt. Magának a motívumnak a származása természetesen önmagában nem jelöli meg varkocsdíszítő korongjaink származásának az útját, hiszen a versecihez hasonló korongokat az említett területek egyikén sem leltek eddig és – a Kaukázust kivéve – a korongviselés szokása is ismeretlen volt az itt élő népek körében a VI–IX. században. Korongviselésünk előzményeire egy másik, újabb leletünk keleti párhuzamai derítenek némi fényt.

A Tiszasüly melletti Éhhalmon nyitott homokbányában Selmeczi László 1968. május 6–7-én 3 honfoglalás kori sírt mentett meg. A 2. sz. női lovassírban az állkapocs alatt egy áttört korong került elő¹⁰⁹ (7. ábra, 8. ábra 1). Rendkívül rossz ezüsből öntött (anyaga pontosabban: ón, ezüst és ólom), amelyet a nagyfokú korrózió kristályosra bontott. Lapos öntvény (a ló testének vastagsága 0,2 cm, a peremé 0,3 cm), amelyen utólagos megdolgozás nyoma nem látszik. A lovas fejét, lábát, az állat szemét és fülét (?) jól látható kiemelkedés jelzi. A hátoldal teljesen sima. Átmérője: 4,7–4,9 cm; a perem szélessége: 0,35–0,45 cm.¹¹⁰ A körbe foglalt ábrázolás a tárgy sérülései ellenére is meglehetősen jól felismerhető. Aligha lehet vitás a viszonylag reálisan megfogalmazott ló alakja, amelynek mellső testrésze jóval erőteljesebb, nyaka ívesen hajlik, fejét a peremmel egybekapcsolták, amelyből a ló szájánál tört ki egy 1,7 cm-es darab. A szem helyét világosan kivehető apró dudor jelzi, a fül tövében egy nagyobb kiemelkedés látható. Az állat lábai és farka a peremhez kapcsol-

¹⁰⁴ Gubaev, A. – Lelekov, L.A., Bully sasanidskogo perioda iz Ak-depe. In: Karakumskie drevnosti. III. (Ashabad 1970) 105–106.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Honfoglalás kori művészetünk kialakulásáról legújabban: Fodor I., Alba Regia 17 (1979) 65–73.

¹⁰⁷ E lovat mintázó bronz függőkön az állat hátán kétfelé hajló levélalak vagy félkörben végződő kitüremkedés van: Chantre, E., Recherches anthropologiques dans le Caucase. III. (Paris–Lyon 1887) III.t.18, VI.t.17. A.S. Uvarovtól az előbbi sólyomfejekre emlékeztette, s úgy vélte, hogy a magas kápájú keleti nyeret jelölték ily módon: Mogil'niki Severnogo Kavkaza. MAK 8. (Moskva 1900) 312.

¹⁰⁸ Vö. 106.f.

¹⁰⁹ A lelet közlésre való átengedéséért Selmeczi László barátomnak tartozom köszönettel. A teljes leletegyüttes a honfoglalás kori leletcorpus előkészületben levő II. kötetében kerül közlésre.

¹¹⁰ A korong anyagának összetevő elemei mennyiségi sorrendben: ón, ezüst, ólom és nyomokban réz is megfigyelhető. A vizsgálatban Báthy Géza és Temesváry Ferencné nyújtott értékes segítséget, (MNM Restaurátor Osztály), a fémvizsgálatot Szabó Zoltán végezte (Központi Múzeumi Igazgatóság). Munkájukért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

11. ábra A bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrogom, Csehszlov.)
emberarcos veret (1:1)

Abb. 11. Beschlag mit Menschengesicht aus Bodrogszerdahely (Streda
nad Bodrogom, Tschechoslowakei) 1:1

lódnek, a hátsó lábból egy darab kitörött. A ló hátára emberalakot mintáztak, amely felsőtestével oldalra fordul. Egyik keze a ló nyakán van, másik karja nagyjából könyökben letörött, a felsőkar vízszintes helyzetű. Félreérthetetlenül vastagabbra, oválisra formálták a fejet, amelyet a peremhez kapcsoltak. A ló testén futó domborulat kétségkívül a lovas lábát jelöli, amely térdben behajlik, a lábfej közvetlenül a ló hasa felett van. A lábtartás tehát félreérthetetlenül kengyelben levő lábat érzékeltet.

A tiszasülyi korong tehát ábrázolását tekintve mindeddig egyedüli honfoglalóink hagyatékában. Igaz ugyan, hogy mintája erősen emlékeztet honfoglaláskori korongjaink fentebb ismertett csoportjára: hasonló a ló alakja, testének arányai, csupán a lovas alakja ismeretlen eddig, amely még a legsematikusabb életfa-ábrázolással sem téveszthető össze. Ez utóbbiak ágai ugyanis mindig felfelé, a perem felé irányulnak, s nem a ló hátához csatlakoznak, mint esetünkben a lovas keze. (Némiképp kivétel a versci korong, ahol a jobboldali palmetta alsó része a ló tomporához csatlakozik.) Találunk viszont lovast ábrázoló korongot a későavar leletanyagban. A tiszafüredi temető 1275. sírjában lelt egyik korongon körbe komponált lovas alakját láthatjuk.¹¹¹ Ez az ábrázolás azonban sok tekintetben eltér a tiszasülyitől: a ló „guggoló” alakja, testének arányai a lovas kéztartása mind-mind másfajta megfogalmazásra vall. A verscihez hasonlóan tehát a tiszasülyi korong előzményeit sem kereshetjük a gyér számú avar emlékanyagban.

A tiszasülyihez hasonló, körbe komponált lovaskorong a keleti területeken is mindössze egy lelőhelyről ismeretes: az észak-kaukázusi Pervomajszkoje falu (kiszlovodszki járás) melletti alán temető egyik sírjában lelték¹¹² (8. ábra 2). A függesztfüles korong ábrázolása a tiszasülyihez képest eltéréseket is mutat: kissé más fogalmazású a ló alakja, jobban kidolgozott a lovas teste, s végezetül különbség mutatkozik a keret kiképzésében, valamint abban, hogy a kaukázusi

¹¹¹ Garam É., i.m.

¹¹² Kuznecov, V.A., K voprosu o pozdnealanskoj kul'ture Severnogo Kavkaza. SA 1959/2. 105., 11. kép, 1.; Ua., Alanskije plemena Severnogo Kavkaza. MIA 106. (Moskva 1962) kép a címlapon; Kovalevszkaja, V. B., Izobraženie konja i vsadnika na srednevekovyh amuletah. Severnogo Kavkaza. In: Voprosy drevnej i srednevekovoj arheologii Vostočnoj Evropy. (Moskva 1978) 112.1/17.kép.; Afanas'ev, G.E., Bronzovye figurki vsadnikov iz alanskih pogrebenij Severnogo Kavkaza. SGÉ 36 (1973) 37, 5. kép.

korong lyukkal ellátott függesztőfüllel rendelkezik. Hasonló viszont a lovas kéztartása: az egyik kéz mindkét esetben a ló nyakán nyugszik (nyilván a szár tartását jelölték ezzel), a kaukázusi lovas másik keze a ló tomporán (talán az ábrázoláson nem jelölt nyereg hátsó kápáján) nyugszik.

A pervomajszkojeihez nagyon hasonló lovasábrázolások egész sorát ismerjük a VIII – IX. századi észak-kaukázusi alán sírokból.¹¹³ Ezek azonban perem nélküliek. A felerősítésre néha a ló hátán függesztőlyuk szolgál. A ló alakja gyakran szépen megmintázott, jól látható a lószerszám.¹¹⁴ E tárgytypus jellegzetes példája a Franz Hančar által közölt, Bécsben őrzött példány (9. ábra).¹¹⁵ Ezen a szép kivitelű, lemezes bronzöntvényen jól megfigyelhető, hogy a lovas egyik keze valóban a féken van, a másik pedig a ló hátán levő kiemelkedésen; talán a hátsó nyeregkápán, bár a nyeret nem ábrázolták az öntvényen. A kaukázusi Csinuhojból származó lelet Hančar szerint mellédísz volt. Számunkra rendkívül figyelemre méltó, hogy e lovasszobrocskák egytől egyig szinte minden részletükben megegyeznek (eltekintve természetesen a kidolgozás színvonalától); azonosnak mondható a ló és lovas testtartása, s különösen a lovas kéztartását tarthatjuk jellemzőnek, amely ezt az emlékcsoportot megkülönbözteti a hasonló ábrázolásoktól.

Az észak-kaukázusiakkal azonos típusú lovas függő került elő a szaltovói műveltség névadó temetőjében, egy katakombasírban.¹¹⁶ Mindezek az ábrázolások közvetlenül kapcsolódnak a pervomajszkojei koronghoz, amely pedig a tiszasülyire emlékeztet. Egyetlen ponton vitatható csupán a hazai lelet hasonlósága: a lovas hiányzó keze esetleg felfelé is irányulhatott. (A ló hátán ugyanis nem vehető ki biztosan a kéz csatlakozásának a nyoma, ami esetleg a tárgy rossz állapotával is magyarázható). Ebben az esetben arra gondolhatunk, hogy talán solymászt mintázott meg a tiszasülyi korong készítője. Hasonló ezüst nyeregtakaró-vereteket leltek az Irtis jobb partján, Tara város mellett feltárt egyik takmikszojei kurgánban (10. ábra).¹¹⁷ Emellett a feltevés mellett szólna, hogy a levédiai és etelközi szállásokon élő magyarság ötvösmestereinek

¹¹³ A pervomajszkojeivel együtt eddig 27 darabot ismerünk, l. *Kovalevszkaja, V.B.*, i.m. 115–116.; *Kuznecov, V.A.*, K voprosu... 105. — *Kovalevszkaja* a lovasfüggőket két csoportra osztja (jobbra, ill. balra nézők): i.m. 115–116. Tekintettel azonban arra, hogy e két csoport közt semmilyen szempontból nincs lényeges különbség, felosztását itt nem követjük.

¹¹⁴ *Runič, A.P.*, Katakombnyj mogil'nik VII–VIII vv. okolo g. Kislovodsk. SA 1968/3, 210, 2. kép.; *Ua.*, O konskoj sbrube iz rajona Pjatigor'ja. SA 1973/1, 164, 1. kép.

¹¹⁵ *Hančar, F.*, Kaukasische Sprossenfibeln. ESA 12 (1938) 147–148, 11. kép.

¹¹⁶ *Got'e, Ju.*, Železnyj vek v Vostočnoj Evrope. (Moskva–Leningrad 1930) 60, 13. kép.; *Merpert, N. Ja.*, Drevnejšie bolgarskie plemena v Pričernomor'e. In: Očerki istorii SSSR, III–IX vv. (Moskva 1958) 609 (itt töredékes állapotban); *Afanasz'ev, G. E.*, i.m. 37, 9. kép.

¹¹⁷ *Heikel, A.*, Antiquités de la Sibirie occidentale. MSFOu 6. (Helsingfors 1894) 84, XXIV.t.2. Heikel a késői középkorra keltezi a leletet, ennek megalapozottsága (a mongoloid koponyák alapján) azonban erősen vitatható. Elfogadhatóbbnak tűnik *T. Vahter* korábbi keltezése (i. m. 104). A teljességükben máig sem közölt leletek talán a X. század körüli idősakra tehetők, amikor a Középső Irtis-vidék még obi-ugor szállásterület lehetett. Vö. *Mogil'nikov, V. A.*, Anan'evskoe gorodišče i vopros o vremeni tjurkizacii Srednego Priirtyja i Baraby. SA 1965/1, 280. *T. Vahter* szerint az áldozati állatra terítették ezeket a takarókat a szertartás idején. (Uo.) A lelőhelyről ld.: *Talickaja, I.A.*, Materialy k archeologičeskoj karte Nižnego i Srednego Priob'ja. MIA 35. (Moskva 1953) 276, No. 224. — A fotót Mesterházy Károly baráti szívességének köszönhetem. A tárgy őrzési helye: Moszkva, Állami Történeti Múzeum, ltsz.: 78607.

keze alól kerülhetett ki az utemilszkiji lovas solymászt ábrázoló ezüstitál is.¹¹⁸ Ellene szól viszont, hogy az egyedi párhuzamok közt nincsenek korongok vagy függők. Ezért minden bizonnyal a nagyszámú kaukázusi párhuzamoknak kell jóval fontosabb jelentőséget tulajdonítanunk.

Az említett kaukázusi lovasábrázolásoknak e vidéken rendkívül mélyre-nyúló gyökerei vannak. Feltűnnek már a későbronzkori Kobán-kultúra póznávégein, igaz, más megfogalmazásban.¹¹⁹ A kora-középkori észak-kaukázusi alán sírok jellegzetes leletei közé tartoznak, alkalmazásuk módja azonban az ásatási közleményekből nem állapítható meg egyértelműen, mivel többnyire feldúlt katakombákból származnak, ahol általában több temetkezés volt.¹²⁰ V. A. Kuznyecov feltevése szerint nem csupán függőként, hanem például lószerszám-díszként is előfordulnak.¹²¹ Általánosabb azonban az az elgondolás, amely szerint az alán férfiak nyakban hordták őket.¹²² A keretbe foglalt példány azonban a ló vagy lovas alakjára mintázott függőket a kerek korongokhoz közelíti, s nem hagy kétséget afelől, hogy bár a fémplasztika ősi kaukázusi hagyományokra megy vissza, a lovas függők korongba (keretbe) való szerkesztése kétségtől alán lelemény. Ezért tanulsággal szolgálhat azok viseletének s gondolati tartalmúknak rövid áttekintése, annál is inkább, mivel a két tárgy-típus együtt fordul elő az alánoknál.

A nyakban, övön hordott és varkocsdíszként szolgáló korongok legegyszerűbb és legerjedtebb válfajai az ún. küllös korongok, amelyek lényegében küllös kerékre emlékeztetnek. Rendkívül korán nyomukra bukkanunk: már az i. e. VI – V. századi Volga-vidéki blumenfeldi (cvetocsnojci) szarmata temetőben is előfordul.¹²³ A szarmaták késői utódainál, a kaukázusi alánok VII – IX. századi női sírjaiban rendkívül gyakoriak.¹²⁴ A VIII. század 30-as, 40-es éveiben az arab hadjáratok következtében az alánok jelentős csoportjai az Észak-Kaukázusból a Don és Donyec ligetes steppei vidékeire költöznek, ahol főként bolgár-törökökkel élnek együtt s VIII – IX. századi emlékanyagukat a régészeti szakirodalom szaltovói műveltségnek nevezi.¹²⁵ Mivel e terüle-

¹¹⁸ Smirnov, Ja.I., i.m. No. 157. Vö. László Gy., ETI Évk. 1942, 156 – 160.; Ua., A népvándorlaskor... 65.; Fodor I., Alba Regia 17 (1979) 69, 72, I.t.2. – X – XII. századi – más megfogalmazását – solymászt ábrázoló korong (?) praelómintája került elő az egykori volgai bolgár fővárosban, Bolgariban: Smirnov, A. P., K voprosu o meste proizvodstva šamanskih privesok. KSIA 99 (1964) 63, 24. kép.

¹¹⁹ Kuz'mina, E.E., Naveršie so vsadnikami iz Dagestana. SA 1968/2, 179, 1. kép. Egy valószínűleg túfaj lovasszobrocskája: Hančar, F., Die Nadelformen des prähistorischen Kaukasusgebietes. ESA 7 (1932) 17. kép.

¹²⁰ Kovalevszkaja, V.B., i.m. 118.

¹²¹ Kuznecov, V. A., K voprosu... 108, 11/2, kép.

¹²² Afanas'ev, G.E., i.m. 37.; Kovalevszkaja, V.B., i.m. 118.

¹²³ Grakov, B., Monuments de la culture scythique entre le Volga et les monts Oural. ESA 3 (1928) 29, 6.kép.; Smirnov, K.F., Savromaty. (Moskva 1964) 11A. kép 8. – Szkíta-szarmata hatást gyaníthatunk az ananyinói korongban: Tallgren, A. M., L'époque dite d'Ananino. SMYA 31 (1919) 37.

¹²⁴ Vö. pl. Uvarova, A.S., i.m. LIV.t.5, CXXII.t.3.; MAK 1. (Moskva 1888) XIX.t.1,4,12,18, XXIV.t.38.; Alekseeva, E.P., Drevnjaja i srednevekovaja istorija Karačaevo-Čerkesii. (Moskva 1971) 348, 37.5.1,8.; Tehov, B.V., Očerki drevnej istorii i arheologii Jugo-Osetii. (Tbilisi 1971) 274, 106/3 – 6. kép.; Kuznecov, V.A., Alanskije plemena... 16/8, 25/8. kép, stb.

¹²⁵ Vö. Ljapuškin, I.I., Pamjatniki saltovo-majackoj kul'tury v bassejne r. Dona. MIA 62. (Moskva – Leningrad 1958) 89 – 90.; Pletneva, S.A., i.m. 183.; Artamonov, M.I., Istoriija hazar. (Leningrad 1962) 202 – 232, 313.; Fodor I., Bolgár-török jövevényszavaink... 86 – 94, irodalommal.

ten a korongok túlnyomórészt az alánokra jellemző katakombasírokban fordulnak elő, a szaltovóiak korongviselése nyilvánvalóan alán jellemvonás lehetett, s az ő hatásukra terjedhetett el szomszédaiknál is. Ezzel magyarázható, hogy bár a zlivki gödörsíros doni-bolgár temetőben nem leltek korongot;¹²⁶ kis számban fellelhetjük ezt a tárgytypust a volgai¹²⁷ és a dunai bolgár-törököknél.¹²⁸ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy e korongok az iráni nyelvű szarmaták és alánok révén terjedtek el a permi finnugoroknál,¹²⁹ ősmordvinoknál,¹³⁰ a baskíriai bahmutyinói műveltség területén,¹³¹ valamint a steppevidéken egészen a Tomszk melletti VI – VIII. századi rjoljai temetőig¹³² és a minuszinszki medencéig.¹³³

E korongok főként női sírokból származnak s már a legkorábbi időben amulettként viselték azokat. Viselőik nyilvánvalóan óvó-védő szerepet tulajdonítottak nekik. Jelentésüket tekintve bizonyára általános érvényűnek tarthatjuk Sz. A. Pletnyova meghatározását, aki a napkorong ábrázolását látja a szaltovói példányokban.¹³⁴ A szóbanforgó küllős korongokkal ugyanis teljesen azonos jellegű ábrázolások jelölik a Napot (esetenként a Holdat is) a szibériai sámándobokon és ongonokon.¹³⁵ A világnak fényt és életet adó Nap jelképét viselték hát amulettként a szarmaták, majd az alánok lányai és asszonyai, majd később a szomszédos hasonló hitvilágú népek is.

A korongok viselési módját azonban nem ítéldhetjük egységesnek. Igaz, hogy az ásatási közlemények sem igazítanak el bennünket egyértelműen. Pletnyova sommás leírásából azt tudhatjuk meg, hogy a szaltovói alán katakombasírokban a gazdag mellékletű női vázakon az öv vagy a mell tájékán kerülnek elő, majdnem kivétel nélkül 12 – 18 év körüli nők sírjaiban.¹³⁶ Nyilvánvalóan a fej (hajfonat), nyak és az öv díszei lehettek.¹³⁷ A dunai bolgár-törökök novi-pazari temetőjének 38. sírjában a bronz korong a medence bal oldalánál került elő.¹³⁸ A VIII. – IX. századi volgai bolgár hrjascsevkai női sír két rossz ezüsből készült küllős korongja (közepén a négy küllő növényi díszre emlékeztetően kiszélesedik) a jobb vállcsont és az állkapocs mellett került

¹²⁶ Az egyik szaltovói korongot véltem korábban Zlivkiből származónak: *Fodor I.*, *Bolgár-török* ... 105., 60.k.; *Ua.*, *Altungarn* ... 28. A szaltovói alán sírokból származó korongokról l. a 125.j.-ben idézett dolgozatokat.

¹²⁷ L. alább 141.j.

¹²⁸ L. 138. j.

¹²⁹ L. 142 – 143. j.

¹³⁰ L. 144. j.

¹³¹ *Mažitov, N.A.*, *Bahmutinskaja kul'tura*. (Moskva 1968) 126, 135.

¹³² *Čindina, L. A.*, *Mogil'nik Relka na Srednej Obi*. (Tomsk 1977) 21/15. kép.

¹³³ *Tallgren, A.M.*, *Collection Tovostine des antiquités préhistoriques de Minoussinsk*. (Helsingfors 1917) X.t. 5 – 6.

¹³⁴ *Pletneva, S.A.*, i. m. 175. – A kereszténység elterjedését szemléltetik azok a korongok, ahol görög kereszt foglalja el az ősibb jelkép helyét. (*Uvarova, A.S.*, i.m. 83, 77.kép.) Nyilván ezekből az amulettekből formálta a térítő Israel püspök mindenki csodálatára a „szent kereszt jelét”. Vö. *Szalmási P.*, i.m. 105. Másként: *Pletneva, S.A.*, i.m. 175.

¹³⁵ *Ivanov, S.V.*, *Materialy* ... 385, 235. kép, 604, 644, 725.

¹³⁶ *Pletneva, S.A.*, i.m. 176.

¹³⁷ Esetenként pl. bronz dobozkhöz erősítették őket, amelyek szintén az övön függtek: *Artamonov, M.I.*, i.m. 291.

¹³⁸ *Stančev, Sl.* – *Ivanov, S.*, *Nekropolat do Novi Pazar*. (Sofija 1958) 96, XIII.t., XXIII.t.7.

elő.^{139–140} Ebből minden bizonnyal arra következtethetünk, hogy a varkocs díszei lehettek. Hasonló viselési módra gyanakodhatunk a tankejevka temetőben is, ahol 6 db négyküllős bronz és egy hatküllős rosszüzst korong került elő, zömmel vállon vagy a mellen.¹⁴¹ A VI–VIII. századi Káma-vidéki lomovátovói műveltség hasonló korongjait hajfonatdíszként is,¹⁴² övdíszként is¹⁴³ használták. Az ősmordvin (X–XI. sz.-i) krjukovo-kuzsnovói temető 551. sírjában az övről jobb oldalt függ.¹⁴⁴

A leletkörülmények fenti - távolról sem teljes - felsorolása nem hagy kétséget afelől, hogy a későavar és magyar korongok keleti párhuzamait az öv és nyíl-ván a tarsoly és a varkocs díszítésére, valamint bizonyára nyakban viselt függőként is használták. Az avaroknál öv- és tarsolydíszként való használata volt általános, talán a későavarság alán és bolgár-török népelemeinek körében.¹⁴⁵ A honfoglalóknál viszont varkocsdíszként szolgáltak, amelynek előzményeit szintén fellelhetjük, mind a szaltovói, mind a kaukázusi alán,¹⁴⁶ valamint a volgai bolgár és különösképp a lomovátovói finnugorok sírjaiban. Hogy a magyarságnál miért ez a korongviselési szokás terjedt el; talán a finnugorság hasonló szokásával magyarázható. A varkocsot és a vendég-varkocsot díszítő

^{139–140} Merpert, N.Ja., *Materialy po arheologii Srednego Zavolž'ja*. MIA 42. (Moskva 1954) 126, 39/1. kép.

¹⁴¹ Kazakov, E.P., i.m. 116, XVII.t.18–20, 118.; Khalikova, E.A. – Kazakov, E.P., *Le cimetière de Tankeevka*. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. Stud.Arch. 6. (Budapest 1977) 100 (172. sír), 118 (300a. sír), 136(481.sír), 139(512.sír), 145(584.sír), XIa.t. 8, XVa.t.11, XVIIb.t.11, XLII.t.15, XLVI.t.3.; Fodor I., *Bolgár-török ...* 100,14/15–17. kép.

¹⁴² Erdélyi I. – Ojtozi E. – Gening, V., *Das Gräberfeld von Newolino*. AH 46. (Budapest 1969) 27,61,76, IX.t.5, XXX.t.9, (34.68. sír); Gening, V.F., *Demenkovskij mogil'nik – pamjatnik lomovátovskoj kul'tury*. VAU 6. (Sverdlovsk 1964) 129–131, 142,II.t.1,3,5.(13a, 19,20,118,118a. sír). – Nem tarthatom itt feladatommak a teljes leletanyag egybegyűjtését, csupán a viselet szempontjából értékelhető néhány újabb ásatás anyagára hivatkozom. A korongok (és általában a lomovátovói ékszerek) tipológiájáról és keletkezéséről ld.: Goldina, R. D., *Mogil'niki VII–IX vv. na Verhnej Kame*. VAU 9. (Sverdlovsk 1970) 57–118, különösen 82–83,47.t. Magáról a műveltségről összefoglalóan: Fodor I., *Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből*. RF II,15. (Budapest 1973) 66–69.

¹⁴³ Erdélyi I. – Ojtozi E. – Gening, V., i.m. 59, VI.t.6. (65.sír.)

¹⁴⁴ Ivanov, P.P., *Materialy po istorii mordvy VIII–XI vv.* (Moršansk 1952) XLIV.t.5, XX.t.4.

¹⁴⁵ Garam Éva a későavarság alán eredetű népelemeivel hozza kapcsolatba a korongok kárpát-medencei elterjedését. (I.m.) Tekintettel azonban arra, hogy egyrészt – tudomásom szerint – a legtöbb korongot szolgáltató tiszafüredi temetőben nem került elő jellegzetes alán katekombasírok, másrészt pedig e korongok a bolgár-törökség volgai és dunai csoportjánál is elterjedtek, későavar korongjaink viselőiben bolgár-török eredetű közösségeket is gyaníthatunk, akiknek jelenléte történetileg is igazolható. Vö. Szádeczky – Kardoss S., *AnTan* 15 (1968) 84–87. – A későavar korongok viseletét illetően néhány lelet arra figyelmeztet, hogy esetenként nem az övet és tarsolyt díszítették. Az ausztriai mödlingi temető 212. sírjának 5 db. olomból készült küllős korongját gyöngysorba fűzve a nyakban viselték. Ld.: „Avaren”. *Katalog der Ausstellung*. (Mödling 1977) 37. Az ugyancsak ausztriai zwölfxing-i temető 227. sírjának bronz küllős korongja a mell bal oldalán került elő, s nem lehetetlen, hogy a varkocs dísz volt. Vö. Daim, F., *Das awarische Gräberfeld von Zwölfxing*. *Fundberichte aus Österreich* 16 (1977)106,117. Az sem lehetetlen, hogy az öv tájékán előkerült korongok közt is lehettek varkocsdíszek, hiszen ez idő tájt keleten szokásban volt a derékig érő hosszú varkocsok viselete, amint azt Afrazsziab falfreskóin láthatjuk: *Al'baum, L.I., Živopis' Afrasiaba*. (Taskent 1975) 23–26.

¹⁴⁶ Vö. Dienes I., *Arch. Ért.* 96 (1969) 117.

korongokat ugyanis megtaláljuk a nyenyecék, permiek¹⁴⁷ és obi-ugorok¹⁴⁸ néprajzi anyagában, valamint a Tomszk melletti baszandajkai X–XVIII. sz.-i szamojéd¹⁴⁹ valamint a Szalehard melletti XVII–XVIII. századi osztják-nyenyec temetőben.¹⁵⁰ Az óvó-védő amulettek hajfonathoz való kapcsolásának nyilvánvalóan abban az Észak-Eurázsia-szerte elterjedt hiedelemben vélhetjük magyarázatát, amely szerint a haj a nő testének mindenkor legtisztább része.¹⁵¹ Az obi-ugorok hite szerint a negyedik lélek madár alakjában a hajfonaton tanyázik s ezzel lehetnek kapcsolatban a madáralakos varkocsdíszítő korongok.¹⁵² A varkocsok és vendégvarkocsok korongokkal való díszítésének már az i. e. III. – II. századi Káma-vidéki pjánobori (vagy csegandai) műveltség temetőiben is nyomára akadunk,¹⁵³ s nem kizárt, hogy ezt a szokást a magyarság még az ősi finnugor környezetből örökölte s őrizte meg pogány léte végéig.

Visszatérve a tiszasülyi korong ábrázolására, annak gondolati háttéréről bizonyára azt sejtethetjük, hogy szintén valamilyen óvó-védő szerepet tulajdoníthattak neki, s viseletét is varkocsdíszként rekonstruálhatjuk. A kaukázusi lovas függőkről, illetve korongról ugyan azt is feltételezzük, hogy férfi harcosok vagy éppenséggel az alán fejedelmi druzsina jelvényei voltak.¹⁵⁴ Igaz ugyan,

¹⁴⁷ Vö. Gribova, L.S., *Permskij zvernij stil'*. (Moskva 1975) XX, XXIII.t.; Homič, L.V., *Nency* (Moskva – Leningrad 1966) 130.

¹⁴⁸ Vahter, T., i.m. 141.t.1, 142.t.5, 143.t., 150.t.1–2.; Golovanova, N.M., *Hantyjskie bljahi v sobranii Gosudarstvennogo Istoricskogo muzeja. Ežegodnik GIM 1960.* (Moskva 1962) 138–139, 1–2. kép.; ifj. Kodolányi J., *Ethn.* 78 (1967) 392–394.

¹⁴⁹ Grinevič, K.É., (Red.) *Basandajka.* (Tomsk 1947) 30,76, 78,153–154,66.t, stb. Vö. Fodor I., *Arch.Ért.* 103 (1976) 284–285.

¹⁵⁰ Mogil'nikov, V.A., *Elementy drevnih ugorskih kul'tur v materiale hantyjskogo mogil'nika Halas-Pogor na Obi. Arheologija i etnografija Baškirií.II.* (Ufa 1964) 267,269.; *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek, 103.7.kép. – Hasonló küllős korong került elő a Volga-melléki XIII–XIV. századi novonyikolszkojei egyik későnomád (kun) sírban is, az őv tájkán: *Komanceva, A.S.*, Les sépultures nomades tardives du cimetière de Novonikolskoë. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est. Stud. Arch.* 6. (Budapest 1977) 328, 357, XIV.t.3., valamint egy XVIII. századi tuvai lovassírban: *D'jakonova, V.P.*, Pozdnie archeologičeskie pamjatniki Tuvy. In: *Trudy Tuvinskoj kompleksnoj archeologo-etnografičeskoj ekspedicii.II.* (Moskva – Leningrad 1966) III.t.14. Ritka előfordulásuk arra utal, hogy e korongok nem voltak népszerűek a késői nomádok körében. A néprajzi anyagban az említett finnugorokon és szamojédeken kívül főként a kelet-szibériai népek viseletében találjuk meg őket (ruhadíszként): *Ivanov, S.V.*, Ornament... 361,363,407.

¹⁵¹ Vö. *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek, 101. – E hittel lehet összefüggésben az a szinte egész Euráziában elterjedt és a szkíta kortól megfigyelhető szokás, hogy férjük halálakor az özvegyek varkocsukat levágták és a férfi sírjába dobták. A hajfonat levágása alighanem a nő jelképes feláldozása lehetett. Vö. *László Gy.*, *HMNÉ* 458–459,480.; *Dienes I.*, *Arch. Ért.* 86 (1959) 149.; 96 (1969) 116 stb.

¹⁵² *Munkácsi B.*, *VNGy* II. 365.; *Černecov, V.N.*, Predstavlenie o duše u obskih ugrov. *TIÉ* 51. (Moskva 1959) 137–138.

¹⁵³ L. a csegandai temető 15. és 25. sírját, ahol a varkocsba font függesztőszíjat ugyanúgy apró veretekkel díszítették, mint a bashalmi temetőben: *Gening, V.F.*, *Istorija naselenija udmurtskogo Prikam'ja v pjánoborskuju epohu. II. VAU* 11. (Sverdlovsk – Iževsk 1971) 10,14; *Dienes I.*, *Arch.Ért.* 96 (1969) 117. (A masszív pjánobori korongokat azonban valószínűleg főként a női felső ruhára varrták: *Gening, V.F.*, *VAU* 10.1970, 35–38.kép.)

– E viseleti hasonlóság mellett figyelemre méltó, hogy a későbbi, lomovátovói korongok közt feltűnnek a mi négy karikából álló korongjaink (pl. Bashalom, Halimba) közeli másai is: *Erdélyi – Ojtozi – Gening.*, i.m. XC.t.4, XCII.t. 12.; *Goldina, R.D.*, i.m. 83,48.t.4–5. Hasonló korongot leltek a Scurgut melletti VIII–XI. századi obi-ugor Barszov gorodoki temető 10. sírjában is: *Arne, T.J.*, *Barsoff Gorodok.* (Stockholm 1935) 100,28.kép.

¹⁵⁴ *Afanasz'ev, G.E.*, i.m. 38.; *Kovalevszkaja, V.B.*, i.m. 120.

hogy ezek a tárgyak egyes temetőekben feltűnően nagy számban fordulnak elő,¹⁵⁴ ami talán e közösségek egykori különleges helyzetére utalhat; a fenti elgondolást csak módszeres temetőelemzéssel lehetne igazolni. Ezt azonban a hiányos ásatási közlemények alapján nem kísérlehetjük meg. Egyelőre valószínűbbnek tarthatjuk e függők amulettként való viseletét.¹⁵⁶

A tiszasülyi s a vele rokon kaukázusi korongok egykori jelentéséről csak sejtésszerű feltevésekbe bocsátkozhatunk. A szaltovói lovaskorongokat Pletnyova a Nap kultusszal hozza összefüggésbe s feltevése szerint talán magát az Ég urát, Tengri kánt ábrázolják.¹⁵⁷ Magam úgy vélem, hogy e korongok olyanfajta segítő szellemiények bronzba-ezüstbe öntött alakjai voltak, amilyeneket a szibériai sámánhitű népek ábrázolásain láthatunk. A nanajoknál és az evenkiknél például a nemzetség életfája mellett megmintázott lovas azt a szellemet jelképezte, aki az égben levő lelkeket a földre hozta.¹⁵⁸ A hakaszs sámándobón megjelenített lovas pedig nem más, mint az embereket és a sámánt óvó, a sámán kéréseit teljesítő, segítő szellem.¹⁵⁹ Több szibériai török nép sámándobján is feltűnik a lovas alakja, amely legtöbbször az állat alakú szellemlelkén a felső világokba tartó sámánt jeleníti meg.¹⁶⁰ A mi tiszasülyi ábrázolásunk is hasonló értelmű lehetett; valamiféle lovon ülő segítőszellem, talán a felső és alsó világ titokzatos erejű szellemeivel kapcsolatot tartó sámánt látta benne egykori viselője.

Összegezésként arra a megalapozottnak vélt feltevésre juthatunk, hogy az újonnan bemutatott verseci és tiszasülyi korong honfoglalóink e tárgytipusának legkorábbi emlékei közé tartoznak s kialakulásuk történetéről is újabb megfigyelésekre adtak alkalmat. Mindkét korongot óvó-védő amulettként hordták a honfoglalók asszonyai, hajfonatukhoz erősítve; gondolati hátterük a samanisztikus ősi pogány hitvilághoz kapcsolódott. A verseci az életfa előtt álló ló, a tiszasülyi pedig a lovon ülő segítő szellemiény ábrázolása. E tárgyak keleti párhuzamai honfoglalás kori művészetünk és korongjaink forrásvidékeire visznek bennünket: a posztaszasszanida iráni és szogdiai művészet, valamint a Kaukázus térségébe. A tiszasülyi korong VII – IX. sz-i és észak-kaukázusi alán párhuzamai valószínűleg nem tanúskodnak közvetlen hatásról, ezt inkább a nagyjából 750 – 850 közötti¹⁶¹ szaltovói korongokról feltételezhetjük, ahol az Észak-Kaukázusból kitelepülő alánok révén terjedtek el hasonló lovas korongok. (Még akkor is, ha a jelenlegi legközelebbi párhuzamot a Kaukázusból ismerjük.) A magyarság erős szaltovói kapcsolatait egész sor régészeti és tör-

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁶ Ezt a lehetőséget a 154.j.-ben idézett szerzők is mérlegelték.

¹⁵⁷ Pletneva, S.A., i.m. 176 – 178. A leegyszerűsített, elvontabb ábrázolású lovaskorongokban azonban nézetem szerint megalapozatlanul lát a szerző griffen ülő lovasokat. (I.m. 176.; Ua., Hazáry. Moskva 1976, 19.kép.) Ezzel kapcsolatban vö. a mi korongjaink lóalakjairól mondottakat.

¹⁵⁸ Ivanov, S.V., Materialy... 239 – 240.

¹⁵⁹ Uo. 595 – 596.

¹⁶⁰ Vö. Diószegi V., Népi kultúra – népi társadalom 4 (1970) 187 – 190. további irodalommal.

¹⁶¹ Az amulettként használt függők a IX. század közepére eltűnnek a szaltovói sírokból. Vö. Pletneva, S.A., Ot kočevij... 178 – 179. – Ennek magyar őstörténeti jelentőségéről: Fodor I., SA 1969/4. 288.

téneti adat igazolja.¹⁶² (Hasonló lovas függők szintén a szaltovói kapcsolatokat révén terjedtek el a dunai bolgároknál is.¹⁶³)

Mint művészi tárgyaink többségére, korongjainkra is érvényes az a közkeletű megállapítás, amely szerint a keleti párhuzamok csak távoli előképként értelmezhetők, a magyar mesteremberek kezén azok lényegesen átformálódtak, tehát „magyar jellegűvé” váltak. Különösen áll ez életfás-lovas korongjainkra, de még a viszonylag közeli előképre visszavezethető tiszasülyire is, amelynek lóalakja szinte tökéletesen beilleszthető az előbbi típusú korongok állatábrázolásai közé. Egyedülálló eddig a lovon ülő emberalak, amelynek megformálását idegennek tarthatjuk a honfoglaló magyar művészeti gyakorlattól.¹⁶⁴ Párhuzamként csupán a kiszombori veret széttárt karú emberalakként értelmezhető mintáit,¹⁶⁵ valamint az emberarcot mintázó iszaki¹⁶⁶ és bodrogszerdahelyi¹⁶⁷ veretet említhetjük. Ez utóbbi aranyozott ezüst, szépen formált szakállas-bajúszos emberarcot ábrázol (*II. ábra*),¹⁶⁸ amelyről joggal vélte Dienes István, hogy a viselőjét oltalmazó szellem képmását láthatjuk benne,¹⁶⁹ tehát a tiszasülyihez hasonló értelmű ábrázolás lehetett.

¹⁶² Vö. Fodor I., Bolgár-török... 105–108, további irodalommal.

¹⁶³ Vö. Mašov, S., Amuleti – končata vāv Vračanskija muzej. Muzei i pametnici na kulturata 14 (1974):2–3. 65–66. (Keltetésük: VIII–IX. sz., a lovasok kéztartása, s az egész minta az alán függők pontos mása.) Ugyanilyen függő az egyik pliszka házban is előkerült, amelyet V. Konstantin (1059–1067) pénze keltez: *Милев, А., Плиса – Преслав. I.* (Sofija 1979) 145–149, 22. kép. (Az ugyanilyen a képen közölt másik tárgy azonban nem amulett, hanem bronz osztókarika.) – A későbbi, elvontabb mintájú bolgár lovasfüggőkön csak az arc megformálása jelzi a lovast a függesztőfülön. Ezeket hozta kapcsolatba *Csallány Dezső* a mi egyszerű kivitelű lovas-életfás korongjainkkal (Rakamaz, Mándok): *Acta Arch. Hung.* 10 (1959) 286, 18/1–2, kép.

¹⁶⁴ Vö. Fodor I., *Alba Regia* 17 (1979) 69.

¹⁶⁵ Dienes I., *A honfoglalás kora*, 26, 32–33. kép.

¹⁶⁶ H. Tóth E., *Cumania* 4 (1976) 160–161, 179, 20/13. kép.

¹⁶⁷ Erdélyi I., *JAMÉ* 4–5 (1961–1962) 17, 221, I. t. (A veret mintája szinte teljesen kivethetetlen.); Dienes I., *A honfoglaló magyarok lélekhiedelmek*. 232. (A fénykép után készült rajz jelentősen eltér az eredeti tárgytól.)

¹⁶⁸ Prágai Nemzeti Múzeum. ltsz.: 118879. A múzeum vezetőségének szíves engedélyével 1979. novemberében Mesterházy Károllyal tanulmányozhattuk az 1937. évi bodrogszerdahelyi leleteket, amelyet hamarosan B. Svoboda tesz közzé, majd magyarul a honfoglalás kori leletcorpusban fog megjelenni. A rajzot Bánó Attila készítette. – Nem akarván a részletes feldolgozás elé vágni, itt csak annyit jegyzek meg, hogy a bodrogszerdahelyi emberarcos veret kétségkívül tarsoly függesztőszíját díszítette csakúgy, mint a jóval elvontabb iszaki (vö. 166. j.) vagy a bodrogszerdahelyi rókafejes veret. (*László Gy., HMNÉ* 436.) Aligha lehet véletlen, hogy e segítőszellemek képmásait a tarsoly környékén viselték. Dienes István arra gondolt, hogy az előkelők tarsolyain nemzetségük totemállatait tüntették fel, ahogyan ez az obi-ugoroknál még nemrég is szokásban volt: *FA* 16(1964) 82. Magam arra gyanakszom, hogy a férfiaknál főként a tarsoly lehetett az óvó-védő jelképek helye, amire a nőknél az említett okok miatt a farkos szolgált. Mint fentebb láttuk, az avar nők (s talán a szaltovói és kaukázusi alánok aszszonyai, lányai is) még zömmel övükön és tarsolyaikon hordták a hasonló értelmű amuletteket. Egyelőre nehéz lenne határozott választ adni arra a kérdésre, hogy e szaltovói-kaukázusi szokás mennyire hatott a levédiai magyarságra, s mennyire lehetett a tarsolyoknak, mint a mágikus jelképek hordozójának szerepe általános steppei jellemvonás. Mindenesetre veretes tarsolyaink kialakulásával kapcsolatban figyelemre méltó új fejlemény, hogy – igaz, némileg más szerkezetű – veretes tarsoly a Kaukázusban is előkerült: *Vinogradov, V.B., Acta Arch. Hung.* 33 (1981) s. a. – A bodrogszerdahelyihez hasonló, bajúszos-szakállas férfiarcot mintázó övveretek kerültek elő a X–XI. századi ősmordvin ljadai temetőben: *Al'pom drevnostej mordovskogo naroda. Red. Ju.V. Got'e, A.I. Jakovlev.* (Saransk 1941) VIII. t. 9. Kissé az iszákira emlékeztető, elvontabb mintájúak: *Uo.* IX. t. 1. (Ugyanitt a 38. lapon az Altajtól a Kaukázusig terjedő párhuzamok felsorolása.)

¹⁶⁹ Dienes I., *A honfoglaló magyarok lélekhiedelmek*. 231–232.

Honfoglalás kori korongjaink általános típusai tehát a VIII–IX. században a levédiai (Don vidéki) szállásokon alakultak ki. A korongviselés szokása azonban sokkal ősbibb eredetű lehetett, talán a korai vaskortól tetten érhető az Urál-vidék tágabb körzetében. Ezzel magyarázható, hogy az új formát mutató korongokat is régi módon, varkocsdíszként viselték. Többek között ezért nem tartható valószínűnek az a feltevés, amely szerint e hajfonatdíszek elterjedését a magyarsághoz csatlakozott szaltovói alánok hatásával magyarázhatnánk.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Így: Bálint Cs., MFMÉ 1970/1.36.

ZUM URSPRUNG DER UNGARISCHEN METALLSCHEIBEN DER LANDNAHMEZEIT

DIE SCHEIBEN VON VERSEC UND TISZASÜLY

Die großen, gegossenen, durchbrochenen Silber- oder Bronzescheiben, welche als Zopfschmuck der Frauen dienten, bilden einen der schönsten Objektentypen der archäologischen Nachlassenschaft der Ungarn im 10. Jahrhundert. Ihr Fundkataster wurde zuletzt von *D. Csallány* zusammengestellt. Aus seiner Liste müssen wir die Funde No. 40–41, 44 und 50–52 streichen, da diese teilweise awarenzeitlich sind, teilweise aber zu einem anderen Objektentyp gehören; sie wurde jedoch von uns mit der Anführung von neueren Fundorten ergänzt,⁷⁻³³ zu welchen wir die Scheibe unbekannten Fundortes, im Museum von Lausanne, Schweiz verwahrt, (*Abb. 1, 2*),³³ gereiht haben, da sie zweifellos aus einem ungarischen Grabe stammt. Nächstliegend dazu ist das Scheibenpaar von Bukovapuszta (*Abb. 1, 1*).

Die ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit wurden durch ungarische Forscher von den durchbrochenen Scheiben der Saltowo-Kultur des Dongebietes aus dem 8–9. Jahrhundert abgeleitet. Wir ergänzen diese Annahme mit Ergebnissen der Untersuchung von zwei neueren Funden.

1.

Das Museum von Versec (Vršac, Woiwodina, Jugoslawien) verwahrt eine durchbrochene, flache Bronzescheibe (*Abb. 2–3*), welche aus der Stadt oder aus deren Umgebung stammt; die Fundumstände sind jedoch unbekannt. Aufgrund der Semantik ihrer Darstellung kann sie aber mit Gewißheit in die Gruppe der ungarischen Scheiben mit ähnlicher Verzierung eingefügt werden, nur ihre Hängeöse wirkt fremdartig, doch findet man Parallelen dazu auf Scheiben der Awarenzeit im Karpatenbecken⁴⁷⁻⁵² und auf osteuropäischen Stücken. Aus Versec sind bis jetzt zwei ungarische Grabfunde der Landnahmezeit bekannt, einer davon gehörte zu einem ärmlicheren,⁴²⁻⁴³ der andere zu einem reicheren (*Abb. 4*) Frauengrab. Diese Funde machen es wahrscheinlich, daß die Scheibe tatsächlich in Versec zum Vorschein gekommen ist.

Auf der Scheibe von Versec wie auch auf ihren Parallelen mit ähnlichem Muster ist ein Pferd dargestellt, dahinter emporragende, verästelte Palmetten. Diese Darstellungen hatten einen ideellen Hintergrund, da die Scheiben von den Frauen als abwährende, glücksbringende Talismane, Amulette getragen wurden. Auf den einfacheren Scheiben ist der Sinn des Musters eindeutig: auf einigen können wir das Pferd deutlich vernehmen (*Abb. 1*), auf anderen wird unter dem Bauch des Pferdes auch der aus zwei Wurzeln vereinigte Stammansatz des Lebensbaumes veranschaulicht (*Abb. 5, 1*). Ähnliche Dar-

stellungen sind auch auf verschiedenen anderen Gegenständen zu sehen.⁵⁸⁻⁶¹ Der ideelle Hintergrund der Darstellung steht mit der schamanistischen Glaubenswelt des Ungarntums im 10. Jh. in Zusammenhang, deren Spuren in den ungarischen Volksmärchen,⁶⁷⁻⁶⁹ wie auch in der volkstümlichen Darstellungskunst⁷² bis heute zu erkennen sind. Der Held der Volksmärchen findet unter den Zweigen des Baumes, der bis zum Himmel reicht, Pferde, mit deren Hilfe er den Gipfel des Baumes erklimmt. (Dieser Gedanke durfte in der Darstellung einer der Scheiben von Zemplén zum Ausdruck gekommen sein, wo sich unter dem Bauch des Pferdes keine Wurzel, sondern ein belaubter Zweig befindet: *Abb. 6*) Aller Wahrscheinlichkeit nach blieb in diesen Märchen die Gestalt des Schamanen erhalten, der zu den Geisterwesen der Oberen Welt strebt; auf diesem Weg wurde er von seinem Pferd (d.h. der Schamanentrommel) getragen. Auf dem Weltbaum erreicht auch die Seele des Opfertieres den Weg zu den Göttern der Oberwelt; deshalb wurde das Opfertier bei zahlreichen eurasischen Völkern beim „Heiligen Baum“ getöte und die Haut (mit dem darin gelassenen Kopf und den Beinen) auf die Zweige des Baumes gebreitet, oder die ausgestopfte Haut auf eine Stange gesteckt.⁸⁷⁻⁹³ Dieser uralte Ritus, ursprünglich den Indoeuropäern eigen,⁷⁴⁻⁷⁹ war den Ahnen der Ungarn (Ugriern) von der Bronzezeit an bekannt gewesen.

Daß die Wiedergabe des Pferdes und des Lebensbaumes auf demselben Bilde mit diesen schamanistischen Vorstellungen zusammenhängt, ist durch ähnliche Darstellungen auf Schamanentrommeln⁹⁸ und Amuletten⁹⁹⁻¹⁰⁰ bewiesen. Diese weichen jedoch von den Mustern der Scheiben ab. Die unmittelbaren Vorbilder dazu finden wir dort, wo die Quellen der ganzen ungarischen Kunst des 10. Jahrhunderts zu suchen sind, nämlich in der postsassanidischen Kunst, wo vom 6–7. Jh. an ähnliche Darstellungen vorkommen, wie auch auf der Gemme von Ak-Depe, Turkestan (*Abb. 5,2*) und an der byzantinischen Silberschale von Sludka.^{103a} Die ungarischen Silberschmiede in Levedien nahmen sich also diese Darstellungen zum Muster. Für den Brauch des Tragens dieser Scheiben durfte uns jedoch ein anderer Neufund Bescheid geben.

2.

Die nächste Parallele zur durchbrochenen, von schlechtem Silber gegossenen Scheibe von Tiszasüly (*Abb. 7; 8, 1*) ist uns dem alanischen Gräberfeld von Perwomajskoe (Nordkaukasus) bekannt.¹¹² (*Abb. 8, 2*). Reiteranhänger, (ohne Rahmen), wo der Reiter die gleiche Handhaltung hat, wie jener auf unserem Stück, kommen in alanischen Gräbern des 7–9. Jhs. im Nordkaukasus (z. B. *Abb. 9*)¹¹⁵ vor,¹¹³⁻¹¹⁶ doch kommen einige Exemplare auch auf donaubulgarischem Gebiet vor.¹⁶³ Da die linke Hand des Reiters auf der Scheibe von Tiszasüly fehlt, könnten wir erwägen, ob hier vielleicht ein berittener Falkner dargestellt wurde. (Eine Parallele dazu würde der Beschlag einer Satteldecke vom Irtisgebiet bilden: *Abb. 10.*)¹¹⁷ Doch nehme ich es an, daß die Handhaltung des Reiters von Tiszasüly ähnlich war wie derselben auf alanischen Anhängern und Scheiben vorkommenden.

Die Ausbildung von Reiteranhängern ist wahrscheinlich auf kaukasische Traditionen zurückzuführen, hier hatte nämlich die Bronzeplastik zu dieser Zeit bereits eine Vergangenheit von mehreren Jahrtausenden.¹¹⁹ Es waren aber die Alanen, die zuerst die Komposition in eine Scheibe (in einen Rahmen) gefaßt hatten. Durchbrochene radförmige Scheiben mit Speichen kommen in alanischen Gräbern gleichfalls häufig vor,¹²⁴ die frühesten Exemplare finden wir bereits bei ihren Vorgängern, den frühen Sarmaten.¹²³ Dieser Objektentyp wurde wahrscheinlich durch die Sarmaten und Alanen bei den Bulgaro-Türken des Wolga-¹²⁷ und Donau-Gebietes¹²⁸ verbreitet, ferner bei den finno-ugrischen Völkern der Kama-¹²⁹ und Wolga-Gegend¹³⁰ und im Gebiet jenseits dem Ural,¹⁵³ bei den Samojeden,¹³² und in geringerer Zahl auch bei anderen Völkern.^{131, 133} Bei den Awaren des Karpatenbeckens können wir es höchstwahrscheinlich mit den bulgaro-türkischen (evtl. alanischen) Völkerkomponenten verbinden.

Zweifellos geht die Scheibe von Tiszaszöly auf alanische Vorbilder (wahrscheinlich auf Alanen der Saltowo-Kultur) zurück. Die Scheibentracht der Ungarn durfte in der Nachbarschaft der Saltowo-Kultur, im lewedischen Siedlungsgebiet ihren Anfang genommen haben. In ungarischen Gräbern des 10. Jhs. findet man diese Scheiben immer einheitlich an der gleichen Stelle, sodaß ihre Funktion als Zopfschmuck der Frauen zweifellos ist. Mangels genauer Daten der Ausgrabungsberichte ist uns die Trageweise der ähnlichen Scheiben in Osteuropa nicht genügend bekannt, wir können es aber für gewiß annehmen, daß sie als Talismane bzw. Amulette mit apotropäischen und glücksbringenden Eigenschaften getragen wurden. In Gräbern kommen sie hauptsächlich in der Gegend des Gürtels oder auf der Brust vor.^{22, 136, 137} Bei finno-ugrischen Völkern,¹⁴² bei Wolga-Bulgaren¹⁴⁰⁻¹ bzw. Donau-Bulgaren¹³⁸ kommt — ähnlich wie bei den Ungarn — gelegentlich ein Gebrauch als Zopfschmuck vor. Das gleiche können wir von einzelnen Awarengräbern annehmen, obwohl bei ihnen ähnliche Scheiben meistens am Gürtel oder auf Taschen getragen wurden.¹⁴⁵ Bei den Ungarn der Landnahmezeit durfte der Glaube vorherrschend sein, daß die weiblichen Zöpfe eine besondere Bedeutung haben, da diese stets die reinsten Teile der Frauen sind.¹⁵¹ Nach dem Glauben der mit den Ungarn verwandten Ob-Ugrier sitzt eine der Seelen der Frau auf ihrem Zopf.¹⁵² Es könnte mit diesem Glauben zusammenhängen, daß die Ungarinnen ihre Zierscheiben — d.h. apotropäische, glücksbringende Amulette — auf ihren Zöpfen trugen. (Bei einigen finno-ugrischen Völkern sind diese Zopfscheiben bis in unsere Tage erhalten geblieben.¹⁴⁷⁻¹⁵⁰)

In Betracht der Scheibe von Tiszaszöly finden wir die Reiterfiguren auf sibirischen Schamanentrommeln¹⁵⁹⁻¹⁶⁰ und auf Darstellungen anderer Kultgegenstände¹⁵⁸ bemerkenswert, welche stets die mit der Überwelt eine Verbindung aufrecht erhaltenden, die Mitglieder der Gemeinschaft und deren Schamanen behütenden, hilfreichen Geister verkörperlichten. U.E. sah die einstige Trägerin auch in der Scheibe von Tiszaszöly den Sitz eines ähnlichen hilfreichen Geistes. Zwar sind ähnliche anthropomorphe Darstellungen in der Hinterlassenschaft der landnehmenden Ungarn sehr selten, doch nicht allein stehend. Nebst einigen, vermutlich anthropomorphen Beschlägen stellt der Beschlag von Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom) zweifellos ein Menschengesicht dar, einen ähnlichen hilfreichen Geist symbolisierend (Abb.

11).¹⁶⁸ Die spärlichen anthropomorphen Darstellungen gehören u.E. zu den frühesten Objekten der Landnahmezeit.

Die Scheiben von Versec und Tiszasüly sind also zu den frühesten Stücken dieses Objektentyps zu reihen; laut den Ergebnissen ihrer Untersuchung war das Quellengebiet der ungarischen Scheiben der weitere Umkreis der Salto-wo-Kultur, ferner die benachbarten Gebiete der postsassanidischen Kunst. Wir finden jedoch in diesen Gebieten nur einzelne Elemente der Zierscheiben des 10. Jhs. — wie auch der ganzen ungarischen Kunst dieser Zeit — nicht aber genaue Entsprechungen. Form wie Tragweise dieser Scheiben waren im 10. Jh. für die Ungarn charakteristisch.

ÁRPÁD-KORI PECSÉTGYŰRŰK

I.

LOVAG Zsuzsa

A Magyar Nemzeti Múzeum középkori ötvösgyűjteményében szép számmal találunk középkori pecsétgyűrűket, köztük olyanokat is, amelyek még az Árpád-korban készültek. Néhány évvel ezelőtt az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjában tartott, a középkori és reneszánsz művészettel foglalkozó felolvasó ülésen megkíséreltem ezek egy részének pontosabb keltezését és értelmezését, összevetve a tárgyakat az okleveles adatokkal. Az akkor, jegyzetek és képek nélkül megjelent¹ rövid előadás témájához való visszatérést a szélesebb körű anyaggyűjtés és a pontosabb keltezési lehetőségek indokolják. Azóta jelent meg Parádi Nándor tanulmánya a pénzekkel keltezett XIII. századi kincsleletekről, amelyek egyéb ékszerek mellett pecsétgyűrűket is tartalmaznak.² Ezek biztos időbeli fogódzópontot adnak egy sor más, a lelő-körülmények ismerete nélkül múzeumba került, jórészt felirat nélküli pecsétgyűrű meghatározásához, amelyeket eddig elsősorban ábrázolásuk stílusa alapján kelteztünk.

A leletekben levő pénzek szerint a tatárjárás idején elrejtett pecsétgyűrűk között legtöbb a körirat nélküli, kerek pecsétlőlapján vésett, vonalas, liliomszerű ábrázolással díszített gyűrű. Mindegyiket vonalkeret veszi körül, a gyűrűk abroncsa kétféle: vagy vékony huzal, amelyet a kerek fej hátoldalához forrasztottak, vagy lapos pánt, amelynek kétoldalt a gyűrűfejhez csatlakozó része kiszélesedik, s itt néha vésett, geometrikus mintával van díszítve. Anyaguk ezüst vagy elektron. Ilyen a Nyáregyháza-pusztapótharaszti lelet egyik gyűrűje³ (1. ábra 1), az Akasztó-pusztaszentimrei leletből három darab⁴ (1. ábra 2–4) és a péceli gyűrű⁵ (1. ábra 5).

¹ *Ars Hungarica* 1975/2.336–338.

² *Parádi N.*, *Folia Arch.* 26 (1975) 119–161.

³ MNM, ltsz.: 65.81.4.B. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,2 cm. *Parádi N.*, i.m. 124, 2. ábra 9., 3. ábra 5.

⁴ MNM, ltsz.: 1894.48.4–6. Az első ezüsből, a másik kettő elektronból készült. Pecsétlőlap átm.: 1,3 cm, 1 cm, 1 cm. *Parádi N.* i.m., 129–130., 8. ábra 1–3.

⁵ MNM, ltsz.: 1901.117.4. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,2 cm. *Parádi N.*, i.m. 138, 12. ábra 1.

Méreteik, formájuk és a gyűrűfejek ábrázolása tekintetében igen közel áll az Akasztó-pusztaszentimrei lelethez két pecsétgyűrű, amelyeket a szabadbattyáni Somló-dombon végzett ásatás anyagából ajándékozott Batthyány Géza a Nemzeti Múzeumnak⁶ (1. ábra 6–7). A Somló-dombi „ásatást” teljesen szakszerűtlenül folytatták egy középkori épület falmaradványai között, ezért eredményei megbízhatatlanok, és fennáll a lehetőség, hogy különböző környékbeli helyekről előkerült leleteket is összekevertek. A leletanyag egy része a földesúr Batthyány család birtokába jutott, s tőlük kerültek később egyes darabok a Nemzeti Múzeumba, ill. kerülő úton az Iparművészeti Múzeumba. Az „ásatás” Hampel által ismertetett leletei mindenestre a 12–13. századból származnak, s velük együtt előkerült IV. Béla érmeket is említ a szerző. A rajzban bemutatott hét gyűrű közül három liliomos díszítésű, de egyik sem egyezik a Nemzeti Múzeumban ma is fellelhető két pecsétgyűrűvel.⁷ A publikáció három liliomos gyűrűjét nem találtuk az ötvösgyűjtemény anyagában, így csak a rajz alapján tételezhető fel, hogy valószínűleg a 13. század végéről származnak. A Nemzeti Múzeumban levő két gyűrűt a tatárjárás előtti időszakra keltezik a Parádi által összegyűjtött analógiák, s ezt a szabadbattyáni lelet hasonló korú, ill. korábbi darabjai is megengedik.

Esztergom-Szentkirályon találtak egy elrejtett kincsleletet, amelyet állítólag III. Béla érmei és különböző friesachi pénzek kelteztek. A kerek fejű, indadíszrel körülvett lilomot ábrázoló ezüst pecsétgyűrűt a vele együtt előkerült rombusz alakú ruhakapocs és a veretes öv csatja alapján a 13. század második felére keltezhetjük.⁸

Ugyancsak elrejtett – öt ezüst pecsétgyűrűből álló – kincsleletet találtak Pozsony-Széleskúton, a gyűrűk egyikét felirat nélkül, vonalkerettel körülvett lilom díszíti. A lilom megformálása és a pecsétlőlapnak a keltezett gyűrűkkel megegyező kis mérete (átmérője 1 cm) alapján a 13. század közepe táján készült, bár az együttes egyik későbbi – feliratos – gyűrűjéből következtetve csak a század végén, vagy a következő század elején került földre.⁹

A középkori ötvösgyűjteményben van még néhány olyan liliomos vésetű pecsétgyűrű, amelyeknek lelőköörülményeiről semmit nem tudunk, de amelyeket a tatárjáráskor elrejtett kincsleletek analógiája alapján a 13. század elejére keltezhetünk¹⁰ (1. ábra 8–12). Közös vonásuk a közel azonos gyűrűformákon és méreteken túl az, hogy ábrázolásukat csak fenntartással nevezhetjük lilomnak, stilizált rajzuk bizonyos antropomorf vonásokat mutat. Ebből a rajzból – a kísérőleletekkel előkerült és a feliratos gyűrűk alapján – úgy tűnik, a század második felében alakult ki határozottan a tisztán növényi eredetű lilomforma, amely aztán meglehetősen gyakori lesz a későbbi időszakokban¹¹ (1. ábra 13–17).

⁶ MNM, ltisz: 1883.78.1., 1883.78.5. Mindkettő ezüst, pecsétlőlapjuk átm.: 1,2, ill. 1,3 cm.

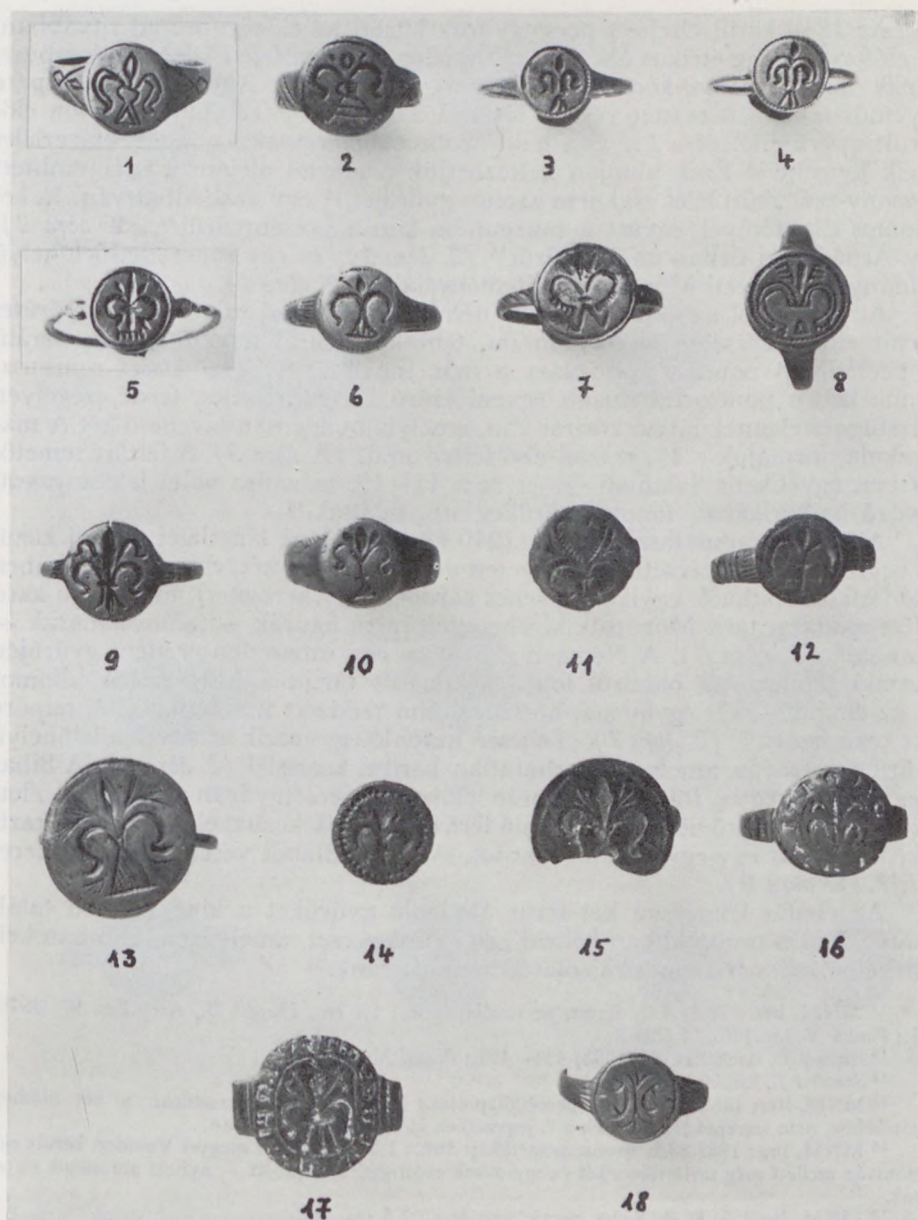
⁷ Hampel J., Arch. Ért. 2 (1882–83) 146.

⁸ Récsény V., Arch.Ért. 14 (1894) 70.

⁹ Szendrei J., Arch.Ért. 10 (1890) 59.

¹⁰ MNM, ltisz: 56.11.B. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,3 cm. 61.2158.C. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,3 cm, App.Jank.122. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,2 cm. 61.82.B. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,4 cm. 60.59.C. Bronz pecsétlőlap átm.: 1,2 cm.

¹¹ MNM, ltisz: 1888.116.1. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 2 cm. 61.92.B. Bronz, pecsétlőlap átm.: 1,3 cm. 56.12.B. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,9 cm. 55.436.C. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,5 cm. 1872.112.5. Bronz, pecsétlőlap átm.: 1,9 cm.

1. ábra Árpád-kori pecsétgyűrűk lilium ábrázolással. 1: Nyáregyháza; 2–4: Akasztó, Pusztaszentimre; 5: Pécel; 6–7: Szabadbattyán; 8–17: ismeretlen lelőhely; 18: Balotapuszta

Abb. 1. Arpadenzeitliche Siegelringe mit Liliendarstellung. 1: Nyáregyháza; 2–4: Akasztó, Pusztaszentimre; 5: Pécel; 6–7: Szabadbattyán; 8–17: Fundort unbekannt; 18: Balotapuszta

Az 1240 körül elrejtett pecsétgyűrűk között az előző típusnál ritkábban, de előfordul geometrikus ábrázolású, amelynek kerek fején középen rombusz, annak négy oldalán köríves, poncolt vonaldísz van. A rombusz közepére egyenlőszárú kis keresztet véstek. Ilyen a Tiszaörvény-Templomdombon előkerült gyűrű¹² (2. ábra 1), és a hajdúszoboszlói, érmekkel elrejtett ékszerlelet egyik gyűrűje.¹³ Ezek alapján keltezhetjük a század elejére a már említett Pozsony-széleskúti lelet csaknem azonos gyűrűjét,¹⁴ egy szabadbattyáni, a kétliliomos díszítésével együtt a múzeumba került pecsétgyűrűt¹⁵ (2. ábra 2), egy Árpád-kori sírban talált gyűrűt¹⁶ (2. ábra 3), és egy ismeretlen lelőhelyű példányt a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből¹⁷ (2. ábra 4).

Az előzőkkel azonos típusú, de némiképpen eltérő rajzú bronz gyűrűfej került elő a szécsényi Kerekdombon, templom körüli temető ásatása során. A pecsétlőlap poncolt ábrázolása a már ismert körívvel kísért rombusz, benne kettős pontsorral rajzolt egyenlőszárú kereszt. Széles, ferde szegélyén összefüggéstelennek látszó körirat van, amelyből világosan kivehető két A-majuszkula, formájuk a 13. század első felére utal. (2. ábra 5) A feltárt temető-részben egyébként Salamon érmet és a 11–12. századra valló leletanyagot, S-végű hajkarikákat, fonott gyűrűket, stb. találtak.¹⁸

Az Akasztó-pusztaszentimrei, 1240 körül elrejtett kincslelet gyűrűi közül az egyiknek ovális pecsétlőlapján vésett vonalkeretben két, egymással szemben álló férfialak látható, egyikük egyenes kardot (vagy keresztet), másikuk a kard fölött madarat tart. Mögöttük kivehetetlen rajzú figurák – talán madarak – vannak¹⁹ (2. ábra 6). A Nemzeti Múzeum egy ismeretlen eredetű gyűrűjén hasonló módon két oldalról fogja közre, sőt tartja a hosszúszerű liliomot – az életfát – két egyforma, hosszú, dúsan redőzött tunikában álló, csipőre tett kezű figura²⁰ (2. ábra 7). Teljesen hasonló egy másik ismeretlen lelőhelyű gyűrű pecsétképe, amelyet olvashatatlan körirat keretel²¹ (2. ábra 8). A Bihar megyei Diószegen, földmunka során előkerült pecsétgyűrűn ugyancsak életfát fog közre két rövid tunikát viselő férfialak, egyik kezükkel a fa törzsét tartják, másikkban egy-egy egyenes kardot. A pecsétlőlapot vésett körvonal kerektezi²² (2. ábra 9).

Az életfát közrefogó két férfit ábrázoló gyűrűket a kincsleletben talált analógiánál is pontosabban keltezi egy gyűrűspecsét, amely egy 1236-ban kelt oklevélen teljesen azonos rajzolattal maradt ránk.²³

¹² MNM, ltsz.: 70.37.4.C. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,4 cm. Horváth B., Arch.Ért. 97 (1970) 132.; Parádi N., i.m.140., 14.ábra 2.

¹³ Hampel J., Arch.Ért.13. (1893) 454–455.; Parádi N., i.m.134.

¹⁴ Szendrei J., i.m.59.

¹⁵ MNM, ltsz.: 1883.78.4. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,3 cm. A gyűrű, hasonlóan a kétliliomos díszítésűhöz, nem szerepel Hampelnek a 7. jegyzetben idézett publikációjában.

¹⁶ MNM, ltsz.: 1932.88.2. Bronz, pecsétlőlap átm.: 1,5 cm. A Pest megyei Vasadon került elő, a csontváz mellett még sarló töredékét és egy másik ezüst gyűrű darabját – nyitott abroncsot – találtak.

¹⁷ MNM, ltsz.: 61.88.B. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,3 cm.

¹⁸ Nýdry A., Arch.Ért.27 (1907) 222–231.

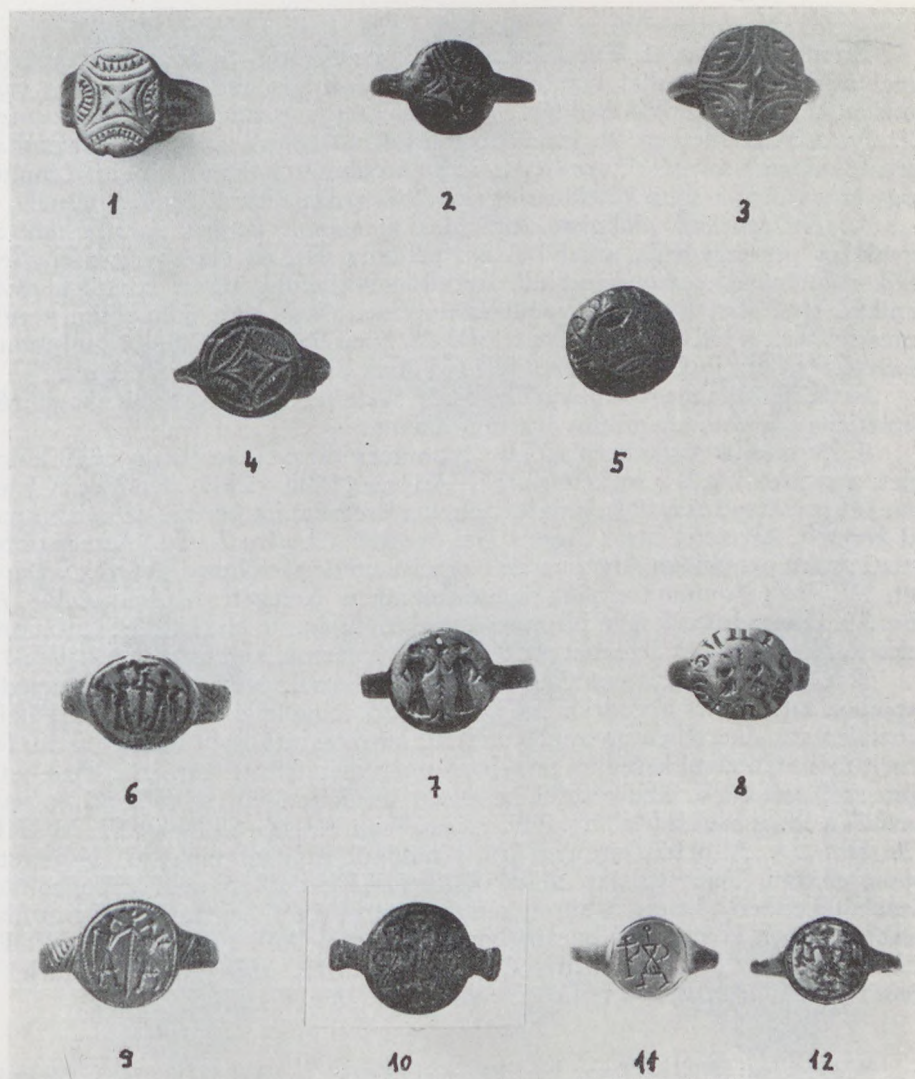
¹⁹ MNM, ltsz.: 1894.48.3. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,5×1,2 cm Parádi N., i.m. 129, 8.ábra 4.

²⁰ MNM, ltsz.: 56.6.B. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,4 cm. Hlatky M., A magyar gyűrű. (Budapest 1938) 26, II.t.14.

²¹ MNM, ltsz.: 55.77.C. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,3 cm.

²² MNM, ltsz.: 1896.75. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,3 cm. Hlatky M., i.m.28, II.t.16.

²³ OL D1.213. – Kumorovitz B., Turul 50 (1936) 55, 21.kép.

2. ábra Árpád-kori pecsétgyűrűk geometrikus és emberalakos ábrázolással. 1: Tiszaörvény-Templomdomb; 2: Szabadbattyán; 3: Vasad; 4, 7–8, 11: ismeretlen lelőhely; 5: Szécsény, Kerekdomb; 6: Akasztó-Pusztaszentimre; 9: Diószeg; 10: Zalaszentgrót; 12: Esztergom vidéke

Abb. 2. Arpadenzeitliche Siegelringe mit geometrischem Dekor und Darstellung von menschlichen Figuren. 1: Tiszaörvény-Templomdomb; 2: Szabadbattyán; 3: Vasad; 4, 7–8, 11: Fundort unbekannt; 5: Szécsény, Kerekdomb; 6: Akasztó-Pusztaszentimre; 9: Diószeg; 10: Zalaszentgrót; 12: Umgebung von Esztergom

Éremmel keltezett kincsleletben, Zalaszentgróton találtak egy gyűrűt, amelynek vésett vonallal keretelt pecsétlőlapján középen kettőskereszt van, amelyet két rövid tunikás férfi tart felemelt kézzel, másik kezüket csípőre teszik (2. ábra 10). A leletben 14. századi bécsi fillérek voltak, az ékszerek azonban még 13. századi formák.²⁴ Az életfának kettőskeresztté alakulása is arra mutat, hogy ez a gyűrű később készülhetett az 1236-os oklevélen szereplő típusnál.

Az életfát tartó alakokat ábrázolókkal azonos korúak és típusúak az egyalakos pecsétgyűrűk, amelyből két példány van az ötvösgyűjteményben, lelőköörülményeiket nem ismerjük. Az elsőn körbefutó, vésett keretben rövid tunikás, lépő férfi egyszerű, vonalakkal vésett alakja van, jobbában kettőskeresztet tart, a bal kezét csípőre teszi²⁵ (2. ábra 11). A másik gyűrűn hasonló viseletű férfi áll, jobbában keresztet, baljában liliomot tart²⁶ (2. ábra 12).

Ezt a típust is megtaláljuk oklevélen, Urban fia Supan (1226–45) gyűrűs-pecsétjének lenyomata mutat hasonló alakot.²⁷

A 13. század végén került földbe a Somogy megyei Gesztiben talált kincslelet, a pénzek közül a legkésőbbi III. András (1290–1301) denárja. A leletben két pecsétgyűrű is volt, mindkettőnek pecsétlőlapját körirat nélküli, vonalakkal keretelt, keresztet tartó Agnus Dei díszíti²⁸ (3. ábra 1–2). A nagyobbik geszti gyűrű pecsétlőlapjához hasonló egy ismeretlen lelőhelyű gyűrűé, amelyet két, IV. Béla éremmel együtt ajándékoztak a Nemzeti Múzeumunk²⁹ (3. ábra 3). Egy másiknak igen lekopott a pecsétlőlapja, de kivehető rajta a hátratekintő Agnus Dei, a felemelt mellső lábával tartott keresztrel³⁰ (3. ábra 4).

Két arany gyűrű is van Agnus Dei ábrázolással, egyiknek kerek pecsétlőlapjához a hengeres abroncs kétoldalt egy-egy kígyófejjé alakítva csatlakozik. Középen vonalkeretben igen mély vésetű, hátratekintő isten báránya van, felemelt mellső lábával keresztet tart. Széles peremén felirat van, amelynek betűi igen szép vésetűek, elhelyezésük azonban meglehetősen egyenetlen. A betűformák a 13. századra utalnak. Olvasata valószínűleg: S. STEPhANI. MGRI³¹ (3. ábra 5). A másik aranygyűrű rendkívül érdekes formájú, kisméretű, finom ékszer. Feje téglalap alakú, kazettás foglalatban zöld cabochonnal. Ezzel átellenben a hengeres abroncsra kis, kerek pecsétlőfej van, középen vonalkörben szépen vésett apró bárányfigura, kereszt nélkül. Körirata: AGN DEI, a betűformák a 13. század második felére utalnak. Méretei alapján ítélve a finom művű köves gyűrű női ékszer volt³² (3. ábra 6).

²⁴ MNM, ltsz.: 1910.19.2. Bronz, pecsétlőlap átm.: 1,4 cm. Arch.Ért. 31 (1911) 183.; Hlatky M., i.m. 28–29.; Parádi N., i.m. 148, 18. ábra 2.

²⁵ MNM, ltsz.: 1929.65. Ezüst, aranyozott, pecsétlőlap átm.: 1,1 cm. Hlatky M., i.m. 25, II.t. 13.

²⁶ MNM, ltsz.: 1936.56.3. Ezüst, aranyozott, pecsétlőlap átm.: 1,1 cm. Az eladó szerint Esztergom vidékén találták. Hlatky M., i.m. 27, II.t. 15.

²⁷ OL DI.130. — Kumorovitz B., i.m. (1936) 55, 28.kép.

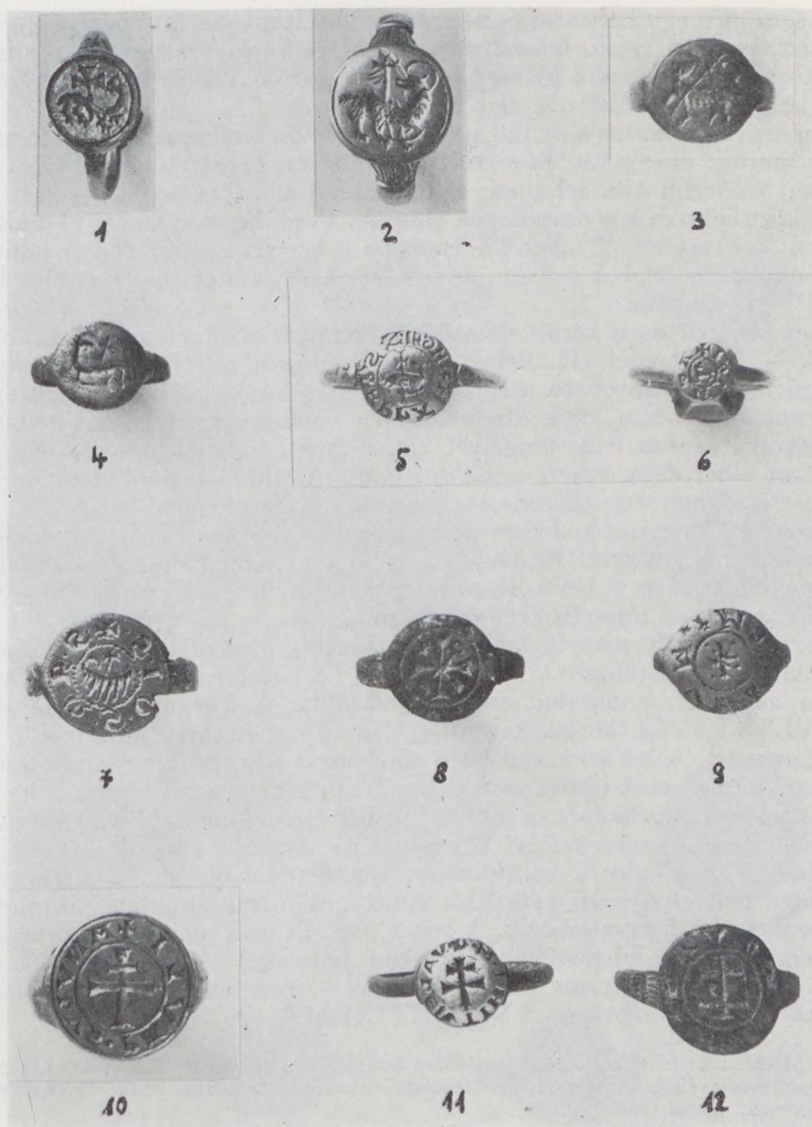
²⁸ MNM, ltsz.: 1933.31.1–2. Az első elektronból, a másik ezüsből készült. Pecsétlőlap átm.: 1,2, ill. 1,5 cm. Parádi N., i.m. 146, 16. ábra 2–3.

²⁹ MNM, ltsz.: 1888.18.1. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,9 cm.

³⁰ MNM, ltsz.: 1936.42. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,2 cm.

³¹ MNM, ltsz.: 1868.30.(=60.10.B.) Arany, pecsétlőlap átm.: 1,2 cm. Hlatky M., i.m. 33–34, II.t. 24.

³² MNM, ltsz.: 1909.95.1.(=60.12.B.) Arany, pecsétlőlap átm.: 0,8 cm. Hlatky M., i.m. 33, II.t. 23.

3. ábra Árpád-kori pecsétgyűrűk Agnus Dei, kereszt és kettőskereszt ábrázolással. 1–2: Geszti; 3–7, 9–11: ismeretlen lelőhely; 8: Esztergom – Kőláb; 12: Zalaszentgrót

Abb. 3. Arpadenzeitliche Siegelringe mit Darstellungen von Agnus Dei, Kreuz und Doppelkreuz. 1–2: Geszti; 3–7, 9–11: Fundort unbekannt; 8: Esztergom – Kőláb; 12: Zalaszentgrót

Végül még egy köriratos pecsétgyűrűt mutatunk be, közepén gyöngyözött keretben egyszerű rajzú, hosszúszerű Agnus Dei van, széles sávban elhelyezkedő köriratát ugyancsak gyöngykeret veszi körül. A körirat betűi a 13. századra kelteznek a gyűrűt³³ (3. ábra 7).

Egyszerű kereszttel díszített pecsétgyűrűk viszonylag ritkán fordulnak elő a ránk maradt anyagban. Egy érmeikkel keltezett példány van az Esztergom-Kőlábon előkerült kincsleletben, a kiszélesedő szárak tövénél átkötés van, a szárak közt félhold, kör és csillagok vannak. Vonalkeret választja el a kibetűzhetetlen körirattól³⁴ (3. ábra 8). Hasonló a kereszt, szárai között pontokkal egy ismeretlen lelőhelyű gyűrűn, majuszkulás körirata értelmezhetetlen betűkből áll³⁵ (3. ábra 9).

Egy korai példány került elő a zabolai temetőből, amelyet a sírokban talált pénzek – II. Gézától III. Béláig – a 12. század második felére kelteznek. A gyűrű hengeres abroncsa a kerek pecsétlőlap két oldalánál megvastagodik, itt párhuzamos vésett ékek díszítik. Fején vonalkeretben lekerekített sarkú, egyenlőszárú kereszt van, tengelyét határozott vonallal vésték be. Körülötte sugarasan elhelyezett vésett vonaldísz van. A publikációból nem derül ki, vajon a véset mélysége alkalmas volt-e valóban pecsételésre.³⁶

Egyszerű keresztes gyűrűspecsétet már 1236-ból származó oklevélen találunk, azonban a köriratot ott még nem választja el vonalkeret a pecsétképtől.³⁷ Ezt figyelembe véve, a két köriratos, keresztes gyűrű már a későbbi típushoz igazodik, a század második felében készülhettek.

A 13. századi pecsétgyűrűk leggyakoribb ábrázolása a kettőskereszt. Kevés kivételtől eltekintve köriratosak, s így a betűformák alapján lehet keltezni a nagyrészt ismeretlen eredetű gyűrűket. A legrangosabb darab egy +ANVLVS.PAVLI köriratú aranygyűrű, közepén kissé kiszélesedő szárú kettőskereszttel. A két körvonal közé elhelyezett feliratot igen gondosan, tisztán vésték be, a betűk típusa szerint korábban a 12. század végére keltezték.³⁸ Kettőskeresztes pecsétképét és méretét tekintve azonban valószínűnek tartjuk, hogy nem korábbi a 13. század közepénél (3. ábra 10).

Hasonlóan gondos a kettőskereszt vésete, s jól olvasható a felirata egy ismeretlen lelőhelyű ezüst gyűrűnek, amelynek huzalból készült abroncsához kisméretű, kerek fej csatlakozik. A kettőskereszt talpa nyéltüskében végződik, ami pénzekben, királyi pecséteken gyakori jelenség.³⁹ A köriratot – amely a kissé ferdén lehajló peremen helyezkedik el – nem választja el vonalkeret a középső mezőtől. Szövege: S.VALENTINI.M.⁴⁰ (3. ábra 11).

³³ MNM, ltsz: 55.435.C. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,7 cm. A körirat: S.A.M.S.O.I.S. A felirat kormeghatározása: Kolba J., Árpád- és Anjou-kori írástörténetünk latin betűs régészeti emlékei. Kiadatlan szakdolgozat 1960. 139.

³⁴ MNM, ltsz: 1898.126.1. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,4 cm. *Parádi N.*, i.m. 146, 17. ábra 3.

³⁵ MNM, ltsz: 55.86.C. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,4 cm.

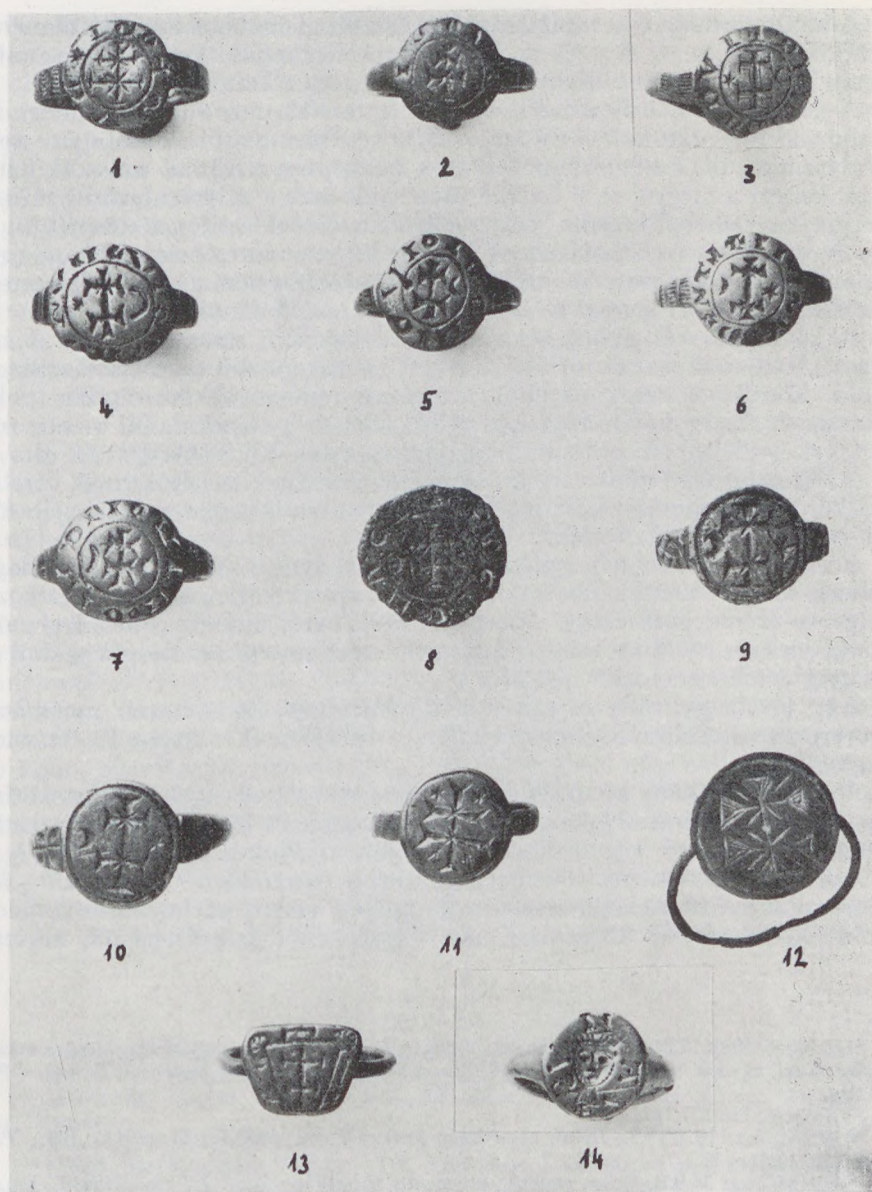
³⁶ Székely Z., Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. Korunk Évkönyv 1973 (Kolozsvár 1973) 221.

³⁷ OL D1.213. – *Kumorovitz B.*, i.m. (1936) 55,20.kép.

³⁸ MNM, ltsz: Ann.Jank.93. Arany, pecsétlőlap átm.: 1,9 cm. *Hlatky M.*, i.m. 41–43, III.t.36.; *Kolba J.*, i.m. 137.

³⁹ Érmeken: CNH 251,252,266. Pecséteken: IV Béla 1252. évi kettőspecsétjén, Mária királyné kettőspecsétjén (1267), IV. László és III. András pecsétjein. – *Szentpétery I.*, i. m. 8c,9,10,14,15. ábra. Lásd még: *Hóman B.*, Turul 36 (1918–21) 6.; *Kumorovitz B.*, Turul 55 (1941) 52–53.

⁴⁰ MNM, ltsz: 1868.30.I.3. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,1 cm

4. ábra Árpád-kori pecsétgyűrűk kettőskereszt és királyfej ábrázolással. 1–11: ismeretlen lelőhely;
12: Szank; 13: Temesvár (Timișoara, Románia); 14: Besenyszög

Abb. 4. Arpadenzeitliche Siegelringe mit Doppelkreuz und Königskopf. 1–11: Fundort unbekannt;
12: Szank; 13: Temesvár (Timișoara, Rumänien); 14: Besenyszög

A betűk formája és a tatárjárás előtt készült gyűrűkhöz hasonló kisméretű pecsétlőfej alapján ezt is a 13. sz. első felére keltezhetjük. Erre a korra utal az is, hogy a feliratot nem különítették el körvonallal a kettőskeresztől.⁴¹

A következő gyűrűk azonos típusba tartoznak, a köriratot mindegyiken vonalkerettel választották el a középen álló kettőskeresztől. A többnyire nehezen olvasható, ill. értelmezhető feliratok betűtípusa a 13. sz. második felére, végére keltezi a tárgyakat.⁴² Lelőkörülményeit csak a zalaszentgróti gyűrűnek ismerjük, ez ezüsből készült, a fej mellett kiszélesedő abroncs tövének függőleges és vízszintes rovátkolással. A kereszt két vízszintes szára közt az egyik oldalon kis holdsarló van. Az értelmezhetetlen körirat nem a pecsétlőlap tetején kezdődik, a betűsört kereszt és csillag szakítja meg⁴³ (3. ábra 12).

A következő két gyűrű annyiban különbözik a típus többi darabjától, hogy a kiszélesedő szárai tövének átkötött kettőskeresztet nem kíséri csillag és félhold. Mindkettő ezüst, az elsőn aranyozás nyomaival, körirataikat csillag választja el. Az egykor aranyozott gyűrű felirata gyakorlatlanul vésett, részben fekvő betűkből áll, olvasata bizonytalan, talán CVSTODI⁴⁴ (4. ábra 1).

A másikon úgy tűnik, értelmetlenül ismétlődnek a betűk⁴⁵ (4. ábra 2). Mindkét gyűrű pántabroncsa a pecsétlőlaphoz csatlakozó részén kiszélesedik, s itt rovátkolással díszítették.

Formailag ezekkel teljesen azonosak azok a gyűrűk is, amelyeken csillag és holdsarló kíséri a kettőskeresztet, rendszerint annak két vízszintes szára között elhelyezve. Mindegyik ezüst, vésett köriratuk betűi általában jól kivehetőek, de vagy az erős rövidítés miatt, vagy mert eleve puszta betűismétlésekből álltak, nem értelmezhetőek⁴⁶ (4. ábra 3–7).

Egy bronz gyűrűfej is van a gyűjteményben, töredékesen megmaradt pántabronccsal. Felirata kibetűzhetetlen, a betűformák alapján 13. századi⁴⁷ (4. ábra 8).

Végezetül néhány olyan gyűrűt is bemutatunk, amelyeken nincs körirat, s így csupán a feliratosokéhoz hasonló, csillaggal és félholddal kísért kettőskereszt ábrázolása és a gyűrűformák alapján soroljuk a 13. századba. A két első ezüst, pántabroncsuk tövének négyszirmú rozettákkal⁴⁸ (4. ábra 9–10). A harmadik gyűrű pántabroncsán a fej mellett vésett, párhuzamos vonaldísz van. Pecsétlőlapjának ábrázolása némiképpen eltér az eddigiektől, a kettős-

⁴¹ A már említett 1236. évi oklevélen két feliratos gyűrűs pecsét is van, egyiken egyszerű, a másikon kettőskeresztrel, egyiken sincs elhatárolva a körirat a középső mezőtől. — *Kumorovitz B.*, i.m. (1936). 20, 23. kép.

⁴² *Kolba J.*, i.m. 137, 142.

⁴³ MNM, ltsz.: 1910.19.3., Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,7 cm. Arch.Ért.31 (1911) 183.; *Parádi N.*, i.m. 148, 18. ábra 3.

⁴⁴ MNM, ltsz.: 56.9.B. Ezüst, egykor aranyozott, pecsétlőlap átm.: 1,9 cm. *Kolba J.*, i.m. 140.

⁴⁵ MNM, ltsz.: 55.192.C. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,4 cm.

⁴⁶ MNM, ltsz.: 1903.38.45. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,6 cm. *Kolba J.*, i.m. 141.; ltsz.: 1880.15. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 0,7 cm; ltsz.: 1894.18.12. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,5 cm, — *Kolba J.*, i.m. 145.; ltsz.: 1912.108.74. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,1 cm. — *Hlatky M.*, i.m. III.t.34.; *Kolba J.*, i.m. 139.; ltsz.: D 3168. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,7 cm.

⁴⁷ MNM, ltsz.: 1872. 131.5. Bronz, pecsétlőlap átm.: 1,9 cm *Kolba J.*, i.m. 140.

⁴⁸ MNM, ltsz.: 56.8.B. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,5 cm.; ltsz.: D 3169. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,5×1,7 cm.

kereszt függőleges szára mellett fölül egy-egy csillagot, alul pedig 1 – 1 kis ágacs-kát véstek rá, félhold nincsen⁴⁹ (4. ábra 11).

Földmunka során a Pest megyei Szankon találtak egy ezüst gyűrűt, Árpád-kori edénytöredékek kíséretében. Vékony huzalkarikája s nagyméretű pecsétlő-lapja van, amelyen igen sekély vésetű – pecsétlésre aligha alkalmas – kiszélesedő szárú kettőskereszt van, a száruk tövéből levő átkötések sugárként meghosszabbodnak⁵⁰ (4. ábra 12).

Egy, állítólag Temesváron előkerült gyűrűt csak a kettőskeresztes pecsét-kép alapján sorolunk ide. Az egykor aranyozott, ezüstdől készült huzalabron-csos gyűrű feje háromszögletű pajzs alakú volt, amelynek alsó sarka lekopott. Pecsétlőlapján háromszögletű vonalkeretben egyszerű, vésett kettőskereszt van. A vésett pajzsalak körül a szögleteknél egy-egy kör alakú rozetta, az olda-lak mentén vonalas díszítés látható⁵¹ (4. ábra 13). A különös alakú gyűrűt a körirat nélküli kettőskeresztes pecsétképen kívül elsősorban formája alapján keltezzük a 13. századra. A tatárjárást megelőző korszakból maradt ránk ugyanis néhány olyan magánpecsét, amelyeken maga a typárium volt pajzs alakú.⁵² Igaz, ezek nem gyűrűspecsétek, de egy hasonló formájú gyűrű is van a Nemzeti Múzeumban, amelyet körirata alapján szintén a 13. sz. első felére keltezhetünk.⁵³ A század második felében is előfordul a pajzs alakú pecsét, de ritkábban, úgy látszik, a tatárjárás előtt volt nagyobb jelentősége.⁵⁴

Végezetül még egy sokszor közölt arany pecsétgyűrűt szeretnék említeni, amelynek kerek pecsétlőlapja közepén vésett, szembenéző férfi arc más van, fején függőleges rovátkolásokból álló lapos fejk. Ezt a gyűrű első ismertetője diadémnak nevezte, Hlatky Mária később hajnak nézte.⁵⁵ Az arcot körszakáll veszi körül, álla alatt ráncos, kendőszerű díszítmény van. Lapidáris majuszkulákból álló körirata – + IANVS – alulról indul, a szókezdő kereszt a pecsétlő-lap alján, az áll alatt helyezkedik el. Meglehetősen egyenetlenül elhelyezett betűit nem választja el keret a középső mezőtől. A gyűrű abroncsa a fej két oldalán kiszélesedik, díszítetlen⁵⁶ (4. ábra 14). A gyűrűt a betűtípus alapján Nagy Géza, s nyomában Hlatky Mária a 12. sz. elejére keltezte, tulajdonosát pedig Kálmán és II. István hasonló nevű nádorispánjával azonosította.

Véleményem szerint ez a kormeghatározás túlságosan korai, a gyűrűn szereplő betűk mindegyike megtalálható ebben a formában a következő szá-

⁴⁹ MNM, ltsz.: 1932.51. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,4×1,5 cm.

⁵⁰ MNM, ltsz.: 1932.28.4. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 2 cm.

⁵¹ MNM, ltsz.: 1910.99. Ezüst, aranyozás nyomaival. Pecsétlőlap átm.: 1,5 cm. Lelőhelye állítólag Temesvár.

⁵² Kumorovitz B., i.m.(1936) 56; 22,26,27,31.kép

⁵³ MNM, ltsz.: Cim.Sec.I.VIII.23. – A pajzs alakú pecsétlőlapon közepén ugyancsak pajzs-alakú keretben nemzeti címerkép van. A gyűrűre e dolgozat folytatásában, később fogunk vissza-térni.

⁵⁴ 1274-ből, OL D1.878. – Kumorovitz B., A magyar pecsétáshasználat története a középkorban. Kny. a Jászóvári Premontrei kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziuma 1943–44-i évkönyvé-ből (Budapest 1944) 85, VII.t.48.; Kumorovitz B., i.m. (1936) 56.

⁵⁵ Nagy G., Arch.Ért. 13 (1893) 432–433.; Magyar Művelődéstörténet I. (Budapest é.n.) 176.; Hlatky M., i.m.22, I.t.12.

⁵⁶ MNM, ltsz.: 1893.67. Arany, pecsétlőlap átm.: 1,4 cm. A Szolnok megyei Besenyszögön, föld-munka során került elő.

zadban készült ötvöstárgyakon, pecséteken is.⁵⁷ Döntőbb a pecsétlőlapnak és magának a gyűrűnek a megformálása és méretei, amelyek a 13. század első felére utalnak. A pecsétkép legközelebbi párhuzamát egy 1236-os oklevél gyűrűspecstjén találjuk. Az 1,3 cm átmérőjű pecsét közepén kettőskereszt van, körülötte elválasztó keret nélkül, ugyancsak lapidáris majuszkulákból álló IACOB körirat. A név itt is nominativusban áll, mint a IANVS gyűrűn, s ugyanúgy a pecsét aljától balról jobbra haladva veszi körül a kettőskeresztet. Külön apró érdekesség, hogy a IANVS névfelirat fordított N betűjének – amelyre a keltezésnél is hivatkoztak – a pecséten egy fordítva vésett B betű felel meg, ez mindkét esetben a pecsétvéső járatlanságára utal.⁵⁸

Nagy Gézának nehézséget okozott az általa Janus nádorral azonosított képmás diadémjának magyarázata. Pedig valószínűleg igaza volt a fejdísz meghatározásában, csak éppen az arcmás nem a köriratban megnevezett személyt ábrázolta, hanem feltehetően koronás királyfőt. Az áll alatt levő különös, kendőhöz hasonló ábrázolás talán megmagyarázható II. András és IV. Béla egyes érmein a szembenéző királyfő állához csatlakozó, ugyancsak kendőszerűen megrajzolt, s alul hullámvonallal is lezárt mellindítással.⁵⁹ A királyfej hatalmi jelvényként kerülhetett a gyűrűre, úgy mint a párhuzamaként idézett pecsétre a kettőskereszt. Német területen szokásos volt, hogy a király adományából különböző tisztségviselők sőt városok viselték pecsétjükön a királyfejet mint heraldikai szimbólumot, már a 12. – 13. században.⁶⁰ Elképzelhető, hogy a gyűrű- és pecsétanyagunkban egyedülálló IANVS gyűrű nem az általánosan elismert francia, hanem a II. András pecsétein is kimutatott német hatásra készült a 13. sz. első felében.⁶¹

A gyűrűk számbavételénél igyekeztünk a pontosan keltezhető 13. századi anyagot áttekinteni. Először a tatárjárás idején elrejtett tárgyak adnak biztos támpontot, ennél korábban csak a balotapusztai lelet pecsétgyűrűje keltezhető több-kevesebb biztonsággal a 12. sz. végére⁶² (1. ábra 18). Ez a vékony ezüstlemezéből kivágott – fej és a bronz egy darabából – kis gyűrű még csak formája szerint sorolható ide, sekély vésetű vonalas díszítése aligha alkalmas lenyomat készítésére. Mintája leginkább a 12. sz. apró lemezpenzeinek hátlapjára emlékeztet.⁶³

A tatárjárással lezáruló emlékanyagban általában kisméretűek (1–1,5 cm) a pecsétlőlapok, a gyűrűk közt csak a IANVS gyűrűnek van felirata. A hasonló korú okleveleken megmaradt pecséteket is figyelembe véve, a köriratot általában nem választja el vonalkeret a középső mezőtől. A 13. sz. második felére megnövekednek a pecsétlőlapok (1,6–2 cm) és gyakoribbá válik a körirat, bár ritkán olvasható, ill. értelmezhető világosan.

⁵⁷ Kolba J., i.m., betűtáblázatok.

⁵⁸ OL DI.213. – *Kunorovitz B.*, i.m.(1936) 55.,23.kép.

⁵⁹ Réthy L., *Corpus Nummorum Hungariae*. (Budapest 1899) (továbbiakban CNH) Nr.234.303.

⁶⁰ Veit, L., *Der Königskopf mit der Stirnbinde auf Münzen und Siegeln der Stauferzeit und des ausgehenden Mittelalters*. Anzeiger des Germ. Nationalmuseums 1976. 25–26,28.

⁶¹ Bartoniek E., *Turul* 38 (1924–25) 16.

⁶² MNM, ltsz: 1893.54.147. Ezüst, pecsétlőlap átm.: 1,1 cm. A leletben 12. századi bizánci érem volt. A többi tárgy is a 12. sz. végén készült. – *Hampel J.*, *Arch.Ért.* 13 (1893) 368–369.; *Kovács É.*, *Árpád-kori ötvösség*. (Budapest 1974) 15.

⁶³ CNH 83.84.142.

Az ábrázolásokat tekintve ebben a cikkben csak azokkal a gyűrűkkel foglalkoztunk, amelyek a biztosan keltezett leletanyagban is előfordultak. A kincsleletekben nem szereplő állatalakos és nemzetségi címeres Árpád-kori gyűrűkre egy következő tanulmányban fogunk visszatérni. A most tárgyalt gyűrűk pecsétképei a pusztán ornamentális, jelképes díszítésű, illetőleg a királyság hatalmi jelvényeit feltüntető típusba tartoznak.⁶⁴

A pecsétani irodalomban általános az a vélemény, hogy a kettőskereszt a magánpecséteken mint jelvény szerepel, a pecsét tulajdonosának a királyi hatalmat képviselő funkcióját jelzi.⁶⁵ Felvétele az uralkodói jelvények közé III. Bélától ered, s mint ilyen tűnik fel először az ő pénzein is.⁶⁶ Gyakorivá csak utódai alatt válik, II. András saját pecsétein még nem, de érmein többször is előfordul, ugyancsak IV. Béla idejében, aki kettőspecséteinek és bulláinak hátlapján is következetesen alkalmazza.

A gyűrűkön majdnem kizárólag csillag és félhold fogja közre a kettőskeresztet. Az égitestek II. Andrásnál tűnnek fel először, második nagypecsétjén IV. Ottó pecsétjének mintájára,⁶⁷ érmein pedig a szlavón pénzek hatására.⁶⁸ IV. Béla és utódai érmeinek hátlapján is megmarad a csillag és a félhold a kettőskereszt két oldalán.⁶⁹ Úgy látszik tehát, hogy az ezüst pecsétgyűrűk, amelyek a királyi hatalom egyik jelvényét kölcsönözték pecsétkép gyanánt, ezt a pénzek közvetítésével, az azokon ábrázolt formában tették.

Azoknak a gyűrűknek az előképeit, amelyeknek pecsétlőlapján négy kifelé forduló körszelet van, a közepükön pedig kereszt (2. ábra 1–4) ugyancsak Árpád-kori pénzekben találjuk meg. A 12. századból is van egy sorozat ilyen – felirat nélküli – érem,⁷⁰ s még II. András korában is tovább él a típus,⁷¹ a későbbiekben azonban már nem találkozunk vele. Ez meg is felel körülbelül a gyűrűk alapján mutakozó időrendnek, a hasonló pecsétképek a legkorábbi típushoz tartoznak, s nem is biztos, hogy mind valódi, pecsételésre alkalmas, eléggé mély vésető volt.

Agnus dei ábrázolásokkal román kori kőfaragványokon gyakran találkozunk, a gyűrűkön való megjelenésük azonban valószínűleg szintén az éremképekkel függ össze. Először II. András pénzein tűnik fel, gyakoribbá IV. Béla korában válik, s legtöbbször III. András veretein fordul elő.⁷² A 14. században már csak Károly Róbert érmein használják, összesen két veretén.⁷³ A tatárjárás előtti időszakból sem kincsleletből, sem pecsétről nem ismerünk

⁶⁴ Korábban felvetettem, hogy a liliomos gyűrűk esetleg a Győr nemzetséggel kapcsolhatók össze, de a most közölt darabok meglehetősen nagy száma és az egymástól igen eltérő, nem határozottan a heraldikus liliomot ábrázoló rajzuk alapján inkább az általános, ornamentális típusba sorolnám őket.

⁶⁵ Csoma J., Turul 11 (1893) 52–54.; Ua., Magyar nemzetségi címerek. (Budapest 1904) 24,32.; Szentpétery I., Magyar oklevéltan. (Budapest 1930) 145.; Kumorovitz B., i.m. (1936) 56.; Kumorovitz B., i.m. (1944) 53–54.; Kubinyi A., TBM 14 (1961) 114.

⁶⁶ CNH 112.

⁶⁷ Szentpétery I., Turul 34 (1916) 5.; Bartoniek E., Turul 38 (1924–25) 16.

⁶⁸ Hóman B., Magyar pénztörténet 1000–1325. (Budapest 1916) 334.

⁶⁹ CNH 115,116,127,128,163,164,248,373, stb.

⁷⁰ CNH 76,77,87,88,89,114.

⁷¹ CNH 115,126,153–156,162,167.

⁷² CNH 208,229,231,364–368.

⁷³ Réthy L., Corpus Nummorum Hungariae II. (Budapest 1907) 17,43.

agnus dei ábrázolású gyűrűt, a ránk maradt példányok a század második feléből származnak. A geszti lelet két gyűrűjét is III. András pénzei keltezik.

Kérdéses az emberalakos gyűrűk eredete, ezek nem kapcsolódnak olyan egyértelműen a pénzábrázolásokhoz, mint az előbbiek. II. András egyik érmének előlapján van szembenéző királyfigura, jobbában egyenes karddal, baljában kereszttel.⁷⁴ Két vitatott korú, de mindenképpen a tatárjárás előtt vert brakteátán pedig ugyancsak szembenéző, de királyi jelvények nélkül ábrázolt férfi tart jobbában keresztet, baljában pedig lombos ágat, ill. liliomot.⁷⁵ Talán ezekre vezethető vissza a kardot és liliomot, ill. csak kardot tartó férfi-alakokkal díszített pecsétgyűrűk ábrázolása.

A középen álló életfát két oldalról tartó figurák hazai érmeken nem fordulnak elő, de nálunk is forgalomban voltak a 12. században bizánci aranyak, amelyeken a császár és a császárnő jobbról-balról tartja a kettőskeresztet.⁷⁶ A kettőskereszt és a liliom vagy életfa magyar pénzekben is megjelenik szembenéző koronás királyfők között, mégpedig – úgy tűnik – egymással helyettesíthetően, azonos módon elhelyezve.⁷⁷

Az éremképeknek a pecsétekre gyakorolt hatását a kutatás általában elismeri.⁷⁸ Ennek több okát is szokták említeni, mint pl. a pecsétvésők és a pénzverőtövek készítőinek azonosságát és a pénzárak közismert voltát. A most tárgyalt gyűrűknél túlnyomórészt ezt az utóbbi összefüggést tarthatjuk valószínűnek. Kivitelük nem arra mutat, hogy a pénzverő központokban készültek, ezen kívül az érmekkel nem annyira az ábrázolások formája és stílusa mint inkább témája mutat rokonságot.

Az elrejtett kincsleletek összetétele, a gyűrűkön kívüli ékszerek minősége és mennyisége, és a pénzek összértéke arra mutat, hogy egykori tulajdonosaik nem a társadalom magasabb rétegébe tartoztak. Parádi Nándor arra is felhívja a figyelmet, hogy a lelőhelyekből ítélve az egykori elrejtők a falvakban lakó, a pénzforgalommal és a kezdődő árutermeléssel kapcsolatban álló személyek voltak.⁷⁹

A lelőköri körülményekből kirajzolódó képet, az oklevelek analóg gyűrűs-pecséteinek tulajdonosait és a pecsétgyűrűk megjelenésének idejét is figyelembe véve tökéletes összhangot találunk a hazai diplomatika történetével.

A 12. sz. végén jelenik csak meg az addig szinte kizárólagos királyi oklevél mellett a magánpecsétés oklevél, elsősorban az egyházi, majd a világi méltóságviselők körében.⁸⁰ Az írásbeliség decentralizálása azonban csak a 13. sz. elejére fejlődik ki. Ettől kezdve indul meg a hiteleshelyek, káptalanok, városi hatóságok és a megyésispánok oklevélkiadása, saját pecséteikkel hitelesítve.⁸¹ Az aranybulla után egy új elem tűnik fel a megyék életében, a királyi szervien-

⁷⁴ CNH 172.

⁷⁵ CNH 269,270.

⁷⁶ Hóman B., i.m.272.

⁷⁷ CNH 204,251.

⁷⁸ Kumorovitz B., i.m. (1936) 54--55.; Kumorovitz B., i.m.(1944) 55.; Kubinyi A., i.m.115,133.; Gedai I., BpR 21 (1964) 264.

⁷⁹ Parádi N., i.m.155.

⁸⁰ Szentpétery I., i.m.(1930) 47,77.; Kumorovitz B., i.m.(1944) 39.; Kumorovitz B., Sz (1963) 27.;

⁸¹ Szentpétery I., i.m.(1930) 121,147.; Kumorovitz B., i.m. (1936) 45.; Kumorovitz B., i.m.(1944) 39,46–48.; Kumorovitz B., i.m.(1963) 26.; Istványi G., Sz 71 (1937) 517–.; Kubinyi A., i.m.119.

sek és várjobbágyok köréből ideiglenesen hivatalt vállalók. Ebből a két rétegből alakul ki később, a 13. sz. közepétől az egységes nemesi rend, a megyei önkormányzat képviselője.⁸² Elsősorban a saját birtokon gazdálkodó szerviensek közül kerültek ki a megyei bíráskodás első képviselői, a curialis comesek és gyakran maguk a comesek, a szolgabírák és más, ideiglenes jellegű közfunkciók ellátói.⁸³ Működésük során szükségessé vált az általuk lefolytatott ügyekről oklevelet is kiállítani. A 13. század első felében azonban még általános volt, hogy világi személyek csak abban az esetben bírtak saját pecsétet, ha valamely közfunkciót, hivatalt láttak el.⁸⁴ Így a pecsétek készíttatése nyilván igen sok esetben egybeesett a hivatalos megbízatással.

A megbízatás gyakran magától a királytól származott, mint pl. a zalai, komáromi, győri szervienseknek engedélyezett bíráskodási jog,⁸⁵ vagy a nádor, ill. a comes mellé a király utasítására, de a megyei nemesek által választott társbírák, ill. szolgabírák kiküldése.⁸⁶ Ugyancsak a király küldött ki II. András uralkodásának második felében és IV. Béla idején az elidegenített nemesi- vagy várföldek tulajdonjogának kivizsgálására biztosokat.⁸⁷ A kiküldött nemesek egy része saját nemzetségi címerét használta fel pecsétje kialakításánál, más részük, aki azzal esetleg nem rendelkezett, a királyság jelvényének feltüntetésével jelezte közhatalmi funkcióját. Így tettek a zalai nemesek, akik 1232-es kehidai oklevelükön „Sigillum servientium de Szala” köriratos, kettős-keresztes pecsétet használtak,⁸⁸ vagy a Somogyban földinquisitorként működő Jakab, Dég és egy harmadik, ismeretlen nevű comes.⁸⁹ Kérdés, hogy szükség volt-e a hatalmi jelvények pecséten való felhasználásához királyi engedélyre? A zalai szerviensek esetében — az erdélyi szászoknak 1224-ben a király által adományozott pecsét és egy, a század végéről származó törvénycikk alapján — Gerics J. feltételezi, hogy igen.⁹⁰ A világiak pecséthasználatainak kezdetét jellemző nagymérvű tarkaság alapján azonban úgy gondoljuk, hogy az ideiglenes testületekben résztvevő egyes tagok esetében szabadon történt a pecsétkép kiválasztása.⁹¹ A családi címereken és a hatalmi jelvényeken kívül gyakoriak a pusztán jelképes, emblémaszerű ábrázolások,⁹² ilyenek lehettek talán a liliomos vagy az állatalakos pecsétgyűrűk. Nem egyértelműek ilyen szempontból a pénzekről átvett ábrázolások, mint pl. az agnus dei, az emberalakok, vagy a rombuszba írt kereszt. Mivel a pénzek nyilvánvalóan a királyé voltak, a hátlapjukról átvett ábrázolást valószínűleg akkor is a királyság jelvényeként értelmezhatték, ha valójában — mint a felsorolt esetekben — nem az volt.

⁸² Mályusz E., Sz 76 (1942) 288–89, 299–300, 409.

⁸³ Uo. 413–417.

⁸⁴ Kumorovitz B., i.m. (1944) 50.

⁸⁵ Holub J., Zala megye története a középkorban. (Pécs 1929) 97–.; Mályusz E., i.m.412–414.; Gerics J., Sz 103 (1969) 615–.

⁸⁶ Mályusz E., i.m.416.; Lengyel A., Arrabona 7 (1965) 211.

⁸⁷ Gerics J., i.m.616.; Szentpétery I., i.m.148.

⁸⁸ Holub J., i.m.101.; Mályusz E., i.m.412.; Kumorovitz B., i.m. (1944) 53.; Gerics J., i.m.615.

⁸⁹ Kumorovitz B., i.m.(1936) 55.

⁹⁰ Gerics J., i.m.615.

⁹¹ Adatok vannak pl. arra, hogy egy-egy országos méltóságot viselő személy pecsét- ill. címerképét a hatalmi jelvényekkel együtt tovább használták utódai, akik már nem viselték a hivatalt. — Csoma J., Turul 11 (1893) 52–53.

⁹² Szentpétery I., i.m.237.

A megyékben szétszórtan élő nemesek ideiglenes hivataluk felvételekor valószínűleg helybéli ötvösökkel készíttették el pecsétjeiket, amelyekhez a pecsétképet a legkézenfekvőbb lehetőségek közül választották. Erre mutat legalábbis a gyűrűk igen különböző, gyakran eléggé alacsony színvonalú kivitele, a hiányzó vagy olvashatatlan felirat, az olyanfajta ábrázolások, amelyekből nem lehet a pecsét tulajdonosára következtetni. Miután azonban egészen a 15. századig a megyei szervezetnek nem volt közös hatósági pecsétje, szükség volt az ideiglenes hatóság tagjainak magánpecsétjére, amelyek együtt hitelesítették az ílymódon sokpecsétetes okleveleket.⁹³

Később a címerhasználat elterjedése és a megyei oklevéladás visszafejlődése háttérbe szorította a hatalmi jelvényeknek a 13. századra jellemző gyakori felhasználását.

Az ideiglenes jellegű megyei hatóságok pecséteire kezdettől jellemző a gyűrűspecsétek viszonylag nagy száma. A már korábban idézett tatárjárás előtti párhuzamokon kívül is maradtak ránk pecsétlenyomatok, illetve okleveles adatok a 13. századból.⁹⁴ Az adatok arra mutatnak, hogy míg a királyi kancelláriák, az egyházi és az országos méltóságok nagypecséteik mellett csak kisegítő, ill. titkos pecsétként használtak gyűrűt, az oklevéladók legalacsonyabb rétegében ez volt a leginkább elterjedt pecsétforma.

A cikkben közölt gyűrűk valószínűleg nem mind tartoztak a megyékben hivatalt viselő szerviensekhez, ill. nemesekhez, de a típus kialakulását feltétlenül ezzel a jelenséggel kapcsolhatjuk össze. Lehetséges pl., amennyiben helyesen olvastuk az egyik kettőskeresztes gyűrű köriratát (custodi), hogy a gyűrű tulajdonosa valamelyik káptalan vagy konvent custosa, a levéltár és a hiteleshelyi pecsét őre volt. A hiteleshelyi pecsétet ugyanis — a zágrábi káptalan statútuma szerint — használat után tartójába vissza kellett helyezni, s a káptalan hét tagjának saját pecsétjével lezárni.⁹⁵

A hivatalos személyek pecsétgyűrűivel kialakult típus valószínűleg gyorsan elterjedt, s a későbbi idők szélesebbkörű pecséthasználataiban fejlődött tovább.

⁹³ Uo. i.m.149.

⁹⁴ *Bárfiai Szabó L.*, Turul 25 (1907) 64.; *Holub J.*, i.m.101.; *Kumorovitz B.*, i.m. (1936) 55; 25,30. kép.; *Ua*, (1944) 54,56; *Istványi G.*, i.m.525.; *Györffy Gy.*, A magyar krónikák adatai a III. Béla-kori petícióról. — Középkori krónikáink kritikus kérdései. (Budapest 1974) 337.; *Kubinyi A.*, i.m.121.

⁹⁵ *Szentpétery I.*, i.m.129.

ARPADENZEITLICHE SIEGELRINGE

I.

Die mittelalterlichen Siegelringen Ungarns wurden in früheren Publikationen gewöhnlich aufgrund der Stilkritik datiert. Vor einigen Jahren ist eine Studie erschienen, welche die mit Münzen verborgenen, also genau datierbaren Juwelenfunde des 13. Jhs. erörtert.² Die aus Hortfunden stammenden Ringe dienten als genaue Analogien zur Zeitbestimmung weiterer, in den Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums aufbewahrten Ringe, deren Fundumstände unbekannt sind.

In der gegenwärtigen Publikation befaßt sich Verfasserin mit jenem Teil der Siegelringe aus dem 13. Jh., deren Type auch in münzdatierten Hortfunden vorkommen, usw. außer den nur mit geometrisch verzierten oder mit Lilienemblem versehenen Siegelringen mit solchen Typen, welche die Machtinsignien des Königtums darstellen. Diese ist in erster Reihe das Doppelkreuz, welches, wie auch in der sphragistischen Literatur allgemein anerkannt, als das Emblem der zentralen Macht auf Privatsiegel von Landesämtern bekleidenden Personen des 13. Jhs. gelangt war.

Doppelkreuze von Stern und Halbmond flankiert (*Abb. 4*) zeigen auf einfachen Siegelringen aus Bronze oder Silber daraufhin, daß ihre Verfertiger die Münzbilder der Prägungen von Andreas II (1205–1235) und Béla IV (1235–1270) nachahmten.

Für Ringe, welche menschliche Figuren, das Doppelkreuz bzw. den Lebensbaum haltend (*Abb. 2, 6–12*) oder den Agnus Dei (*Abb. 3, 1–6*) darstellen, nahm man gleichfalls den Verso der Münzen von Andreas II und Béla IV als Vorbild.

Die Studie behandelt eingehender einen goldenen Ring mit der Legende IANVS, einen Männerkopf in frontaler Stellung darstellend (*Abb. 4, 14*). Verfasserin ist der Meinung, daß es hier um die Darstellung eines Königskopfes handelt, welcher als solcher gleichfalls als Herrschaftszeichen – nach deutschen Vorbildern – auf den Ring gelangte.^{60–61} Aufgrund des Siegelabdrucks von einer Urkunde aus dem Jahre 1236, welcher ähnliche Formen und Buchstabentypen zeigt und ein Doppelkreuz darstellt, wird auch der IANVS-Ring auf die Dreißigerjahre des 13. Jhs datiert.

Die hier veröffentlichten Siegelringe können aufgrund ihres Materials und ihrer Ausführung – mit einer kleinen Ausnahme – nicht mit den Oberschichten der Gesellschaft in Zusammenhang gebracht werden. Ihre Eigentümer werden von Verfasserin mit jener Gesellschaftlichen Schicht identifiziert, deren Mitglieder im ersten Drittel des 13. Jhs eine Rolle im öffentlichen Leben zu spielen anfangen, d.h. mit dem kleinen Adel, der sich aus den Burgmännern und den Servienten gebildet hatte. Aus dieser in Dörfern lebenden, über

eigenem Grundbesitz verfügenden Schicht kamen in den Dreißiger-Jahren des 13. Jhs an die in der Verwaltung des Komitats ein Amt ausübende Funktionäre. Die Komitees, welche das Eigentumsrecht der entfremdeten königlichen Burggüter und Adelsbesitze untersuchten, und das aus den eigenen Kreisen des Komitatsadels erkorene Richtergrremium stellten auch Urkunden aus, welche mangels offiziellen Siegel von Privatsiegeln der Mitglieder beglaubigt wurden.

Da bis zum Ende des 12. Jhs gesiegelte Urkunden fast ausschließlich mit dem königlichen Siegel beglaubigt wurden, nahm die Dezentralisierung der Schriftlichkeit erst im ersten Drittel des 13. Jhs ihren Anfang. Die dieserzeit eine Funktion versehende Laienpersonen niedrigeren Ranges geraten zum ersten Mal in die Lage, zur Ausübung ihres Amtes einen Siegel zu benötigen. Da ihr Auftrag meistens im Namen des Königs gegeben wurde, ließen sie auf ihre Siegel die königlichen Machtsinsignien gravieren. Dies ist in erster Reihe für die frühesten Siegel bzw. Siegelringen charakteristisch, später wurde dieser Gebrauch durch die Verbreitung des Wappenbrauches in den Hintergrund gedrängt.

Mit Siegelringen des 13. Jhs, welche Sippenwappen darstellen, möchte sich die Verfasserin in einem späteren Beitrag befassen.

VÉSETT GÓTIKUS TALPAS KERESZTJEINK

H. KOLBA Judit

A Magyar Nemzeti Múzeum középkori ötvösgyűjteményébe 1976-ban, vásárlás útján pompás vésett kereszt került,¹ amely eddig teljesen ismeretlen volt a szakirodalomban, s kiállításon sem szerepelt soha. Fokozza értékét, hogy származási helye ismert, utolsó tulajdonosa és beadója a Nyári család tagja, a kereszt a család felvidéki birtokainak egyik kápolnájából származik.² Ezen adat birtokában a készítő műhelyét is nagy valószínűséggel ezen a vidéken kereshetjük.

Leltározása során vetődött fel a kérdés, hogy egyszer alaposan meg kell vizsgálnunk a hasonló, hol körmeneti, hol ereklyetartó, hol talpas vagy oltárkeresztnek nevezett csoport darabjait. A Nyári kereszt körét megismerve, feleletet kaphatunk arra a kérdésre is, hogyan változott a középkorban többféle rendeltetésű keresztnek szerepe a XV. század második felére. A románkori keresztokról, a fennmaradt darabok alapján tudjuk, hogy a legtöbb templomban ugyanazt a — rendszerint egyetlen bronzlemezről, egyszerű korpusz díszítéssel készült³ — keresztet használták körmeneti és oltárkeresztnek. Az aljukon elhelyezett tuskés nyél alkalmas volt arra, hogy felváltva hosszú nyélbe erősítsék vagy az oltáron levő talpba helyezték.⁴ Ez a szokás, a liturgia véglegessé válásával,⁵ a XV. század közepére biztosan megváltozott. A mise állandó részei rögződtek, a miséző papnak az előírás szerint,⁶ bizonyos részeknél az oltáron levő megfeszített Krisztus képére kellett néznie. Úgy tűnik, a XV. század közepétől már nem festett képről van szó, hanem kizárólag csak az oltár számára készített talpas keresztéről.⁷ Ezek a kereszték a liturgikus tár-

¹ Aktaszám: 206—04—5/76. KK.

² Leltári száma: Ö/L. 76.7. Méretei: magassága: 15,5 cm; szélessége: 11 cm; karéjok: 4,2×3 cm; felső kereszt szárak: 1,8 cm; alsó kereszt szár: 5,2 cm; korpusz: 5×5,3 cm; Madonna: 6,2 cm magas; belső vésett kereszt: 4×7,6 cm.

³ A MNM középkori gyűjteményében: 1870.25.3.; (Szentmiklós), 1876. 6.25—25., 1904. 79. (Cegléd); 1929.10 (Pusztaszentmiklós), 1937.11. (Kunszentmiklós), 57. 23—24—26.B.

⁴ *Braun, J.*, Das christliche Altargerät. (München 1932) 468., 477.

⁵ Uo. 483.

⁶ Uo. 466.

⁷ Uo. 471—472. Érdekes megemlíteni a tőlünk ugyan távolos, de a kor szellemét tükröző exegetikai synodus határozatát: minden oltár, amelyen miséznek, két kereszttel legyen felszerelve, az egyik álló és egy hordozható: „Item ad quodlibet altare cum contigerit inibi missam celebrari sint. . . duae cruces, una fixa et alia portabilis.” (1287).

gyak már kialakult gótikus mintakincsével készültek. Leghamarabb a kelyheken jelentek meg az új stílus jegyei, díszítményei, azok szerkezetén látszott először a komoly változás, s ezeket utánozták már a XIV. század végén a cibóriumok, hasonló magas, kehelyszerű talpazattal.⁸ Amint szokásba jött a XV. század első felétől, hogy az építészetet utánozva, a kelyhek nóduszát kápolnákat utánzó fülkekoszorúval díszítették,⁹ hamarosan megjelenik ugyanez a forma a cibóriumok és úrmutatók nóduszán is.¹⁰ Nem voltak kivételek a korszak stílusától a keresztek sem, a megmaradt darabokat ilyennek ismerjük. De milyenek lehettek azok a keresztek, amelyeknek talpa, a gyakori használat következtében letört, megsemmisült, mint pl. a Nyári kereszt esetében? Kizárólag a megmaradt analógiákra támaszkodhatunk, amelyek – a korszak többi ötvöstárgyainak arányát figyelembe véve, viszonylag nagy számban maradtak ránk. Dolgozatunkban ezért tárgyaljuk egy csoportban ezeket a kereszteket, így a legújabb szerzeményt is a megfelelő helyre helyezhetjük a magyar művészetben.

A *Nyári kereszt* anyaga aranyozott ezüst. Különösen szép az eredeti középkori tűzaranyozás, mely csak a kereszt alsó szárvégén, egy későbbi javítás körül kopott meg. Igen arányos a két szára, viszonylag rövid vízszintes ág, még rövidebb a korpusz feletti szárrészt, és elegánsan hosszú az alsó függőleges szakasz. A keresztszárak szélességét karcsúsítja a háromkaréjos, lóhere alakú végződés. A kereszt előlapja (1. ábra) utólag forrasztott erősítéssel szorul az alsó tokhoz. A széleken körös-körül egységesen fut körbe egy mm szélességben, két szabálytalan vonal között, apró, éles szerszámmal vésegetett, sodronyt utánzó minta. A lóhere alakú szárvégeken éles, mély vonalakkal, határozott vésővezetéssel rajzolt négy evangélista szimbólum látható: 1. Legfelül a kiterjesztett szárnyú sasmadár (Szt. János jelképe), jobb lába alatt üres, „S” alakban hajló mondatszalog (2. ábra). A madár teste néhány hosszú, a begye vonalát párhuzamosan követő vonallal díszített, mely a szokásos gótikus madárábrázolástól szokatlanul eltérő. A szárnyait párhuzamos, alsó végén kis ívvel elhajló, vésett vonalsorokkal jelezte az ötvös. Hosszú farka előtt a testén is hasonló vésés látszik, a faroktollakat pedig hosszú árkok jelzik. A madár fejét egy vésett vonallal húzott glória kereteli.

A jobboldali szárvégén ülő oroszlán alakja Szt. Márkra emlékeztet (3. ábra). Feje körül glória, nyitott szájában vésett fogak, fejét és nyakát hullámos vonalak sűrű sora borítja. Hátán a szárnyak jelölése azonos a saséval. Lábai között, majd a farka alól hajlik vissza az üres mondatszalog.

A baloldali keresztszáron fekvő ökör (4. ábra) vésett figurája tölti ki a lóhere alakú felületet (Szt. Lukács). Szembenéző képe határozott vonalakkal körülrajzolt, nyakán és hasa alján egymást keresztező vésett egyenes vonalak sűrű sorai jelölik a szörzetet. Bal első lába kissé torzult, hátsó lábai arányosab-

⁸ MNM-ban a körtvélyesi cibórium (1916.31.), a Bésán féle cibórium (1873.106.IV.2.), a csicsói (1898. 40.1. és két ismeretlen származású (1909.9.3. és 53.20.)

⁹ Forgách kehely (Cím.Sec. II.I.1.), a Nyári kehely (1879.114.11.), a Suki kehely (Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár), két pozsonyi, a Kincstárban levő kehely.

¹⁰ A szendrői úrmutató (1937.4.), ismeretlen származású úrmutató (55.396.C.) és a svábfalvai (1915.96.5.) valamint egy talpas kereszt (1897. 44.), mely csak a talp azonosságá miatt említendő ebben a csoportban.

1. ábra A Nyári kereszt előlapja

Abb. 1. Vorderseite des Kreuzes der Familie Nyári

2. ábra Szt. János szimbóluma,
a sas

Abb. 2. Der Adler, Emblem des
hl. Johannes

bak. Hasa alatt az alsó karéjt teljesen kitöltve kanyarodik az üres mondat-szalag.

Legalul, a korpusz alatt, Szt. Máté attributumát, a szárnyas ifjút ismer-jük fel (5. ábra). A szembenéző angyal alakját szintén erős vonalakkal véste az ötvös. Fején glória, szárnyainak díszítése azonos a saséval. Ruhája gazda-gon redőzött, derekát széles, lágy hullámokban csavarodó szalag köti össze. Jobbjában tartja az üres mondat-szalagot, lábain a ruha redőzése úgy hat, mintha térdelne.

A kereszt díszítetlen lemezén vésett kereszt alakú vonalkeretben, a korpusz (6. ábra) mögött, élőfa erezetét utánzó, hullámosan haladó vonalak. Krisztus feje felett széleinél ráforrasztott INRI feliratos szalag, végein tekercsesen be-hajlítva. A korpuszt egy darabban öntötték, két tenyerét kitöltő nagy szegek-vel felerősítve, alul a lábaknál odaforrasztva. Izmos keze jellegzetes gótikus, kissé felemelt tartásban. Krisztus fejét a jobb vállára hajtja, arcán mély fájdalom tükröződik. Fején töviskorona, hosszú haja a mellkasára hull. Összezárt szemei szenvedést mutatnak. Mellkasát a gótika ízlése szerint vésett bordák és egy-egy poncütés jelzi, hasán hosszú, függőleges vésés. Ágyékkötője jobb oldalon csomóra kötve, ráncoltan fedi derekát. A lábak egymáson keresztül-fektetve, a lábfejek elmosódott formája nem utal pontos kidolgozásra: a ki-öntött testet nem mindenhol javították utána vésővel.

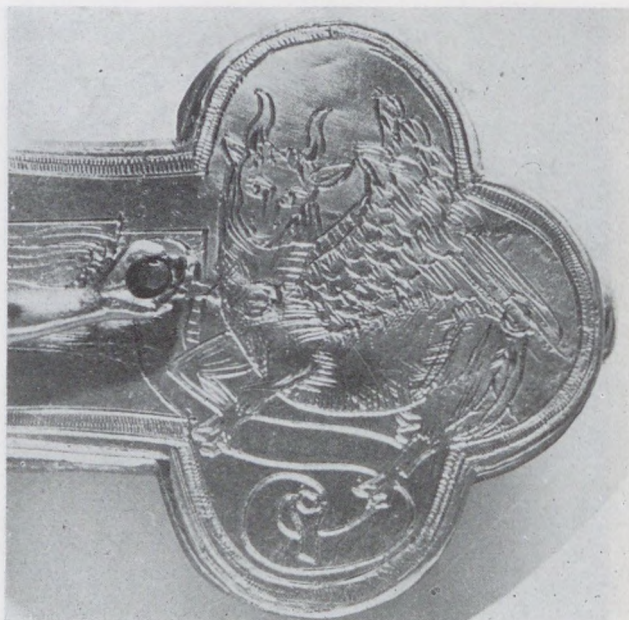

3. ábra Szt. Márk vésett
oroszlánja

Abb. 3. Gravierter Markuslöwe

A kereszt hátlapján (7. ábra) az evangelistákénál finomabb véséssel, csak növényi díszítés látható: egymást metsző indák, oldalaikon vésett lombos levelekkel, a lóhere alakú szárvégeken pedig egy-egy igen díszes, székfűszerű virágban végződnek úgy, hogy mindegyik karéjba jut egy virág. Az indákat pici, keresztben húzott vésések, a levelek tömörségét pedig néhány vésett erezet emeli ki. Az alsó szárat teljes hosszában, álló Madonna alakja tölti ki (8. ábra), kezében a vázlatosan rajzolt kis Jézussal. Egyszerű és nem mondható szépnek a Madonna arca, hasonló az előlap angyalának vonásaihoz. Fején három ágú, magas, liliomos korona, melyet ebben a korban érmeken, pecséteken ill. ötvöstárgyakon gyakran ábrázoltak.¹¹ Kerek babaarcát hosszú, hullámos, vállára omló haj kereteli, ruhája nyakban összehúзва, sima, lágy szövésű anyagra mutat. Felette elől összefogott bő, redős köpeny, melyet részben az ölében tartott gyermek, részben a bal keze még jobban redőz, deréktól lefelé.

¹¹ Érmeken a XIV. század közepétől, többnyire a koronás Szt. László ill. Madonna alakján látunk koronát, hasonló a XV. század második felének érmein: I. Ulászló (CNH.II. 140), V. László (CNH.II. 175.), és Mátyás arany forintjain (CNH.II. 205.) fordul elő. Ugyanezen királyok pecségei mind hasonló koronával, valamint a Nyári kehely női szentjeinek fején, a valamivel korábbi Forgách kehely címerén és a királyi szentek vésett képein.

4. ábra Szt. Lukács jelvénye, az ökör

Abb. 4. Der Ochse, Emblem des hl. Lukas

Mind a koronája, mind a ruházata nagyon hasonlít a korabeli Nyári kehely kuppakosarán levő női szentek ábrázolásához.¹² Lába alatt kerek vésett kör jelöli a földgömböt, melynek hangsúlyozása ebben az időben még meglehetősen ritka. A Madonna lába alatt a három karéjban, a fentiekhez hasonló minta ismétlődik, de a vésett virágokból csak kettő van, az alsó karéjban leveles inda látható.

A kereszt vastagsága másfél cm. A külön ráforrasztott első lap és az oldal-lapokkal együtt készített hátsó lemez között mélyített árokkal keretelve mindkét lemez felé, szépen díszített bordázatokkal egyenletesen kitöltött középső oldallap húzódik (9. ábra). Ez a vésett minta mind az egyenes szakaszokon, mind a karéjos szárvégeken végighalad. Sajnos, későbbi javításkor, valószínűleg a múlt század végén, a három felső szárvég középső karéjának oldalán egy-egy nagy, vágottfejű csavart fúrtak a díszítoszegély közepébe. Legalul pedig, a karéj közepében 8 mm átmérőjű, kopott szélű kerek nyílás van, amelyben biztosan a felerősítésre szolgáló tüske vagy nyél lehetett. Az alsó karéjon sérülés nyomait kellett restaurálással eltüntetni, az előlapon kis ezüstlemez pótlásával, hátul a hullámos szélű repedés elsimításával.¹³ Szintén hátul, a Madonna felett és lábainál egy-egy befúrt, funkció nélküli lyuk maradt. Kissé lejjebb, az előlap csavarjának összeköttetéseként, a belső dróthoz másik csavar kapcsolódik.

¹² A Nyári kehelyen különösen a Borbála koronája hasonló. H. Kolba J., ActaHA 26(1980) s.a.

¹³ A restaurálást a MNM ötvösrestaurátora, Szabó László végezte, a sérült részek kicserélésével, valamint a régi, nem eredeti, utólagosan bevert csavarok aranyozottra történt kicserélésével.

5. ábra Szt. Mátét jelképező
szárnyas angyal

Abb. 5. Geflügelter Engel,
Emblem des hl.
Matthäus

A kereszt belseje üres, benne korábbi vagy egykorú ereklyetartó rekesznek nyoma sincs. Így bizonyosra vehetjük, hogy ezt a keresztet ereklye nélkül, talpas, oltárkereszt céljára készítették. A múzeum: középkori anyagában megmaradt, párhuzamként felhasználható kereszttek: a két, Poprádról származó, a csicsói és az 1901-ben ismeretlen helyről bekerült talpas kereszt, a távolabbi magyar anyagban pedig a pozsonyi, körtvélyesi, szepesszombati, strázsai, valamint a nagydisznódi talpas keresztetek igazolják, hogy a töredékesen megmaradt Nyári kereszt velük egy csoportba sorolható.

Igen fontosnak találtam, hogy a fenti keresztetek mérete szinte centiméter pontossággal megegyezik. Az új keresztünk magassága 15,5 cm, a többi Nemzeti Múzeumbeli kereszt mérete szintén ekkora, a nem magyar múzeumokban őrzött keresztetek ismert adatai alapján 1–2 cm lehet a különbség ennek a csoportnak a méreteiben. Szabad szemmel is látható, hogy ezeknek a kereszteteknek a felső része és a talp aránya kb. 1:1, így a Nyári kereszt eltűnt talpának magasságát is 15–16 centiméterre tehetjük. Azt természetesen ma már nem tudjuk megállapítani, hogy az eltűnt talp kápolnakoszorús volt-e, vagy pogácsa alakú nádusszal díszítették.

Meghatározó a kereszt anyaga is, az aranyozott ezüst. Még a XV. században is azoknak a liturgikus tárgyakkal az anyagára készültek előírások, elsősorban Rómában, amelyek közvetlenül érintkeztek a szentelt ostyával

mint a kehely, a cibórium, a monstrancia.¹⁴ A kereszt nem tartozott ezek közé, a korabeli leírásokból, arany, ezüst, bronz, réz és fa keresztet egyaránt ismerünk. Az oltárkereszt anyaga így elsősorban az adományozó vagy a hívek anyagi körülményeitől, esetleg a templom méretétől is függött, erre biztosan nem volt szabály.¹⁵ Egyébként a korabeli keresztjeink szinte kivétel nélkül ezüsből készültek. Arany keresztre Mátyás kincstárának leírásában találunk.¹⁶ Ezüst keresztéről tudunk a budai vár kápolnájában is,¹⁷ körmöcbányai mester munkáiról,¹⁸ és Corvin János ajándékáról a lepoglavai kolostornak,¹⁹ valamint az esztergomi kincstár leírásában említenek ilyeneket.²⁰

A Nemzeti Múzeum anyagában korban a legkorábbi párhuzam az a kis kereszt, amely mai alakjában *mellkereszt*ként maradt ránk²¹ (10. ábra). Akasztókarikája jóval későbbi. Véleményem szerint eredetileg ez is talpas kereszt lehetett: 15,5 cm a magassága, mellkeresztnek ez már nagy lett volna.²² Az alsó karéja alatt ugyanúgy letört maradvány látszik, ahol a talpba való beerősítés nyomát gondolhatjuk. Ezen a keresztén is az előlapot az evangelista szimbólumok kevés vonallal vésett ábrája tölti ki. Az elveszett korpusz alatt ugyancsak kisebb kereszt területe látszik, kipontozva. A szimbólumok vésésének minősége jóval gyengébb, kevésbé művészi, mint a Nyári keresztén. Hasonlít a hátsó oldal is (11. ábra), azonos indavezetésű, de jóval egyszerűbb, vésett növényi díszítéssel. A hátsó lap valamikor sarnírral záródott, ebben sincs nyoma ereklyetartó rekesznek.

Egyidős lehet a Nyári keresztel a múzeum által 1904-ben vásárolt *talpas kereszt* (12. ábra), mely egykor a *poprádi* templom kincse volt.²³ Ennek is 15 cm a felső része, és 15,5 cm magas a talpa. Aranyozott rézből készült, szárvégei szintén háromkaréjosak, a négy evangelista szimbólummal. Korpusza talán hasonló, de részleteiben (arca, karja), más öntőmintára mutat. A hátoldalon, a Madonna mellett Vir Dolorum ábrázolás és női szentek a karékjokban: Margit, Dorottya, Borbála és Katalin vésett képe látszik. A Madonna kép vésése eltérő a Nyári keresztétől, csupán az ábrázolás gyakorisága miatt említésre méltó. Érdekes a kereszt talpa, vésett karéjai, hosszú, magas szára, magas gótikus minuszkulákkal díszített szárgyűrűi és lapított pogácsa alakú gerezdes

¹⁴ H. Kolba J., A körtvélyesi cibórium és köre. Doktori dissz. 19., 20.j.; Braun, J., i.m. 39., 291., 299.

¹⁵ Uo. 475.

¹⁶ Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában. (Budapest 1966) 343.

¹⁷ Uo. 342. 1487-es jelentés.

¹⁸ Uo. 342. 1525-ös jelentés a budai kápolnáról, olyanokat is említ, amelyeket Mátyás adományozhatott.

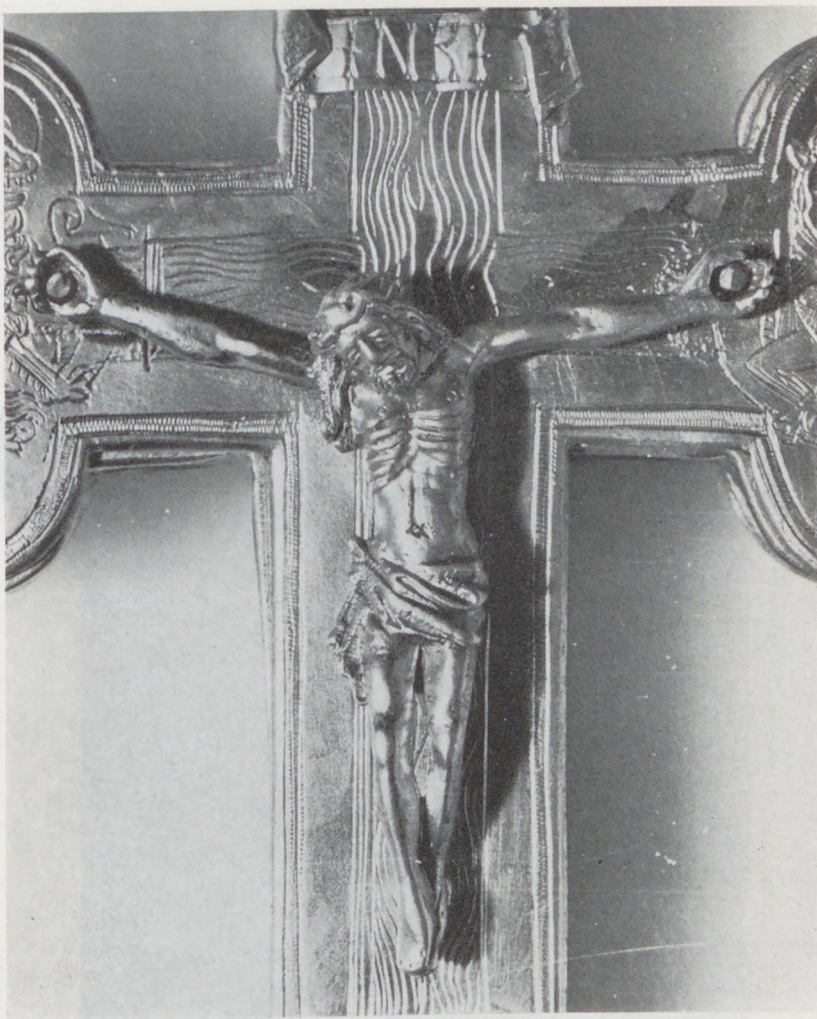
¹⁹ Uo. 344. Háromszor is említik az ezüstkeresztet: 1505 – ös feljegyzésben „crucem magnam pro sacro ligno sanctissiae crucis domini” majd „thecam magnam argenteam in formam crucis” s 1687-ben „crux argentea magna seu alta, et inaurata”.

²⁰ Esztergomi Kincstárról 1498-ban II. Ulászló levele: Hazai Okmánytár IV. (Győr 1867) 439.; Balogh J., i.m. 338.

²¹ Ltsz. 55.364.C. Anyaga vörösréz. Mérete: m.: 15,5, sz.: 12,5 cm.

²² Régi raktári anyagban, utólagos rendezésnél kapta az új leltári számot. Talán eredetileg talpából is megvolt valamennyi. Belsejében ereklyetartó rekesz nincs.

²³ Ltsz.: 1904.6.3. A vételi akták eltűntek, csak a leltárkönyvi bejegyzés alapján állapítható meg, hogy vétel útján, az Oberbauer cégtől jutott a múzeum birtokába. Állítólag a poprádi templomtól vették.; Éber L., Arch.Ért. 24(1904) 104–105.

6. ábra A korpusz közelebbről

Abb. 6. Das Korpus von der Nähe

7. ábra A Nyári kereszt hátlapja

Abb. 7. Rückseite des Kreuzes der Familie Nyári

8. ábra Vésett Madonna-kép

Abb. 8. Graviertes Marienbild

nódusza az érett gótikus művészet jellemző jegyeit viselik. A kereszt mellett, ágakon, két álló, öntött szobor, Mária és Szt. János alakja, kiváló öntőminták után készülhettek, szinte túl szépek a kereszt többi részéhez.

A Nyári kereszt korpuszára és az alatta kidolgozott erezett díszítésre legjobban a szintén *poprádi* másik *talpas kereszt* kidolgozása hasonlít.²⁴ Készítési ideje a XV. század 60–80-as éveire tehető, a Mátyás kori ötvöstárgyak gyakori díszítése a hólyagosan domborított nódusz (gyakran persze az egész ötvöstárgy, cibórium, ill. kehely²⁵), mely a magas talp domináló pontja. A kereszt mérete 1–2 cm-el magasabb, mint az eddig tárgyalt keresztéké. Az előoldal (13. ábra) evangelista szimbólumai ebben az esetben is vésettek, technikailag talán a legközelebb állnak a Nyári keresztéhez. A korpusznál esetleg azonos öntőmintát feltételezhetünk, alatta pedig teljesen egyező, hullámos, fadeszkát utánzó belső kereszt rajza látszik. Fennmaradt XV. századi talpas keresztjeink közül egyedül ezen van sugaras lemezekből koszorú a keresztoszárak tövé-nél (a korpusz körül). A hátlap gazdag sodronyzománcos díszítése ebben az esetben nem tartozik a kereszték hasonlóságai közé, de említésre méltó, mert sodronyzománc csak ezen a talpas keresztben fordul elő a korabeli anyagban. Középen, igaz, préselt lemezen, szintén a Madonna ismerhető fel.

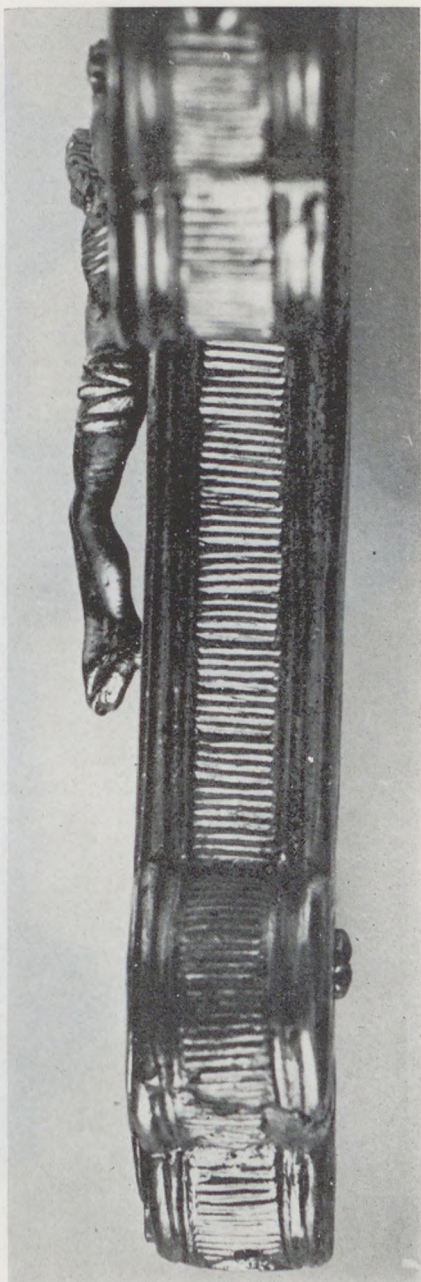
A hátoldal vésett indadíszítésének legközelebbi, értékes párhuzama a Csicsón (Somogy m.) szántás közben a múlt század végén talált talpas kereszt.²⁶ Magassága hasonló, a karéjos teret egyenletesen kitöltő vésett lombdíz (14. ábra) azonos mintakép két változatára enged következtetni. Különbség az indák számában van: a csicsói keresztben egyetlen, gazdagon vésett levelekkel borított indaszál tekeredik, s a rajta levő levelek is valamivel nagyobbak, „lombosabbak”, mint a Nyári keresztben. Továbbá ezen a lemezen csak vésett levelek láthatók a karéjokban is, itt mindenütt még gazdagabb díszítményekkel, vésővel ábrázolt árnyékolással.

Igen érdekes az indák összefonódása a korpusz alatt: a négy irányból érkező ágakból kör alakú, mélyített véséssel, belül gazdag levelekkel készült, kihangsúlyozott kerek terület adódik. Azt azonban meg kell említeni, hogy ez a minta biztosan nem korpusz alá készült, hiszen a későbbi, kicsi korpusz a legszebb részein takarja el a középső területet. A talpas kereszt hátlapja teljesen sima, későbbi pótlás lehet, az elveszett eredeti előlap helyén. Így egy gondos átalakítás tanúi lehetünk: az egykori kereszt vésett, lombdízes hátlapját javításkor előlappá tették, s korábbi, méretében jóval kisebb korpuszal díszítették, mint amekkorát ekkora keresztekre tenni szoktak. Igen szép a kereszt egyszerű, de jellegzetes talpa is, talán ez is egy lehetőség a Nyári kereszt elvesztett talpának elképzelésére.

²⁴ Vétel az előbbivel együtt. Ltsz.: 1904.6.2. Mérete: m.: 39, talp m.: 13,8×13,1 cm.; Éber L., i.m. 100–104.

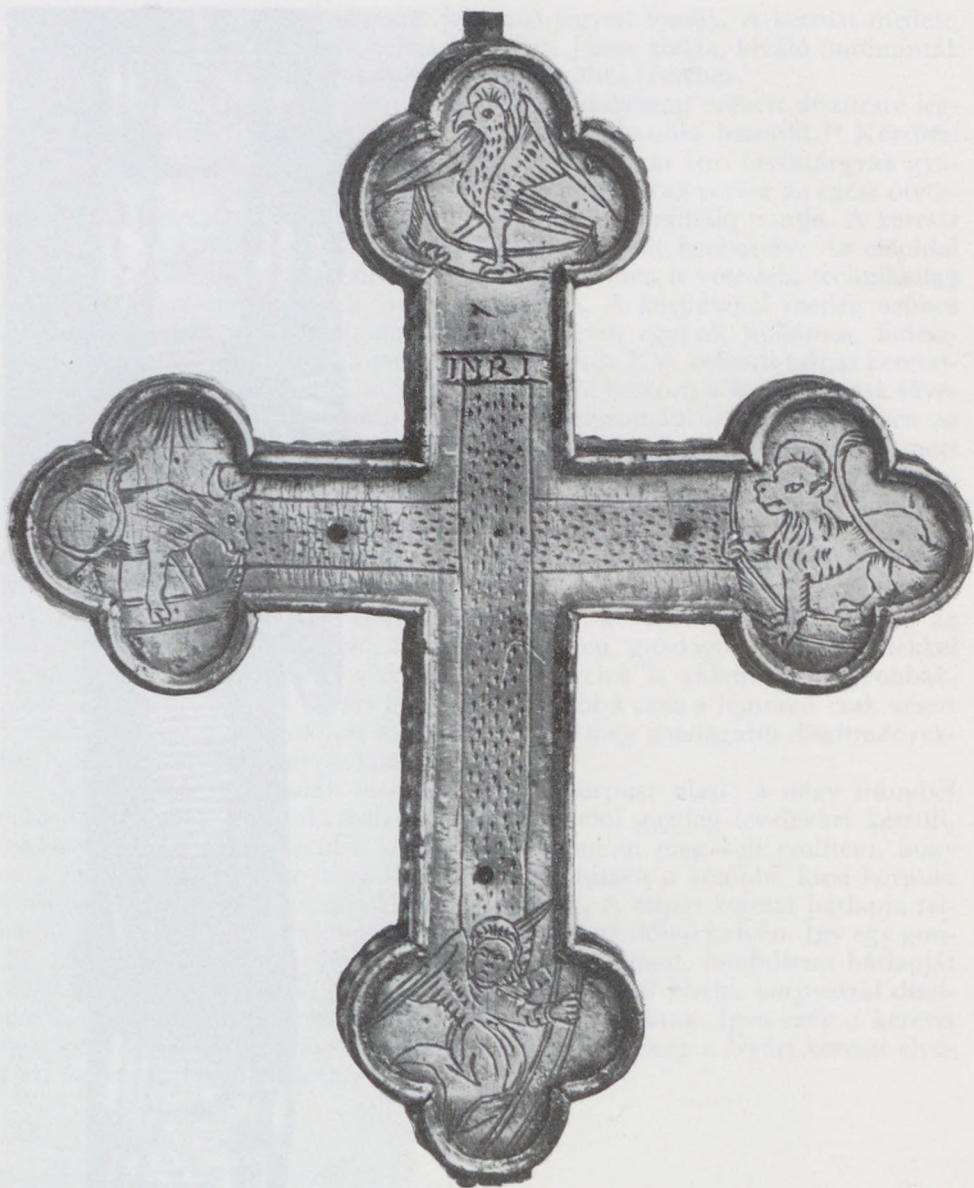
²⁵ Hólyagdíszítéses kelyhek a MNM-ban: 1892.28.1., 1894.57., 53.21.; cibóriumok: 53.20., 1898.40.1., 53.19.

²⁶ Ltsz. 1898.40.2. Polcs Béla találta Csicsón (Somogy m.) a Póczai dűlőben, szántás közben. A MNM-ba a Somogy megyei alispán közvetítésével került 1898-ban. Mérete: m.: 27,1, sz.: 13, tá.: 11,7×10×5 cm. A kereszt m.: 15,2 cm. A korpusz mérete: 4×3,9 cm. Közölve: Mihalik J., Arch.Ért. 18(1898) 215–225.

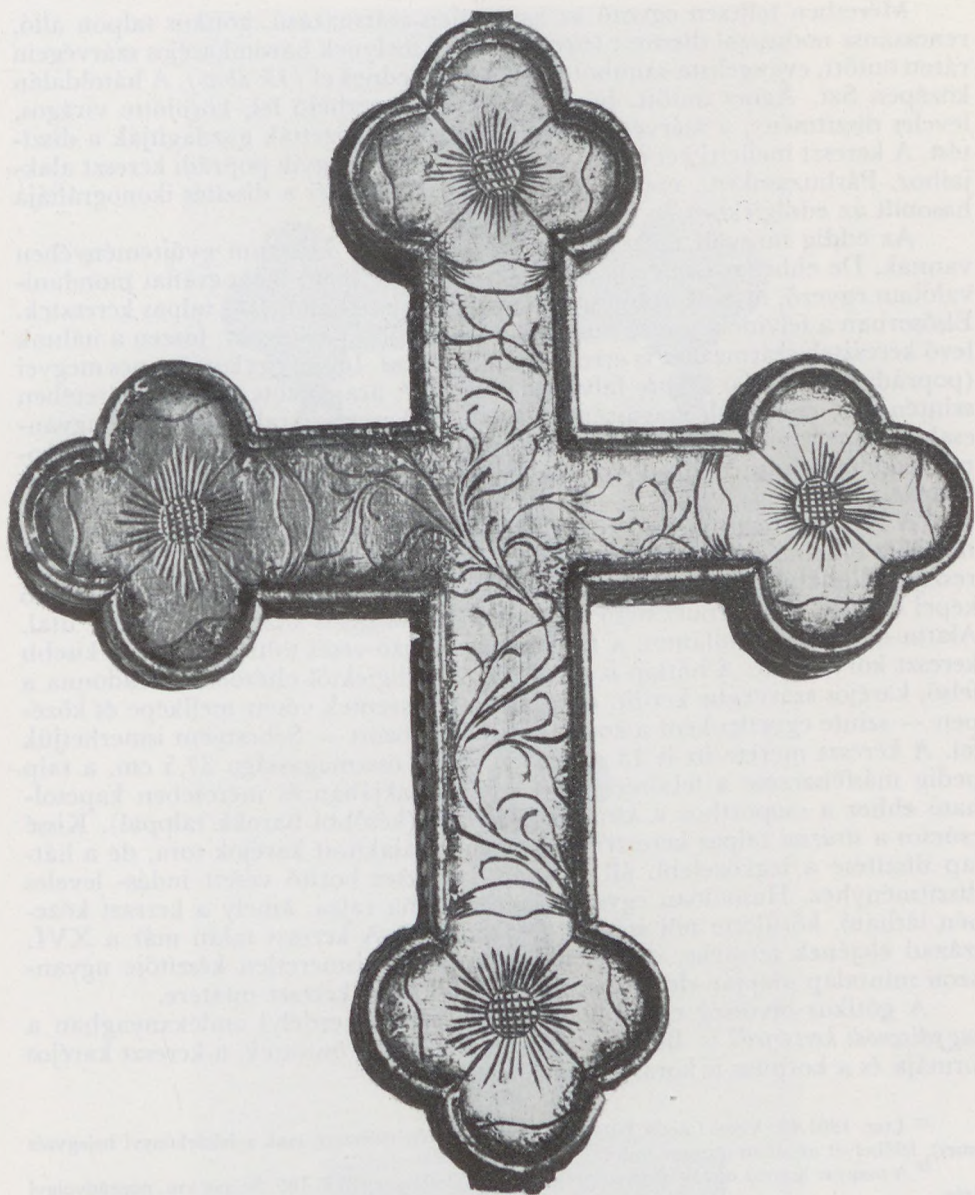
9. ábra A kereszt oldalának díszítése

Abb. 9. Seitenverzierung des Kreuzes

10. ábra A Magyar Nemzeti Múzeum — egykor talpas — keresztje

Abb. 10. Kreuz des Ungarischen Nationalmuseums, einst mit einem Fuß versehen

11. ábra Az előbbinek hátlapja

Abb. 11. Rückseite des vorigen

Méretben teljesen egyező az ismeretlen származású, gótikus talpon álló, reneszánsz nódusszal díszített *talpas kereszt*,²⁷ melynek háromkaréjos szárvégein rátett öntött, evangelista-szimbólumok helyezkednek el (15. ábra). A hátoldalán középen Szt. Ágnes öntött, báránys szobra ismerhető fel, körülötte virágos, leveles díszítmény, a szárvégeken nagy forgácsos rozetták gazdagítják a díszítést. A kereszt melletti két öntött szobor hasonlít az egyik poprádi kereszt alakjaihoz. Párhuzamként, csak a méretek hasonlósága és a díszítés ikonográfiája hasonlít az eddigiekhez.

Az eddig tárgyalt talpas kereszték a Nemzeti Múzeum gyűjteményében vannak. De ehhez a csoporthoz tartoznak a méretben, ikonográfiai mondanivalóan egyező, másutt, többnyire még templomokban őrzött talpas kereszték. Elsősorban a felvidéki anyagban kínálkozik a több párhuzam, hiszen a nálunk levő kereszték származása is erre a vidékre mutat. Így az egykori Szepes megyei (poprádvölgyi járás) *Bussóc* falvának *keresztje*²⁸ aranyozott rézből, méretében szintén a 15 cm körüli magasságra mutat, s a keresztszárak karéjaiban ugyancsak evangelisták vésett jelvényei vannak. Az egyetlen ismertetés ugyan korábbi időre keltezi,²⁹ de valószínűleg ez is a XV. század második felének ötvöss- emléke.

A Nyári kereszt nagyon közeli rokona a *szepesszombati talpas kereszt*,³⁰ mely mindkét oldalán vésett díszítményekkel készült. Előlapját, mint a korszak keresztjeit általában, a vésett evangelista szimbólumok Nyári keresztéhez hasonló képei díszítik, s a korpusz felső testének kidolgozása is közeli mintaképre utal. Alatta ugyancsak hullámos, a fa erezetét utánzó vésés tölti ki a belső, kisebb kereszt körvonalát. A hátlap is érdekes: az eddigiektől eltérően a Madonna a felső, karéjos szárvégbe került, a többiben női szentek vésett mellképe és közepén — szinte egyetlenként a korszak emlékei között — Sebestyént ismerhetjük fel. A kereszt mérete itt is 15 cm lehet, mivel összmagassága 37,5 cm, a talp pedig másfélszerese a felsőrésznek. Csupán alakjában és méretében kapcsolható ehhez a csoporthoz a *körtvélyesi kereszt*³¹ (későbbi barokk talppal). Kissé csúcsos a *strázsa*i talpas kereszt³² szárvégein kialakított karéjos sora, de a hátlap díszítése a legközelebb áll a Nyári keresztet borító vésett indás- leveles díszítményhez. Hasonlóan egyszerű a Madonna rajza, amely a kereszt közepén látható, körülötte női szentek félalakjaival. A kereszt talán már a XVI. század elejének terméke, de véleményem szerint ismeretlen készítője ugyanazon mintalap alapján dolgozhatott, mint a Nyári kereszt mestere.

A gótikus ötvösség emlékének tekinthetjük az erdélyi emléanyagban a *nagydisznói keresztet*³³ is. Bár az evangelista jelképek öntöttek, a kereszt karéjos formája és a korpusz is korabelinek tűnnek.

²⁷ Ltsz. 1901.45. Vétel László Fülöptől. Aktája szintén elveszett, csak a leltárkönyvi bejegyzés ismert, lelőhelyet azonban ott sem említ.

²⁸ A magyar korona országainak helységnévtára. (Budapest 1873) 186. Szepes vm. poprádvölgyi járás.

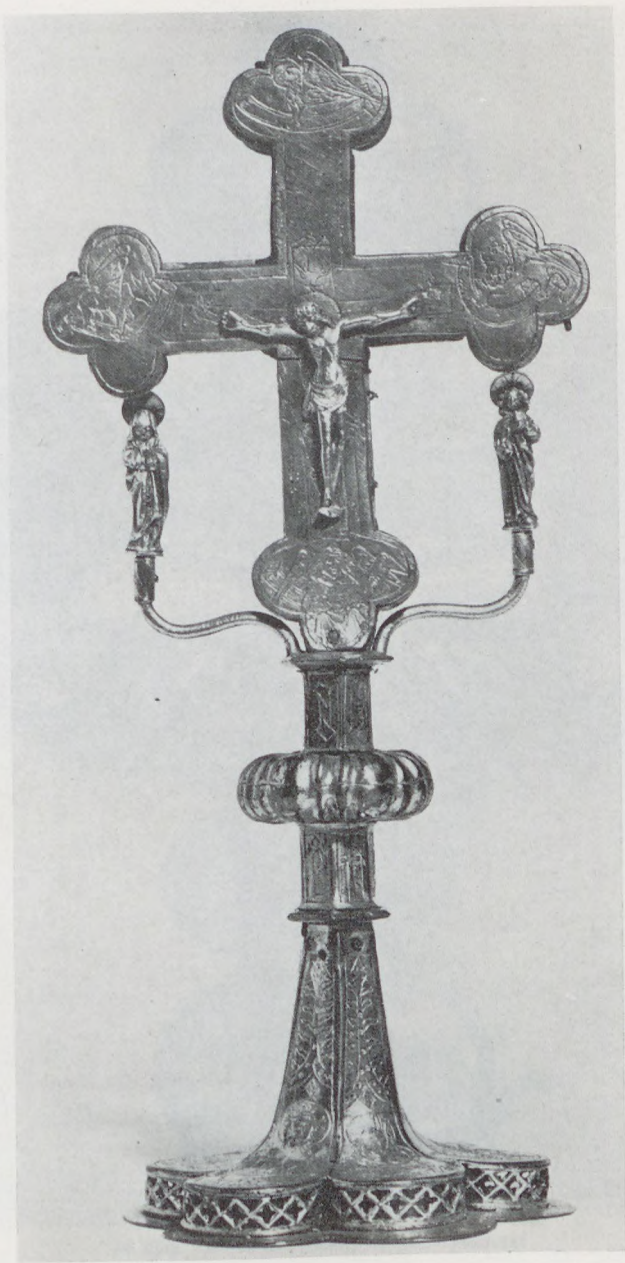
²⁹ Schürer, O. — Wiese, F., Deutsche Kunst in der Zips. (Brünn — Wien 1938) 241.

³⁰ Diváld K., Szepes vármegye művészeti emlékei. III. Iparművészeti emlékek. (Budapest 1907) 24., 17. kép.

³¹ Uo. 24., 18. kép.

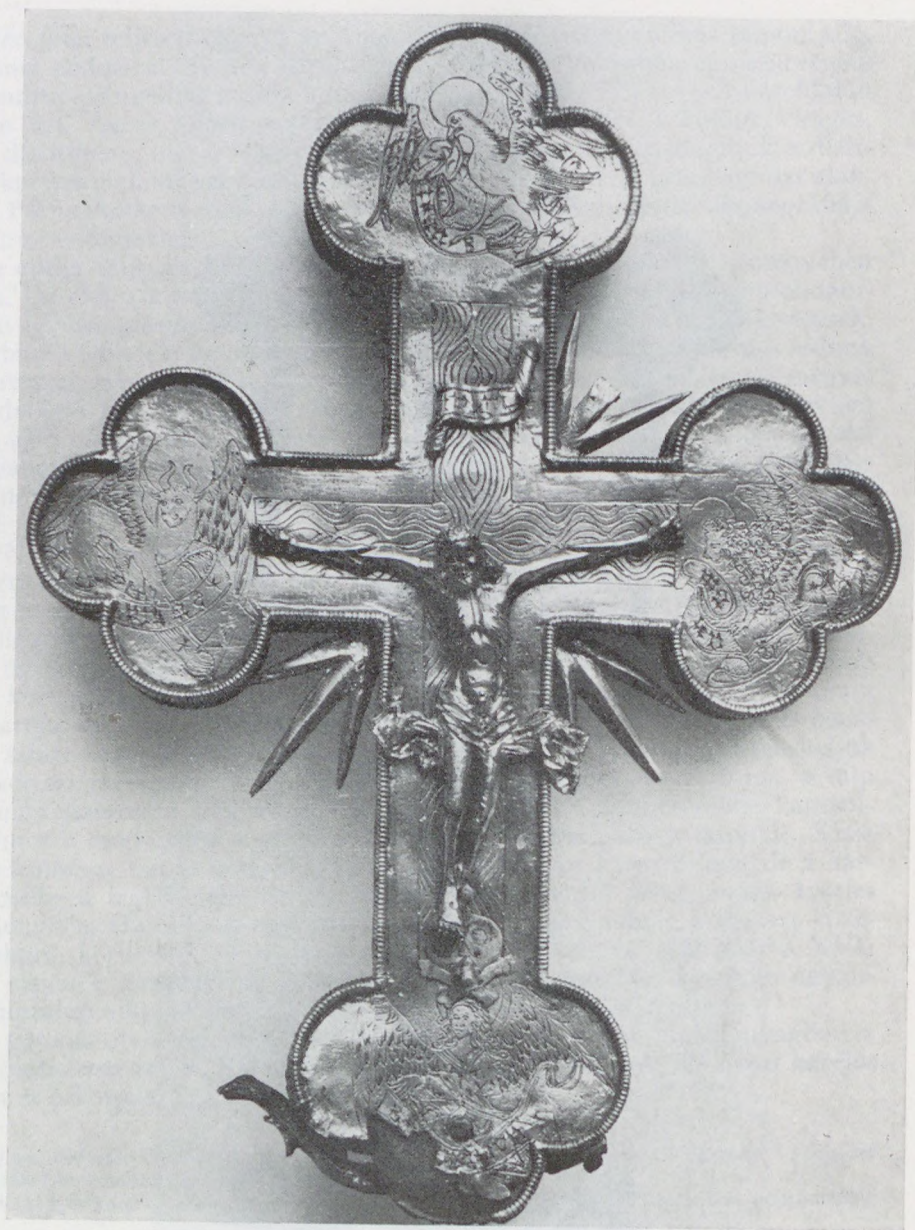
³² Uo. 30., 28. kép. A kereszt magassága itt is 15 cm lehet, nyél nélkül.

³³ Roth, V., Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. (Hermannstadt 1922) 1–2., IV–V.t.

12. ábra A korábbi poprádi kereszt

Abb. 12. Das frühere Kreuz aus Poprád

13. ábra A második poprádi kereszt előlapja
Abb. 13. Vorderseite des zweiten Kreuzes aus Poprád

14. ábra A csicsói (Ciceu, Románia) kereszt

Abb. 14. Das Kreuz von Csicsó (Ciceu, Rumänien)

A magyar emléktárgyakban elváló kis talpas kereszt csoport a környező országok anyagához is kapcsolódik. Ide sorolhatunk néhány, dél-lengyelországi keresztet, melyek teljesen ennek a körnek a mintakincsét mutatják. Itt kell megemlítenünk a *krakkói St. Adalbert templom talpas ereklyetartó keresztjét*,³⁴ melynek egyik oldalán, üveg alatt, valóban ereklye látszik, tehát ebben eltér az eddig tárgyalt daraboktól. De körülötte ugyanúgy vésett evangelista szimbólumok készültek, igaz, egészen más mintaképek alapján. Szintén *krakkói a Mária templom* egészen azonos méretű *talpas keresztje*, előoldalán és a hátlaapon az eddigiekkel egyező vésett evangelista képek ill. Mária alakjának nagyon hasonló ábrázolásával.³⁵ Talán ez a kereszt közelíti meg leginkább azt a talpat, amelyen a Nyári keresztet egykor tarthatták: sima, négykaréjos, vésett szentekkel díszített talpa, egyszerű, négy kápolnafülkés nódusza a legjobban illik hasonló vésett, díszített kereszt alá, mint a Nyári kereszt. Növényi indázataival egyik legközelebbi párhuzam keresztünkhez az a, ma ismeretlen helyen őrzött lengyel kereszt,³⁶ mely a vésett vonalak tiszta vezetése, az alig árnyékkolt rajzok alapján közös mintakép ismeretét veti fel. Sőt, a korpusz alatti, vonallal határolt középső felület ugyanúgy faerezetet utánoz, mint a mienk.

Közép-európai emlékek között tovább keresve, több hasonló, vésett technikával készült keresztre bukkanunk. Ezek egy részét már J.M. Fritz³⁷ német kutató mesterekhez ill. a vésett képeket egy egy körhöz tudta kötni. Azonos mintaképet kereshetünk a *bazeli Történeti Múzeum keresztjének*³⁸ hátlapján található növényi lombok formájával, amely igen szoros hasonlóságot mutat a Nyári kereszt indáival. A vésett Madonna-kép ugyan csak a felső három karéjba jutott, de nagyjából azonos rajza nem sejtet közös mintalapot. Az előlapon, legalábbis tematikájában, egyező evangelista jelvényeket találunk.

Gazdagabb, de azonos szerkezetű ágak füzére díszíti az *offenburgi plébániatemplom* nagy, díszes talpas keresztjét,³⁹ melynek mintakincsét Fritz határozottan Schongauer német metsző utánzatának tartja, az 1460–70-es évek-ből.⁴⁰ Az alsó részre vésett Mária képet pedig Dürer metszethez köti, amely a mi keresztünk Madonna képének eredetével kapcsolatban fel sem merülhet.

Valamivel magasabb a Nyári keresztnél a *waldsee-i templom körmeneti keresztje*;⁴¹ előoldalán középen áll a vésett Madonna, hátlapján, pedig az eddigieken látott növényi díszítések sokkal gazdagabb változata tűnik fel, mely részben a Nyári kereszt indáinak variációja. A levelek véssése, a lomb bőségesebb ábrázolása olyan, mintha a múzeumi kereszt díszítése a Waldsee-i kereszt kissé leegyszerűsített változata lenne. Mintalapot pedig egyik esetben sem ismerünk.

³⁴ Bochnak, A. – Pagaczewski, J., *Polskie rzemioslo artystyczne wieków średnich*. (Kraków 1959) 80–81., 56–57. kép.; Fritz, J. M., *Gestochene Bilder*. (Köln 1966) 330., 256–267. kép., Kat. 395.

³⁵ Bochnak, A. – Pagaczewski, J., i.m. 80., 53–54. kép.

³⁶ Fritz, J. M., i.m. 331., 261. kép., Kat. 568.

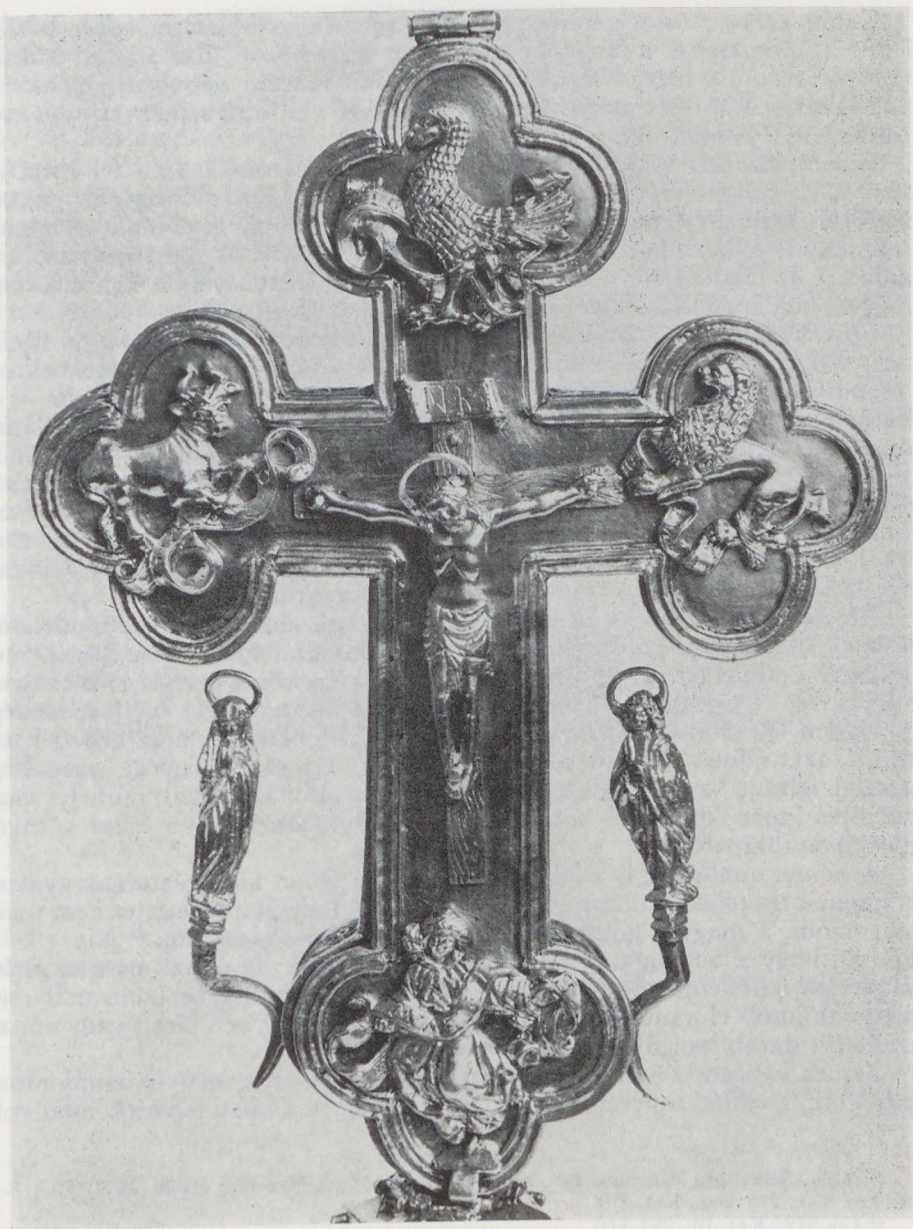
³⁷ Uo. 199, 278–286, 308–310. Keresztünkkel egyidőben elsősorban E.S. monogrammú mester, valamint Schongauer fametszetei jönnek számításba, mintakép tekintetében.

³⁸ Uo. 56., Kat. 437.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 38. kép.

⁴¹ Uo. 200., 175. kép., Kat. 744.

15. ábra Talpas kereszt öntött szimbólumokkal

Abb. 15. Standkreuz mit gegossenen Emblemen

Talán közös előkép kereshető a *kölni* Schnütgen Múzeum *talpas keresztjének*⁴² Madonnája és a Nyári kereszt vésett képe között, bár a *kölni* Mária-kép rajza tisztább, leheletszerűbb, a körvonalak vezetése azonban igen hasonlóan látszik. A kereszt magassága egyébként 17 cm, ami szintén azonos csoporthoz köti a kereszteteket.

A lombdíszítmények eredetének érdekes magyarázatát veti fel Fritz az *alténai* XV. század végi keresztnél,⁴³ mert szerinte Jessze törzsének gótikus ábrázolási formája lenne. Erre analógiaként a többi, csak ágat ábrázoló díszítmény is felhozható, melyek nagy részénél az ötvösök már biztosan nem gondoltak az eredeti, eleve feltételezett jelentésre, hiszen már a románkorból is bőven találkozunk növényi indákkal kifejezett díszítéssel.

Összefoglalva a párhuzamként megemlíthető kereszteteket, úgy tűnik, Közép-Európában kisebb, szinte zárt területen készítették a kereszteteknek ezt a csoportját. Méretük, szerkezetük (külön-külön készített, díszített elő- és hátlappal), rendeltetésük (szinte egyáltalán nincs köztük ereklyével ellátott darab) tekintetében egységes kultúrkör emlékei. Ikonográfiailag úgy tűnik, azonos vagy nagyon szűk témákra korlátozódik a keresztetek díszítése: az evangalista szimbólumok mindegyiken megtalálhatók, legnagyobb részük vésett munka, elől középen öntött korpuszok, a hátlapon többnyire ugyancsak vésett (ritkán öntött) Madonna ill. néhány, főleg női szentek képei vagy a Nyári keresztéhez hasonló, szép vésésű gótikus lombdíszítmény láthatók.

Az analógiák keresése és a lelőhellyel ill. származási hellyel rendelkező keresztetek összevetése egyértelműen felvidéki ötvösműhelyek termékének mutatják ezt a talpas kereszt típust. A Felvidékről származik a kereszt is és maga a Nyári család, így joggal feltételezhetjük, hogy a megrendelést egyik szepességi műhelyben teljesítették. Mesterjegyet ebben az időben még nem kellett használni,⁴⁴ azt, sajnos, nem is kereshetjük rajta. Poprád környéki, szepességi keresztetek feltűnő hasonlósága engedi, hogy valahol itt kell közös műhelyt vagy legalábbis innen kisugárzó mintaképeket keresni, amelyek az egész környék emlékeiben tükröződnek.

A német analógiák is a felvidéki mesterek német kapcsolatainak gyakorlati hasznát igazolják. Pontos, teljesen azonos mintaképet, metszetet nem találunk, sajnos, a magyar gótika korából ilyen nem maradt ránk.⁴⁵ Nincs kellő alapunk, hogy a Schongauer féle körhöz kapcsoljuk, de annak hatása, szélső kisugárzása feltétlenül megemlíthető. Kisebb ötvösműhelybe talán már csak vázlatosan jutott el a mintakönyv, esetleg német műhelyben látott vagy onnan hazakerült darab szolgáltatta a közvetlen előképet.

Sajnos, a beadó sem tudott pontos választ adni arra, melyik templomban használták, a család ismerete szerint, ezt a keresztet. Csak a felvidéki adat volt,

⁴² Köln, Schnütgen Museum. Inv.-Nr. G 133. Schnütgen Museum. (Köln 1977) 78.; Fritz *J.M.*, i.m. 350., 275. kép., Kat. 379.

⁴³ Uo. 372., Kat. 10., 297. kép.

⁴⁴ Első adatunk a szepesi százszok 1370 körüli jogkönyvében fordul elő. Bélyeggel ellátott ötvöstárgyunk azonban csak a XVI. sz. közepétől maradt fenn. Ekkor írják újra a szabályokat és hangsúlyozzák, hogy kötelező a mesterjegy használata. *Szádeczky L.*, Az iparfejlődés és a céhek története. (Budapest 1913) 57. „Mynden mesternek saiat es twlaidon Belegé legen...” Kolozsvár, 1561.

⁴⁵ Az Orsz. Széchényi Könyvtár metszeteit többször végignézttem, de az ötvösök mintájául szolgáló metszetkönyvet eddig nem sikerült találnom.

hiteles. Mivel a családnak a XVI. század eleje óta ezen a vidéken, Berencs és Szucsány központokkal terült el a birtoka,⁴⁶ itt kellett lennie annak a templomnak, amelynek — a Nyári család valamelyik tagja — adományként odaadhatta. A család története a XV. század végén, tehát Mátyás korában, a kereszt készítésének idején is ismert, bár ekkor még nincs adat a felvidéki birtokokra.⁴⁷ Az ekkor élt Nyári Gál Mátyás királytól somogyi főispánnak neveztetett ki 1485-ben, így — esetleg — ő is magával vihette a későbbi családi vagyonba. Valószínűbb azonban, hogy a párhuzamok és technikai sajátosságok alapján szepességi műhelyhez köthető talpas keresztet a család egy másik, már a XV. században is Felvidéken élő, később házassággal kötődő ága készítette, és hozta magával, majd együtt ajándékozták az egyik templomnak. Vagy a mások által már előbb a falu (valamelyik falu a Nyári család birtokán) templomának ajándékozott keresztet később a család magához vette.

Ilyen formán módosítani kell a bevezetőben felvetett kérdést, hogy a Nyáriak készíttették volna, hiszen a felvidéki helyszín ebben az esetben clesne. Tehát valószínűleg egy másik nemesi család volt az eredeti megrendelő — a keresztben semmi adatot nem találunk erre vonatkozóan — s később került csak a Nyári család birtokába, talán ugyanakkor, mint a szintén a család nevéhez kötődő, de címerükkel is díszített, a XV. század 2. felében készült pompás sodronyzománcos kehely.⁴⁸

Végeredményben tehát a keresztet művészeti és ikonográfiai jegyek alapján pontosan el tudjuk helyezni a XV. század 60–70-es éveinek, poprádkörnyéki magyar műhelyek termékei között, a korszak talpas keresztjeinek jellegzetes, különváló csoportjába illeszthető. A későbbi tulajdonosok bizonytalan adatai alapján pedig a családhoz való kötődésről csak feltételes módon beszélhetünk, ill. a készülés és a megrendelők közötti kapcsolatról találgatni tudunk.

⁴⁶ Nagy I., Magyarország családai. VIII. (Pest 1860) 182, 186.

⁴⁷ Uo. 182.

⁴⁸ A Nyári kehely története ismertette: H. Kolba J., ActaHA 26(1980) s.a.

GOTISCHE STANDKREUZE MIT GRAVIERTER VERZIERUNG

Das Ungarische Nationalmuseum erwarb 1976 durch Ankauf für seine Sammlung mittelalterlicher Gold- und Silberschmiedearbeiten ein prachtvolles graviertes Kruzifix, welches bis jetzt der Fachliteratur völlig unbekannt war und auch nie ausgestellt wurde (*Abb. 1–5*). Sein Wert wird dadurch nur erhöht, daß seine Provenienz bekannt ist. Der letzte Eigentümer und Verkäufer ist ein Mitglied der Familie Nyári und das Kreuz stammt aus einer Kapelle von einer ihrer Besitzungen in Oberungarn.

Im Laufe der Inventarisierung ist eine Untersuchung ähnlicher Kruzifixe aktuell geworden. Ihre Namengebung war bisher nicht einheitlich, sie wurden als Reliquien- bzw. Standkreuze, oder auch Vortragskreuze beschrieben. Dies hing mit der im 15. Jh. veränderten Rolle der Kreuze zusammen. Zu dieser Zeit wurden reich gravierte Kreuze lediglich als Altarschmuck verwendet, bzw. solche wurden direkt zu diesem Zweck gefertigt. Bis zur Zeit der Gotik sind die liturgischen Gebräuche festgesetzt worden, dadurch wurde aber auch die Rolle der liturgischen Objekte einheitlich. Diese mit charakteristischen Ornamenten verzierte Gruppe der Standkreuze, wozu auch das jetzt erworbene Kreuz gehört, scheint um die Mitte des 15. Jahrhunderts ausgebildet worden sein.

Das Kruzifix Nyári ist aus Silber mit schöner originaler Feuervergoldung. Seine gut proportionierte Ärmel enden in dreilappigen Platten. An der Vorderseite des Kreuzes sind von einem drahtartigen Rand umgeben und mit klaren, tiefen, gravierten Linien umzeichnet die Symbole der vier Evangelisten zu sehen. Oben ist der Adler mit ausgebreiteten Flügeln, unter seinem linken Fuß mit einem leeren Spruchband (*Abb. 2*). Am rechten Armende sind die kleeblattförmigen Flächen vom sitzenden Markuslöwen (*Abb. 3*), am linken vom liegenden Ochsen ausgefüllt (*Abb. 4*). Unten ist, mit einfachen Linien gezeichnet, der geflügelte Jüngling, in der Form eines Engels, einen Spruchband haltend. In der Mitte des Kruzifixes befindet sich über einem inneren, mit nachgeahmter Holzfaserung verzierten Kreuz ein schön gegossenes Korpus (*Abb. 6*), in einer typisch gotischen Haltung, mit dem Ausdruck des Leidens dargestellt.

An der Rückseite des Kruzifixes ist die Oberfläche mit Pflanzenornamenten in sehr feiner Meißelfrühung ausgefüllt: verschlungene Ranken mit gravierten Blättern und an den Enden, in den Lappen, prachtvolle Nelken. Am unteren Arm ist über die ganze Länge die Figur Mariens graviert, mit gotischer Lilienkrone, in der zeitgenössischen Mode entsprechenden Kleidung mit einem weiten, am Hals gefalteten Mantel (*Abb. 7–8*).

Im Inneren des Kruzifixes ist keine Spur eines Reliquiars zu finden, sodaß wir aufgrund der erhalten gebliebenen Analogien an der Stelle des

verloren gegangenen Fußes eine übliche Fußform der Zeit vorstellen müssen, vielleicht einen in Sechspäßform. Nahe Parallele unseres Kruzifixes sind aufgrund seiner Dimensionen zwei Standkreuze des Ungarischen Nationalmuseums aus der Umgebung von Poprád (*Abb. 11–12*), welche auch aus technischer Hinsicht zweifellos zu demselben Kreis gehören. Sie sind gleichfalls mit den Symbolen der Evangelisten und Marienbild verziert, auch die Holzfaserung ist darauf zu finden.

In derselben Gegend – vielleicht auch in derselben Werkstatt – sind wahrscheinlich das Standkreuz von Szepesszombat, wie auch die Kruzifixe der Kirchen von Bussóc, Körtvélyes und Strázsa entstanden. Aufgrund ihres Dekors, ihrer formalen und ikonografischen Entsprechungen mußten sie nach einem identischen Vorbild gefertigt worden sein.

Sehr ähnlich sind einige Kreuze aus Südpolen, d.h. von einem benachbarten Gebiet, nämlich zwei Exemplare aus Krakau und eins von unbekanntem Aufbewahrungsort; alle sind von einer Höhe um 15 cm und haben ähnliche Verzierungen. Es gibt aber auch reichliche Parallele in Mitteleuropa: das Kreuz des Historischen Museums von Basel, jene der Pfarrkirche von Offenburg, der Kirche von Waldsee, des Kölner Schnüttgen-Museums und der Kirche von Altena gehören alle zu diesem Kreise. Dieser Typ der Standkreuze wurde also in Mittel-Europa gefertigt, bei uns entstanden sie in den Werkstätten Oberungarns.

Um die Zeit der Verfertigung des Kreuzes besaß die Familie Nyári noch keine Güter in Oberungarn, ihre dortigen Besitzungen wurden erst etwa 50 Jahre später erworben. So ist es anzunehmen, daß das Kreuz durch familiäre Verbindungen, als Heiratsgut in den Besitz der Familie Nyári gekommen war, welche dieses schöne Monument der ungarischen Kunst seitdem aufbewahrt hatte.

TÖRÖK SZÍJGYÁRTÓK ÉS NYERGESEK BUDÁN A XVI. SZÁZADBAN

GERELYES Ibolya

A XVI. század második felében jelentős számú török iparos és kereskedő telepedett meg Budán, az újonnan meghódított vilájet központjában. Ezek a mesterek elsősorban az itt szolgáló török katona és hivatalnok réteg igényeit kívánták kielégíteni. A hódolt Magyarországra kereskedelmi úton behozott, illetve itt elkészített áruk fajtája és minősége egyaránt ezt az igénybeli változást tükrözte. E természetes folyamat eredményeképpen honosodtak meg bizonyos török iparágak Budán és Pesten, illetve az egyes nagyobb városokban. Ezen iparágak közül a bőripar, a kovácmesterség és a textilművesség érdemelnek külön említést – mindezek között is elsősorban a bőripar, amely színvonalát és jelentőségét tekintve egyaránt kiemelkedett a kor többi iparága közül.

Az állati bőrök kikészítésének és feldolgozásának tudományát az oszmán-törökök eredetileg arab és perzsa mesterektől tanulták, a későbbi évszázadok során azonban a mesterségbeli fogásokat ők terjesztették el Közép- és Kelet-Európa országaiban.¹ A XVI–XVII. században magas színvonalat képviselő török bőripar a magyarra is igen nagy hatással volt. A nyelvünkben máig megőrzött oszmán-török jövevényszavak, illetve a ma már feledésbe ment műszavak tanúsága szerint bizonyos bőrfajtákkal, bőrmegmunkáló szerszámokkal, bőr-lábbelikkal a magyarok az oszmán-törökök révén ismerkedtek meg. Ilyen oszmán-török jövevényszavunk a szattyán, melynek első magyar említésével 1544-ben találkozunk,² s amely eredeti jelentését, ti. finoman kidolgozott, festett bárány, vagy kecskebőr, az évszázadok során is megőrizte.³ A szattyán szóhoz hasonlóan egy bizonyos bőrfajtát jelöl a bagaria is, amely ugyancsak oszmán-török eredetű. Magyar források először 1552-ben említik.⁴

¹ Fekete L. – Káldy–Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek. (Budapest 1962) 578., Fekete L., Budapest a törökkorban (Budapest 1944) 223–224.

² Szamota I. – Žolnai Gy., Magyar oklevél szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. (Budapest 1902–1906) 890–891.

³ Kakuk Zs., Cultural words from the Turkish occupation of Hungary. *Studia Turco-Hungarica* 4. (Budapest 1977) 72–73.

⁴ Szamota I. – Žolnai Gy., i.m. 42.

Ma már kevésbé ismert jövevényszavunk a talpbőr, vastagbőr jelentésű köszele. Magyar forrásokban viszonylag későn, 1627-ben jelenik meg először.⁵ Feltehetően igen nagy mennyiséget használtak fel belőle, elsősorban cipők készítéséhez. A budai vámnaplók tanúsága szerint gyakorta szerepelt az elvámolandó áruk között.⁶ Ugyancsak alig ismert szó a mesin. A köznyelv nem őrizte meg, a bőrfeldolgozó szakma azonban igen, és még a század elején is így nevezték a keleti országokból érkező, félig kikészített juh- és kecskebőrt.⁷ Az eredetileg fonal jelentésű, oszmán-török eredetű iplik szó a cipészek szókincsében maradt fenn. A díszítéshez használt vékony szíjacskát nevezték így.⁸

A bőr megmunkálásának egyes sajátos szerszámai is ekkor váltak ismertté. Így például a bicsak, vagy bicskia, amely eredeti jelentése szerint a cipészek kése volt, és a különféle bőrok vágásához, darabolásához használták.⁹ Ekkor került be a magyar szókincsbe a cipészek bunkós kalapácsának a mustának a neve, a bőr nyomtatásához használt korsin, valamint a ma is élő és használt csiriz szó.¹⁰ Bizonyos fajta lábbelik is a XVI–XVII. században terjedtek el Magyarországon. Például a csizma, amelynek az oszmán-törököktől átvett vastag, egyenes talpú, finom bőrből készült változata eredetileg kizárólag nemesi viselet volt, és szélesebb körben csak a XVIII. században vált általánossá. Az oszmán-török eredetű szó a magyar nyelvbe délszláv közvetítéssel került, éppen úgy, mint az efféle lábbeliket készítő mester, a csizmadia neve.¹¹ A török eredetű lábbelik közé kell sorolnunk a ma is ismert papucsot, és a ma már csak a Dunántúl egyes területein élő, a papucshoz hasonlatos pacsmagot is.¹²

A bőrfeldolgozás és kikészítés mesterségének meghonosodásáról tanúskodnak a nagyobb városainkban megjelenő és ma is számontartott Tabán nevű városrészek. Budán kívül Esztergomban, Csongrádon és Szegeden találkozunk ezzel az elnevezéssel, amely nyelvészeink magyarázata szerint a török debbhane- timárműhely szóra vezethető vissza, és egyértelműen az itt nagy számban dolgozó timár-mesterekre utal.¹³

A budai török szíjgyártó, nyerges és lábbeli-készítéssel foglalkozó mesterek tevékenységéről vallanak az e korszakból fennmaradt török vámnaplók is. Ezek szerint a következő – e mesterséggel kapcsolatos – áruajták fordultak elő vámtételként az 1571. és 1580. között eltelt tíz esztendő során: talpbőr, vagy vastagbőr (a már említett köszele), kikészített puha marhabőr (gön), kikészített juhbőr (mesin), szattyán, csizma, saru, papucs, bunda, szarvasbunda,

⁵ *Kakuk Zs.*, i.m. 69.

⁶ Talán török jövevényszó a szintén egy bizonyos bőrfajtát jelölő kordován is. Ld. *Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.*, i.m. 579. Magyar szövegben először 1544-ben fordult elő. L. *Szamota I. – Zolnai Gy.*, i.m. 521.

⁷ *Frecskay J.*, *Mesterségek szótára.* (Budapest 1912) 47.

⁸ Uo. 59.; *Kakuk Zs.*, i.m. 68.

⁹ *Kakuk Zs.*, i.m. 63.

¹⁰ Uo. 65., 69.

¹¹ Uo. 66–67. E nyelvészeti bizonyíték is igazolni látszik azt a feltevést, miszerint a betelepülő mesterek között szép számmal lehettek a Balkánról felvándorolt szerbek, bosnyákok.

¹² *Kakuk Zs.*, i.m. 70–72.

¹³ *Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.*, i.m. 579.; *Kakuk Zs.*, i.m. 74–75.

1. ábra XVI. századi nyereg — Magyar Nemzeti Múzeum

Fig. 1. 16th century saddle, Hungariam National Museum

nyers marhabőr (dzsild-i kav), nyers birkabőr (dzsild-i ganem), nyers báránybőr (dzsild-i berre), szömörce, gubacs, timsó, ammóniák.¹⁴

Az 1550. és 1580. között készült vámnaplók bejegyzéseinek alapján ebben az időszakban Budán több török szíjgyártó és nyerges mester is dolgozott. Erre utal a budai személynévek előtt álló gyakori szaradzs (nyerges) megjelölés is. Az 1550. és 1580. közötti időszakban 12 Szaradzs nevű török kereskedő és mesterember említésével találkozunk, és rajtuk kívül még hat alkalommal említene a vámnaplók szíjgyártó mestereket.¹⁵

A budai török szíjgyártók és timárok híre Bécsbe is eljutott. Amikor 1686-ban, Buda visszafoglalása után kiderült, hogy a török foglyok között kitűnő budai mesterek vannak, akiknek egy része Drinápolyban tanult, az udvari kamara ezen mestereket azonnal Bécsbe rendelte, hogy a bécsi szíjgyártók tőlük tanulhassanak.¹⁶

A nyerges és szíjgyártó mesterség szorosan összefonódott. Ezt Dur Ali 1570-ben Budán elhunyt nyerges mester hagyatéki leltára egyértelműen bizonyítja. E hagyatéknak egyébként több szempontból is igen érdekes számunkra.¹⁷

A török kori magyar viselettel és fegyverzettel foglalkozó történeti irodalomban visszatérő kérdés, hogy a török eredetű tárgyak – elsősorban lószerszámok, nyergek, díszesebb ruhadarabok – melyeknek divatját számos adat igazolja¹⁸ – milyen úton-módon kerültek magyar tulajdonba. Az 1500-as évek második felében Budán dolgozó török nyerges műhelyének pontos leírása bizonyítékot szolgáltat arra vonatkozóan, hogy például a nyergek és lószerszámok esetében, nemcsak kereskedelmi úton, vagy ajándékozás révén bekerült tárgyakkal kell számolnunk.¹⁹ Azt a tévhitet is el kell oszlatnunk, hogy török nyerget Magyarországon csak a szultáni udvarral szorosabb kapcsolatot fenntartó Erdélyben készítettek.²⁰

E hagyatéki összeírás a mesterség története szempontjából sem érdektelen. Dur Ali nyerges műhelyének felszerelése minden bizonnyal tipikus és általános volt, éppen ezért jelentős az iparág történetének kutatói számára. A hagyatéket végigolvasva rögtön szembetűnik, hogy a mester elsősorban lószerszám készítéssel foglalkozott. Az összeírók csak egy darab nyerget találtak a műhelyben. A darab a jegyzék kilencedik tételeként szerepel, leírása így szól: egy pompás nyereg vörös posztóból, értéke 300 akcse. A felszerelésben egy másik nyereggel kapcsolatos tárgy is található, minden bizonnyal a nyeregnek vala-

¹⁴ Fekete L. – Káldy – Nagy Gy., i.m. 580 – 581. A szerzők ezen árufélékre vonatkozóan pontos számadatokat közölnek.

¹⁵ Uo. 21, 33, 37, 62, 94, 133, 136, 147, 157, 168, 171, 175, 212, 244, 266, 267, 268, 237, 288.

¹⁶ Károlyi A., Buda és Pest visszafoglalása 1686-ban. (Budapest 1886) 199.

¹⁷ A török birodalom örökösök hátrahagyása nélkül elhunyt alattvalóinak ingó és ingatlan vagyontárgyairól a kincstár számára hivatalos jegyzéket készítettek. A jegyzékben szereplő tárgyakat elárverezték, az így befolyt összeget pedig a költségek levonása után átadták a kincstárnak. A Magyarországon elhunyt törökök ilyen módon fennmaradt hagyatéki leltári gazdaság-, kultúr-, és nyelvtörténeti szempontból egyaránt rendkívül értékes dokumentumok.

¹⁸ Korabeli magyar hagyatéki leltárak szép számmal sorolnak fel ilyen tárgyakat. L. Radvánszky B., Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. (Budapest 1880 – 1896).

¹⁹ Kereskedelmi úton bekerült nyereggel például 1550 – 1580. között a vámnaplókban csak egyszer találkozunk. L. Fekete L. – Káldy – Nagy Gy., i.m. 29.

²⁰ Erdély kizárólagos szerepét Kalmár János hangsúlyozta. L. Kalmár J., Régi magyar fegyverek (Budapest 1971) 342.

2. ábra Az utolsó belgrádi pasa nyerge — Magyar Nemzeti Múzeum

Fig. 2. Saddle of the last pasha of Belgrade, Hungarian National Museum

mely tartozéka. Két alkalommal fordul elő. Egyszer egy pár, egyszer pedig két darab megjelöléssel, értéke igen csekély 12 és 17 akcse.²¹

A nyereghez, illetve lószerszámhoz tartozó különféle szíjak azonban igen nagy számban fordulnak elő. Kantárt három különböző tételben írtak össze, összesen tíz darabot, kötőféket szintén háromszor, egy- illetve két pár, valamint négy darab megjelöléssel. Szügyelőből, illetve szügyön átmenő heveder szíjból három darabot jegyeztek fel.²² Hasi heveder mindössze egyszer fordult elő. Vezetékszíjat és kengyelszíjat két-két darabot vettek leltárba, kengyelből azonban három pár is volt a tulajdonában. Mindezek mellett béklyókat, pányvákat, ostorokat sorolnak fel nagy tételben. A mester minden valószínűség szerint nemcsak a különféle szíjak elkészítésével foglalkozott, hanem a lószerszám egyéb darabjainak árusításával is. Erre utal, hogy a kengyelek mellett hat pár zablát, és két pár sarkantyút találtak műhelyében, sőt lóvakarót és lócsutakoláshoz használatos kesztyűket is. Egészen bizonyos, hogy mindezeket kereskedelmi árucikknek kell tekintenünk, hiszen a mesternek saját lova nem volt.

A budai vámnaplókban gyakori tételként szereplő mesin elnevezésű kikészített juhbőr és a köszele nevű talpbőr szintén megtalálható volt a műhely készletében. Ez utóbbi tétel arra utal, hogy Dur Ali a lábbelik készítésében sem lehetett járatlan, sőt ezek varrásával és árusításával is foglalkozott. A hagyatékban ugyanis hat alkalommal említenek papucsot, különböző értékekben, és összesen nem kevesebb, mint 40 párat!

A bőrárukhoz tartozik még a jegyzékben megemlített – meglehetősen értéktelen – hat darab erszény is.²³ A műhely felszerelésének lehetett része a bőrvágáshoz használatos bicska, valamint a több tételben is előforduló bárd. Ugyancsak ide sorolható a hagyaték egyik jellegzetes darabja, az a mindössze 11 akcsét érő fehér márványtábla, amely a keleti üzletek gyakori berendezési tárgya volt. Használták pénzváltó deszkaként, pultként, jelen esetben az is elképzelhető, hogy a mester munka közben mint kisebb asztallapot maga előtt tartotta, és ezen dolgozott.²⁴

A hagyaték egészéből arra is fény derül, hogy Dur Ali nyerges az iparosok vagyonosabb rétegéhez tartozhatott. Saját háza, üzlete, nagy mennyiségű készpénze volt, és összvagyon is több mint 35.000 akcsét ért.²⁵

A török mesterek erős magyarországi befolyását, és a török fegyverzet, lószerszámok és nyergek széleskörű elterjedtségét bizonyítja az a tény is, hogy például a XVI – XVII. századi nyergek esetében sokszor igen nehéz eldönteni,

²¹ A hagyaték 65. és 90. tétele. A szó olvasata bizonytalan. Sajnos a hagyaték feldolgozásakor a diakritikus pontok hiánya miatt néhány kifejezés olvasata megfejtetlen maradt.

²² Az összeírók két külön kifejezést használtak. Az első: sine bend. A kifejezés értelmét l. *Poka-ün, M. Z.*, *Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. III. (Istanbul 1946) 229. A második kifejezés: pistan kolani. A szó értelmét l. *Redhouse, W. J.*, *A Turkish and English lexicon* (Constantinople 1921) 447., 1494.

²³ *Károlyi A.*, i.m. 199. Külön megemlíti, hogy az erszénygyártók igen nagy megbecsülésnek örvendtek, sőt külön mecsetjük is volt.

²⁴ *Pestahta*. A kifejezés értelmét l. *Redhouse, W. J.*, i.m. 449.

²⁵ Összehasonlításképpen érdemes megjegyeznünk, hogy például az ugyancsak Budán 1569-ben elhunyt török gyertyaöntőmester hagyatéka 27900 akcsét, az 1558-ban elhunyt borbély hagyatéka pedig csak 2796 akcsét ért. *L. Velics A.*, *Magyarországi török kincstári defterek II.* (Budapest 1890) 244. 375.

hogy török vagy magyar munkáról van-e szó. Ez a kérdés a Nemzeti Múzeum 55.3284 leltáriszámú nyergével kapcsolatban is felmerül (1. ábra). Ezt a nyeret Kalmár János jellegzetesen XVI. századi magyar nyeregnek tartja, ugyanakkor Bárányné Oberschall Magda török nyeregként határozta meg.²⁶ A kérdés okleveles adatok hiányában- éppen a fent említett okok miatt- gyakorlatilag eldönthetetlen. Bizonyos támpontot csak azok a nyergek nyújthatnak, melyek eredetéről pontos adataink vannak. Ilyen például az 55.3573 leltáriszámú nyereg, melyet az utolsó belgrádi pasa nyeregként tartunk számon²⁷ (2. ábra).

Végezetül szeretném ismertetni a XVI. századi török nyergesek és szíjgyártók egy tipikus képviselőjének; Dur Ali budai nyergesnek hagyatéki leltárát. Dur Ali nyerges hagyatéka, aki Budán a Hüsrev pasáról elnevezett piac közelében levő lakásán hunyt el 977. sabán hó 3-án [1570. január 10.]²⁸

1. Maradék készpénz	3025 ²⁹
2. 1 ház üzlettel	Értéke: 2550
3. 1 Perváne nevű rabszolga	Értéke: 7800
4. 1 vörös posztó feradzse szőrmével ³⁰	Értéke: 900
5. 1 vörös színű köpeny (kebe) ³¹	Értéke: 50
6. 1 fehér színű köpeny (kebe)	Értéke: 30
7. 1 [talpas]tál (szahan) ³²	Értéke: 30
8. 1 jemeni tepsí	Értéke: 30
9. 1 pompás új nyereg vörös posztóból	Értéke: 300
10. 2 db kengyelszíz (kajis üzengi) ³³	Értéke: 30
11. 1 buzogány (buzdogan ma migra?) ³⁴	Értéke: 142
12. 1 pár kötőfék (jular) ³⁵	Értéke: 15
13. 15 papucs	Értéke: 180
14. 5 pár papucs	Értéke: 77
15. 2 db kantár (lidzsam) ³⁶	Értéke: 70
16. 3 db kantár (lidzsam)	Értéke: 112
17. 4 db talpbőr (kösele) ³⁷	Értéke: 209

²⁶ Kalmár J., i.m. 338., Bárányné Oberschall Magda, Iparművesség. In: Fekete L. i.m. 374.

²⁷ Kalauz a Régiségtárban. (Budapest 1912) 181.; A nyereg eredetéről l. Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici. (Buda 1825) 65.

²⁸ Bécs Nat.-Bibl. Türk.Hss.Mxt.563. A több mint 100 tételes hagyaték egy kisebb részletét közölte Velics A., i.m. 375–376.

²⁹ Az oklevélben feltüntetett összegek akcsében értendők.

³⁰ A feradzse hosszú ujjú, vastag anyagból készült kabát. Utcai viseletként hordták. L. Redhouse, W.J., i.m.1370.

³¹ A kebe durva posztóból készült rövid köpeny. L. Fekete L. – Káldy-Nagy Gy., i.m. 651.; Redhouse, W.J., i.m. 1168.

³² A szahan rézből, vagy agyagból készült, legtöbbször magas talppal ellátott tálat jelent. L. Redhouse, W.J. i.m. 1168.

³³ Uo. 1428., 251.

³⁴ A kifejezés utolsó tagjának olvasata bizonytalan.

³⁵ Redhouse, W.J., i.m. 2218.

³⁶ Uo. 1626. A szótári adatok szerint a lidzsam kifejezés a gyeplővel és a zablával ellátott kantárt jelenti.

³⁷ Uo. 1593.

18. zabla (kem?)	Értéke:	50
19. tál (lejen) ³⁸	Értéke:	250
20. Asztallap (...-i kücsük ma szofra) ³⁹	Értéke:	68
21. 1 barna szőrme	Értéke:	150
22. 1 bíborszínű gyapjuszövet feradzse	Értéke:	520
23. 1 fekete színű használt köpeny (kebe)	Értéke:	14
24. 1 régi tarka párna (jaszdi)	Értéke:	12
25. 1 másik fekete színű használt köpeny (kebe)	Értéke:	14
26. 1 db vasból készült, használt...?	Értéke:	40
27. 1 aba posztóból készült, használt nadrág (csaksir) ⁴⁰	Értéke:	22
28. 1 ing	Értéke:	15
29. réztál és bogrács	Értéke:	50
30. 1 használt lakat	Értéke:	5
31. 1 bíborszínű posztó (csoka) ⁴¹	Értéke:	623
32. 1 db esőkabát szelánik posztóból	Értéke:	70
33. 4 db kőedény (kavan)	Értéke:	6
34. 5 papucs	Értéke:	72
35. 1 db ibrik (kiöntőcsöves kanna) ⁴²	Értéke:	38
36. ...?	Értéke:	40
37. faggyú	Értéke:	10
38. 1 használt vörös posztó	Értéke:	150
39. 4 pár harisnya	Értéke:	10
40. 8 db lóvakaró	Értéke:	10
41. 5 db kantár (lidzsam)	Értéke:	174
42. ...?	Értéke:	40
43. 1 hasi heveder (kolan)	Értéke:	40
44. 12 db zsák	Értéke:	39
45. 2 db ...? (szunak)	Értéke:	38
46. 2 db buzogány	Értéke:	6
47. 1 sügyelő	Értéke:	10
48. 18 db vászonfonal	Értéke:	20
49. 3 db kaponicse kabát ⁴³	Értéke:	105
50. 1 használt fehér színű nadrág (csaksir)	Értéke:	15
51. 1 másik tok és egy bicska	Értéke:	40
52. 1 fejsze a tűzifa vágásához	Értéke:	15
53. 1 másik tok	Értéke:	20
54. 1 kikészített juhbor (mesin)	Értéke:	6
55. 2 pár kötőfékszj (jular kajis)	Értéke:	30
56. 9 pár papucs	Értéke:	130

³⁸ Rézből készült lapos tál. Az ibrikkel együtt a rituális mosakodás tartozékai. L. Redhouse, W.J., i.m. 1639.

³⁹ A szofra nagyméretű lapos tálca, amelyet általában asztallapként használtak. L. Redhouse, W.J., i.m. 1192.

⁴⁰ Hosszúszárú, bő nadrág, amelyet bokánál megkötöttek. L. Redhouse, W.J., i.m. 706.

⁴¹ Uo. 738.

⁴² Uo. 12.

⁴³ A kaponicse kihajtott gallérú hosszú kabátot, bundát jelent. L. Fekete L. – Káldy–Nagy Gy., i.m. 650.

57. párna	Értéke:	50
58. ...?	Értéke:	20
59. 1 használt sárcipő (szermuze)	Értéke:	12
60. 1 használt vörös színű posztó és taft anyag ⁴⁴	Értéke:	15
61. használt olló és borotva	Értéke:	5
62. 4 kötőfék (jular)	Értéke:	30
63. 5 pár zabla (kantarma) ⁴⁵	Értéke:	50
64. 2 db vezetékszíj (jedekdes)	Értéke:	5
65. 1 pár nyereg... (ejer-hem?)	Értéke:	12
66. 1 prémekkel szegélyezett sapka (kalpak)	Értéke:	38
67. 2 db ló-csutakoláshoz használatos kesztyű (kefe-i esp)	Értéke:	4
68. 2 pár sarkantyú	Értéke:	20
69. 5 pár béklyó (pa-bend)	Értéke:	15
70. 4 db sügyelő ⁴⁶	Értéke:	20
71. 11 db pányva	Értéke:	12
72. ... (sunak)	Értéke:	123
73. 1 zabla (kem)	Értéke:	6
74. 4 db erszény (kisze)	Értéke:	5
75. 2 pár használt kengyel	Értéke:	20
76. Néhány apróság	Értéke:	134
77. 1 db szőnyeg	Értéke:	20
78. 1 db kupa	Értéke:	6
79. kis mennyiségű faggyú	Értéke:	12
80. 1 másik köpeny (kebe)	Értéke:	17
81. 1 ... és egy sügyelő	Értéke:	12
82. 3 db pajzs	Értéke:	15
83. 1 talpbőr (köszele)	Értéke:	38
84. 1 kard-kötés (bend-i semsir)	Értéke:	5
85. 1 sarkantyú szíj	Értéke:	3
86. 7 db ostor	Értéke:	12
87. 2 pár kis papucs	Értéke:	21
88. 1 db fehér márvány, amely a nyerges pultjaként szolgált (mermer bejaz berra-i pestah-ta-i szaradzs)	Értéke:	11
89. 1 db köszörűkő	Értéke:	10
90. 2 db tirnovói nyereg... (ejer hem?)	Értéke:	14
91. 1 db talpbőr (köszele)	Értéke:	8
92. 2 db erszény (kisze)	Értéke:	4
93. 2 pár új harisnya	Értéke:	6
94. 2 db bárd	Értéke:	50
95. Vastól készült...?	Értéke:	20
96. 5 db bárd	Értéke:	100

⁴⁴ Az eredeti kifejezés szerint: jelken-i tafta-i csoka-i szurh.

⁴⁵ Redhouse, W. J., i.m. 1419.

⁴⁶ Az eredeti kifejezés szerint sügyön átmenő hevederszíj: pistan kolani. L. Redhouse, W. J., i.m. 447. 1494.

97. 1 pár kengyel	Értéke:	12
98. 2 db öv	Értéke:	10
99. 1 kisméretű alsóing	Értéke:	10
100. 1 tarka asztalkendő (pisgir)	Értéke:	5
101. 1 zászló	Értéke:	1
102. 2 db kendő (makrama)	Értéke:	20
103. 1 kard	Értéke:	100
104. 3 törülköző (desztmal)	Értéke:	39
105. 10 pár papucs	Értéke:	130
3 pár értéke: 50,7 pár értéke: 120 ⁴⁷		
106. 4 db pánya és béklyó	Értéke:	8
107. 1 prêmes bunda	Értéke:	2 500
Hűszrev kereskedő az elhunytól kölcsönkapott összeget megfizette:		7 500
Összesen:		35 563

Ebből temetésre: 450, kikiáltó díjára: 400

A kincstár számára maradt: 34 713

A 977. év magasztalt sabán hava 17-én.

⁴⁷A végösszeg nem egyezik.

TURKISH HARNESS-MAKERS AND SADDLERS IN 16th CENTURY BUDA

In the second half of the 16th century a considerable number of Turkish merchants and craftsmen were settled in Buda. These master craftsmen wanted to meet in the first place the demand of Turkish soldiers and officials serving there. Range and quality of goods, imported to Hungary under Turkish rule or produced here reflected this change in demand. As a result of this natural process certain crafts gained ground in Buda and Pest, resp. in certain larger towns. Of these crafts leather-working, smithcraft, pottery and textile industry are worthy of a special mentioning but as for its high level and importance leather-working stood pre-eminent among the other crafts of the period.

During the 16th and 17th centuries Turkish leather-working had a great influence on the Hungarian craft. According to the evidence of Osmanli-Turkish loan-words: technical terms, still living in our language or fallen into oblivion, the Hungarians became acquainted with certain sorts of leather, leather-working tools and leather footwear through the Osmanli Turks. Such Osmanli-Turkish loan-words still living and well-known are *szattyán* (saffian), *bagaria* (Russian leather), or the now less-known *keszele* and *mesin*, meaning certain sorts of leather. To the vocabulary of leather working such widely accepted words belonged as *bicsak* (shoe-knife), *csiriz* (starch gum), *musta* (slicker) and the word *iplik*, now almost forgotten, but still used in the leather branch at the beginning of this century, meaning yarn or slender leather strip. Certain sorts of footgear came into general use in Hungary during the 16th and 17th centuries, as a special sort of boots, the slipper, and the so-called *pacsma* (a sort of sandals).

Suburbs named *Tabán*, emerging in larger towns of Turkish occupied Hungary, keeping their names still in our times, point to a large-scale tanning industry and leather-working. We find this name, coming from the Turkish *debbaghane* (tan-yard), besides Buda also in Esztergom, Csongrád and Szeged, indicating a great number of tanners who once worked there.

Turkish customs' registers of Buda, still extant from this period, preserving the names of local master-craftsmen as well as sorts of goods in trade, give evidence of the activity of Turkish harness-makers and saddlers.

We get an insight into the work of the Turkish harness-makers of Buda through the inventory of estate, published and analysed in the present paper, listing the workshop equipment of the saddler Dur Ali, deceased in Buda in 1570. On the ground of the inventory we can take it for certain that the crafts of the saddler and harness-maker were entwined. Besides saddles the master-craftsmen produced various straps belonging to harness, as bridles, breast straps, braces, leading-reins, leg-straps, halters and whips. Presumably they did not only produce various kinds of straps but dealt also in other parts of

horse-furniture. The fact that stirrups, bridles, spurs, curry-combs and mittens for dressing down horses were found in his workshop points to this direction. These items must be regarded as articles of merchandise, for the saddler Dur Ali had no horses of his own.

Finished sheepskin, named *mesin*, and sole leathers, named *keszele*, figuring again and again in customs' registers of Buda, were found also in the stock of the workshop. This latter item points to the fact that Dur Ali might have been an expert in shoemaking, producing and selling footgear. At several places in the inventory namely slippers are mentioned in diverse values, in total not less than 40 pairs of them!

The fact that e.g. in the case of 16th and 17th century saddles the attribution to Turkish or Hungarian craftsmen is sometimes very difficult, indicates a strong influence of Turkish masters in Hungary and a general use of Turkish arms, horsefurniture and saddles. The concluding part of this study will examine the Turkish saddles in the Hungarian National Museum from this point of view.

DIE AUSGRABUNGSTÄTIGKEIT DES UNGARISCHEN
NATIONALMUSEUMS IM JAHRE 1978

József KOREK

Eine der Hauptaufgaben des 5. Fünfjahresplanes des Ungarischen Nationalmuseum ist eine sich in weiten Kreisen entfaltende Bildungstätigkeit, die sich teilweise auf einen planmäßigen Zuwachs der Sammlungen stützt, um unsere Bodendenkmäler und die materiale Hinterlassenschaft unseres Volkes fachlich und weltanschaulich immer in ihrer Gänze zu zeigen. Eine der Grundprinzipien der Planzeitspanne ist die archäologische Forschung zu den großen Investitionen unserer Volkswirtschaft näher zu bringen; außer den Fundrettungen sollen wir mit der Ausgrabung aller freilegungswerter Fundorte ein solches Quellenmaterial erschließen, welches mit der systematischer Bearbeitung einer Periode bzw. eines Themas eine neue historische Bewertung ermöglicht.

Die größte Unternehmung des Ung. Nat. Mus. ist die archäologische Aufschließung des durch die Arbeiten der *Schleusentreppe Gabčíkovo-Nagyymaros*, bzw. der Donaustraße gefährdeten Gebietes so auszuführen, daß alle Werte zu retten seien. Diese Aufgabe ist nicht neu, sie wurde 1959–1960 mit der Einschaltung des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zur Sache des ganzen Landes. Auf dem Gebiet von Gönyű bis Visegrád kam es zur Erforschung der Fundorte mit sondierungsartigen Freilegungen. Der Abschnitt zwischen dem Gebiet Dunakiliti-Gönyű ist völlig unbekannt geblieben, wo außer der Ausbildung des großen Wasserspeichers ein die Schifffahrt sicherndes neues Flußbett, bzw. die Ausbaggerung des Bettes ein weiteres Gefahr bedeuten. Die in diesen Gebieten durchgeführten Geländebegehungen weisen daraufhin, daß man am sumpfigen Gelände zwischen den heutigen Hochwasserschutzdämmen bloß mit einer geringerer Zahl von Fundorten rechnen kann, eher wird die annehmbar dichte Population des Gebietes durch die beginnenden Erdarbeiten bewiesen.

Der Organisationsarbeit des Jahres 1977 folgend war das Jahr 1978 das erste der tatsächlichen Erschließung. Die Arbeit wurde in fünf Bezirken aufgenommen. Unter diesen war die angefangene Freilegung der Ausbuchtung in der Pilismarót-Ebene die größte; die unverzügliche und in großem Tempo verrichtete Arbeit wurde dadurch nötig, daß der Schottervorrat des Gebietes zur Arbeit der Budapester Hausfabriken unentbehrlich war. Auf dem Gebiet waren Fundorte bekannt, die im topographischen Verzeichnis des Archäolo-

gischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Bd. Komitat Komárom, unter Nr. 17/23 registriert waren; hier leiteten 1959 J. Makkay, J. Kovalovszki und A. Kralovánszky Freilegungen und erschlossen 73 Objekte die zur Zseliz-Gruppe der Linienbandkeramik, bzw. zur Badener Kultur, zur Frühbronzezeit bzw. Eisenzeit gehörten, bis zum 13. Jh.

In der Fachliteratur ist das Gebiet unter dem Namen Pilismarót-Szobi rév bekannt. Die Besiedlung durch die Zseliz-Gruppe des Mittleren Neolithikums ist an jenem Abschnitt des Gebietes, wo unter der Leitung von Tibor Kemenczei die Ausgrabungen des Jahres 1978 begannen, ziemlich spärlich.

Die Freilegung der zur Badener Kultur gehörenden Siedlungsobjekte war viel erfolgreicher. Die Monographie von J. Banner bezeugte die starke Verbreitung der Kultur in Mitteleuropa, doch baute sich das von ihm mitgeteilte Material hinsichtlich der Siedlungsbeziehungen hauptsächlich auf Streufunde. Die im Laufe der Freilegung gehobene Reste eines mit Lehm beschmierten Hauses, die freistehenden Feuerstellen und reiches Scherben- und Tierknochenmaterial liefernde Gruben gelten als neue Ergebnisse. Das Fundmaterial bindet sich zum sog. klassischen Badener Material, es gibt darin keine Spur des Boleráz-Typs, welcher sich im Material der von István Torma 2 km vom obigen Fundort liegenden Gräberfeldes zeigt, noch befindet sich darin das für den Donauknie charakteristische, Kostolac-Motiven aufweisende Material. In dem zum Vorschein gekommenen Fundmaterial tragen die zweigeteilten Schüsseln, die kanellierten Näpfe und Schüsseln noch die Charakteristika der Uny-Gruppe. Dagegen ist im Fundmaterial auch das mit dem Budakalász-Horizont datierbare Material vertreten, vor allem mit Schüsseln, und in dieser Weise bietet sich uns eine Gelegenheit, die „Badenisierung“ des Gebietes aufzuklären.

Die weitere Erschließung des Gebietes lohnt sich jedenfalls, da von den Siedlungen der Badener Kultur bisher noch kein größeres, zusammenhängendes Gebiet freigelegt wurde, hier ist es dagegen möglich, neben den gründlich beobachteten Gräberfeldern auch Angaben über die Siedlungsstruktur zu gewinnen.

Was die Urzeit betrifft, ist auf dem Gebiet die Spätbronzezeit mit Gruben der Hügelgräberkultur, bzw. die HD-Periode mit verstreuten Siedlungsercheinungen vertreten. Die letztere wurde bloß am Rand von der Freilegung des Jahres 1978 berührt, es ist aber zu hoffen, daß auch das Zentrum der Siedlung zu finden wird.

Die auf dem Gebiet gefundenen arpadenzeitlichen, in die Erde vertieften Häuser aus dem 11–13. Jh. werden viele Fragen stellen. Bisher sind 3 Häuser zum Vorschein gekommen, in der Mitte jedes Hauses stand ein aus Stein zusammengestellter Backofen. Alle sind vom gleichen Typ, wie jener, der im Visegrád-Schloßgarten zum Vorschein kam, sie entsprechen also dem transdanubischen Typ. Diese unterscheiden sich von den in die Erde eingetieften Typen der Tiefebene zum Teil darin, daß der Backofen aus Stein gebaut wurde und kein in eine Ecke eingetiefter Ofen mit lehmbeschmiertem Unter- teil war. Vorläufig ist es noch nicht zu entscheiden, ob man mit den verstreuten Häusern einer Siedlung mit Kirche zu rechnen hat oder mit einer Siedlung auf einem großen Gebiet mit spärlicher Bevölkerung, ohne Kirche, die

von dem nahen, aber aus einer späteren Periode stammenden Dorf mit Kirche noch unabhängig ist.

S. Soproni bearbeitete in seiner Inauguraldissertation, sich auf seine systematische Geländearbeit der früheren Jahren stützend, die Geschichte des Limesabschnittes an der Donau von Esztergom bis Szentendre. Die frühere partielle Freilegung der auf dem Gebiet liegenden militärischen Lager — jene von Esztergom-Burg, Hidegtelekeskereszt, Visegrád-Sibrikdomb, bzw. Szentendre — bot eine entsprechende Grundlage zur Geschichte der Provinz Valeria im 3–4. Jh. bis 378–380. Neben den Lagern bildeten die Wachttürme (*burgus*) an dem Donauufer entlang das Befestigungssystem des Limes. Vor dem sich in der Einbuchtung von Pilismarót befindenden *burgi* kamen 1978 Nos. 3 und 4 zur Freilegung.

Der Wachturm Nr. 3 liegt westlich von der Fähre von Szob, eine Hälfte davon wurde von der Überschwemmung der Donau bereits abgetragen, den Gehhorizont hat man während dem Bau der einstigen Industriebahn vernichtet. Von dem quadratischen Wachturm blieb die Südwand in einer Länge von 9,8 und die Westwand in einer L. von 8 m übrig. Die Wandstärke betrug 1 m, bei der Grundierung 1,2 m. Von den Wänden 8 m entfernt war der *burgus* von einem viereckigen, an den Ecken etwas abgerundeten Graben umgeben. Die *fossa* an der Südseite, dem Eingang gegenüber, waren an einem kleinen Abschnitt nicht freigelegt. Neben Keramikbruchstücken kamen mehrere Stempelziegel mit Inschriften *dux Frigeridus* und *dux Terentius* zum Vorschein, welche den Bau entsprechend in die Zeit des Valentinianus datieren. 3 Münzen kamen zum Vorschein, ein später Antoninianer, eine Constantius II und eine Valentinianus-Münze.

Unter dem Wachturm 3 kamen frühere, zu den Holzwachttürmen gehörende Grybensysteme zum Vorschein. Die Holzwachttürme standen näher zu der Wasserlinie der Donau, deshalb sind diese bereits vernichtet worden, lediglich die Gräben blieben erhalten. Von der Einfüllung der *fossa* des früheren Holzwachtturmes kamen aus der 2. Hälfte des 1. Jhs stammende, mit Barbotine verzierte Schalenbruchstücke ans Tageslicht, während aus der späteren, von der ersten Hälfte des 2. Jhs. stammenden Schicht des Turms ein gestempelter Ziegel der *legio I adiutrix* zum Vorschein kam.

Der Wachturm Nr. 4: Die nördliche Hälfte des von der Fähre Szob nach Osten liegenden, viereckigen Wachturms haben die Überschwemmungen der Donau bereits vernichtet. Die Länge der unversehrt gebliebenen Südwand beträgt 10 m, die Stärke 1 m, und es blieb davon im Durchschnitt eine 1 m tiefe Grundierung erhalten. Von den westlichen und östlichen Wandabschnitten gelang es uns je 7 m zu retten. Die Steinschwelle des Eingangs befand sich an der Südseite. In der südwestlichen Ecke des Wachturms blieb die Grundierung der Steintreppe erhalten, wie auch in einem schmalen Streifen der gestampfte Mörtelboden, Spuren von Eisenschmelzen aufweisend. Den Turm umgab in einer Entfernung von 8 m ein Graben in Viereckform mit abgerundeten Ecken. Die Stempelziegel, bezeichnet *dux Frigeridus*, *Terentianus tribunus*, *legio X gemina*, TEMP URS, bzw. die drei Münzen des Valens und eine des Valentinianus, sind zeitbestimmend.

Dömös-Alsófüldek- Der Fundort liegt südlich von der Schiffstation zwischen

der Landstraße und dem Gebiet der Gemeinde. *Zs. Lovag* hat an zwei nahe gelegenen Arbeitsstellen Freilegungen durchgeführt. Am Fundort I fand sie eine Feuerstelle aus dem 11. Jh., in der Umgebung eine Münze von Salamon. Die zweite Arbeitsstelle lag 100 m SO entfernt, wo zwei O-W gerichtete Gräber zum Vorschein kamen. In einem Grab lag ein Kupferfingerring und ein Denar des Salamon, in dem anderen gab es keine Beigaben. In der Nähe der Gräber befand sich ein Haus mit Steinbackofen, bzw. Gruben von Backöfen mit aus dem 13. Jh. stammenden ärmlichem Scherbenmaterial. Die verstreute Siedlung scheint zu einer weiteren Freilegung nicht geeignet sein.

Nagymaros: Wegen der Verlegung von Autobahn 12 versuchten wir präliminäre Freilegungen auszuführen. Die Ausgrabungen leitete *A. Pálóczi Horváth* und klärte am Kossuth Lajos-Patz in der Nähe der gotischen Pfarrkirche die Schichtverhältnisse der Siedlung. In einer Tiefe von 140 cm ist die mittelalterliche Auffüllung zu finden, darunter lag eine kaiserzeitliche quadische Wohngrube. In der untersten Schicht, über die sterile Lößschicht, lagen Scherben der Linienbandkeramik von Transdanubien.

Am Marktplatz, in der Nähe der Nagymaros-Visegráder Bahnstation, fanden die Ausgräber in den offenen Oberflächen spätmittelalterliche und neuzeitliche Auffüllungen. Dieses Gebiet liegt schon außerhalb des mittelalterlichen Stadtkerns.

Esztergom-Szentkirály: In der Flur Szentkirály — heute zu Esztergom gehörend — stand zwischen den 11–15. Jh. das einstige Dorf, genannt Szentkirály. Die Ausgrabungen hat auf diesem Gebiet *A. Bálint* 1959 angefangen, später setzte sie *I. Horváth* fort; er legte 1978 eine Fläche von 900 m² frei. Die in die 11–15. Jh. datierbaren Objekte gaben ein reiches Fundmaterial. Auf dem mit einem Graben umgebenen Gebiet kamen 14 Feuerstellen, 19 freistehende, arpadenzeitliche Backöfen und einer aus dem 14. Jh. zum Vorschein, weiters mehr als 20 Gruben in verschiedener Form. Außer den Häusern wurde auch ein Grab gefunden, der seiner Orientierung nach zur Arpadenzeit gehört. Das Gebiet ist auffallend reich an Tierknochen. Am häufigsten kommt der Ur vor, dann das Pferd, mit zwei vollständigen Schädeln vertreten. An der westlichen Gemarkung des freigelegten Gebietes befanden sich zwei in die Erde eingetieften Hausteile, die übrigen Teile des Hauses wurden durch die frühere Sandgewinnung vernichtet. Die Hausteile zweigen nordsüdliche, bzw. ostwestliche Orientierung, mit Fundmaterial aus einer recht ausgedehnten Zeitspanne. Die Messer mit Knochengriff, die Sporen, Knochenschlittschuhe, usw. sind bis in die 12–16. Jh. in der selben Form erhalten. Die Gruben lassen sich viel leichter zu datieren, aus deren Füllerde gehobene Schläfenringe mit S-Enden, Bronzanhänger, bzw. vier unversehrte Töpfe die Denkmäler des 12–13. Jhs. sind. Von den vier Gefäßen, die in eine kleinere Grube eingetieft lagen, nimmt der Ausgräber an, daß sie Opfergefäße waren. In den Gefäßen wurden Hühnerknochen gefunden, die seine Annahme begründen dürften. Der bedeutendste Fund der Ausgrabung ist ein in das 15. Jh. datierbares Kupfergefäß mit eingeritzter Darstellung und einer Inschrift.

Die Freilegungen im Donauknie wurden vom Ung. Nat. Mus. mit Unterstützung des Landesamtes für Wasserwesen und mit Einbeziehung von

drei Komitaten geleitet; die Ergebnisse werden jedes Jahr in einer besonderen Publikation mit Plänen bzw. mit der Reproduktion des Fundmaterials veröffentlicht. Die Arbeiten werden von *P. Patay* zusammengefaßt.

Die Ausgrabungstätigkeit des Museums bindet sich an den Themen des Fünfjahrplans; unsere Bestrebung ist, die angefangenen Freilegungen bis zum Ende der Planperiode abzuschließen.

Tiszalúc-Sarkadpuszta: *P. Patay* hat 1974 angefangen, die in die Hunyadi halom-Gruppe der Kupferzeit gehörende Siedlung freizulegen; bisher sind 1112 m² erschlossen. Von der sich auf etwa 3000 m² erstreckenden Siedlung legte der Leiter 1978 ungefähr 300 m² frei; er hat hier das Haus Nr. 3 mit Säulenbau ausgegraben. Ausmaß: 11 × 6 cm. Die S-O Säulenreihe des Hauses Nr. 4 fiel in die Oberfläche, wie auch der Grund eines Bauten von 2,5 × 2,5 m; wahrscheinlich diente er als Lagerraum. Von dem Fundmaterial läßt sich ein Kupferstichel hervorheben, ein seltenes Stück unter den Siedlungserscheinungen. Das ungewöhnlich reiche Keramikmaterial weist auf die zweite Phase der Hunyadi-halom-Gruppe und scheint zur Umgrenzung der charakteristischen Typen geeignet zu sein.

Am Fundort erstreckt sich auch ein Gräberfeld aus dem 11. Jh., wo *L. Kovács* 1978 die Gräber 90–122 freigelegt hatte. In dem N-O Teil des Gräberfeldes finden sich auffallend häufig Münzen (András I: Grab 103, 112; dux Béla: Grab 105; Salamon: Gräber 106, 109, 111; László I: Grab 97 und 122). Unter den Gräbern ist die Zahl der Kindergräber auffallend groß. Was den Bestattungsritus betrifft, ist es festzustellen, daß von der zweiten Hälfte des 11. Jhs. an der Gebrauch des Sarges sozusagen allgemein geworden ist.

Ságvár, spätromische Festung: Die Forschung hat im Jahre 1978 die Bauten im Inneren der Festung geklärt. Es stellte sich heraus, daß sich zu der O-Seite des früher gefundenen *horreum* ein 2 m breiter Korridor schloß, der wahrscheinlich niedriger war als das Hauptgebäude und eine Halbdachkonstruktion hatte. Der eine Eingang des *horreum* öffnete sich auf die O-Seite des Gebäudes, so diente der Korridor wahrscheinlich zur Erleichterung der Verladung. Im Laufe der Freilegung hat *E. Tóth*, Leiter der Ausgrabung, die Spuren des sarmatisch-quadischen Angriffes entdeckt, dem ja auch die Festung zum Opfer fiel. Unter dem *horreum* fand er in der großangelegten Grundierung der früh-römischen Siedlung aus dem 2–3. Jh. den Grundgraben des zweigeteilten Gebäudes mit einer Wandstärke von 120 cm.

Vom Bau mit äußeren Stützpfählern, der östlich vom *horreum* steht, kann folgendes festgestellt werden: die Lage ist N-S, Br. 17 m, er ist mit zwei aus Ziegeln gebauten Pfeilerreihen von 100 × 100 cm auf drei Schiffe von der gleichen Breite geteilt. Die Länge des Gebäudes ist noch nicht ganz festgestellt, sie durfte aber wenigstens 43 m betragen haben. Hier kam auch eine Grube der früheren römischen Periode zum Vorschein; das darin gefundene reiche Keramikmaterial ist auf das Ende des 1, bzw. auf den Anfang des 2. Jhs. datierbar. Neben dem Gebäude befanden sich weitere Backöfen, die aus einer späteren Zeit stammten als der Steinbau, in dessen Wand sie eingeschnitten waren. Von diesem Gebäude, das man als die *principia* der Festung bestimmen kann, ist nach O ein anderes, ebenfalls dreischiffiges, außen mit Stützpfählern

versehenes Gebäude zum Vorschein gekommen, Orientierung O-W. Der Ausgräber nimmt an, daß das Gebäude eine frühchristliche Basilika gewesen war.

Kövágószőlős: 1978 hatte A. Sz. Burger die Klärung des Grundrisses einer Villa, die auf einem Gebiet von nahezu 2000 m² lag, fortgesetzt. An dem S-Trakt des 45 m langen Gebäudes mit N-S Achse fand sie einen 40 m langen *porticus* mit bemalter Wand, zu dessen beiden Enden von S zwei Halbapsiden zugebaut wurden. Hier ist das *peristylum*, bzw. die Zimmer am S-W Flügel freigelegt worden. Man konnte die Heizung der Villa gründlich untersuchen, die nicht einheitlich war. Unter den Korridoren ist das Heizsystem mit Steinkanal charakteristisch, während unter dem Zimmerboden die Säulen des *hypocaustum* die übliche Heiztechnik der römischen Villen zeigen. Von dem Fundmaterial der Villa heben sich die Eisenfunde, bzw. die Fensterglasbruchstücke hervor. Laut der Annahme der Leiterin der Ausgrabung ist der Anfang der Bauarbeiten aufgrund der gehobenen Münzen auf die Zeit des Marcus Aurelius zu setzen, im 3–4. Jh. fanden sich weitere Bauten statt, welche zum Teil Umänderungen, bzw. vollständige Umbauten waren. Außerhalb der SO-SW Ecke der Villa befand sich ein Gebäude aus dem 4. Jh., das aber mit der Villa nicht in Zusammenhang stand.

Tompa. Zwischen Tompa und Mélykút haben P. Patay und S. Soproni die Spurlinie der römerzeitlichen Straße erforscht, die von den josefinischen militärischen Vermessungen als Schanze bezeichnet wurde. S von der Hühnerfarm zu Tompa hat man die nach O-W gerichtete Straße an zwei Stellen durchschnitten; sie war an beiden Seiten mit Gräben umgeben. An beiden Seiten der Straße kamen an einer Stelle sarmatenzeitliche Siedlungserscheinungen zum Licht. Die zweifellos römerzeitliche Straße hatte in der Linie Baja-Szeged Pannonien mit Dazien verbunden. Ein hervorragender Fundort der völkerwanderungszeitlichen Siedlungsforschung ist Kölked, wo A. Kiss seit 1970 fließend Freilegungen durchführt. 1978 erschloß er an dem O-Rand der Siedlung eine Fläche von etwa 1500 m². Hier wurden von 100 bis 106 numerierte Grubenhäuser vom Pfettentyp, der Backofen Nr. LVIII, bzw. die Gruben und Gräben Nrs. XCII–XCIX gefunden.

Die acht Ausgrabungskampagnen waren die größten Siedlungsfreilegungen in Ungarn. Rechnen wir mit, daß 1965–70 ein awarisches Gräberfeld mit 800 Gräbern, weiters ein am Gebiet der Siedlung liegendes, heute Grab Nr. 138 erreichendes Gräberfeld freigelegt wurde, so kann man auf die Ausbreitung der Siedlung folgern. Falls die Zahl der Gräber des an der Siedlung liegenden Gräberfeldes sich nicht bedeutend vermehrt – und darauf weist, daß 1978 im ganzen bloß 11 Gräber mit einem selbständigen Pferdegrab aufgedeckt wurden – so kann man mit 150 bis 180 Häusern rechnen. Der Ausgräber ist der Meinung, daß gleichzeitig 30 Häuser bestanden sein dürften und die Lebensdauer der Siedlung 150 Jahre war. Das gemischte Material der Siedlung, vor allem aber jenes des Gräberfeldes deutet darauf, daß vor 568 hier Gepiden von den Langobarden angesiedelt wurden, damit sie die Grenze bedeutende Donaulinie schützen sollten. Der gepidische Einfluß spiegelt sich in der Metallkunst, außerdem muß man noch in Kölked-Feketekapu mit der

Anwesenheit eines Populationsfragmentes rechnen, die noch Charakteristika der Romanisation aufbewahrt hatte.

Hajdúdorog: I. Fodor legte im Laufe der 1977 angefangenen Erschließung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes Gräber Nr. 36–73 frei. Die weiteren Arbeiten setzten sich da fort, wo im Jahre 1938 Gräben gezogen wurden, deshalb war auch der Großteil der Skelette gestört. Das Gräberfeld brachte für Begräbnisse des gemeinen Volkes charakteristisches Fundmaterial mit Schläfenringen, Armringen, Halsringen an die Oberfläche. Unter den freigelegten Gräbern gab es auch ein S gerichtetes sarmatisches Grab.

Máriabesnyő: An dem Wochenendsgrundstück des M. Szakál (Parzellenzahl 4689) stieß man während der Fundierungsarbeiten auf ein Frauengrab der Landnahmezeit, von dem vergoldete silberne Kleiderbeschläge in Rosettenform, Stiefelbeschläge und Bruchstücke eines Kettenanhängsels an die Oberfläche kamen. Die Fundrettung, geleitet von I. Fodor, ergab noch zwei Kindergräber und ein Frauengrab mit bescheidenen Beigaben (Eisenhalsring, Perlen, Armring).

Veresegyháza: An der W-Markung des Dorfes, am Bikarét, hat K. Mesterházy die Freilegung eines Gräberfeldes des gemeinen Volkes aus dem 10–11. Jh. angefangen, mit einer materiellen Unterstützung von 20 000 Ft des Rates von Veresegyháza. 29 Gräber mit Armring- bzw. Schläfenringbeigaben kamen zum Vorschein. Die Gräber lagen weit voneinander. Die Freilegung der zum Gräberfeld gehörenden Siedlung war nicht mehr möglich, da es schon früher vernichtet wurde. Auf diesem Gebiet kam auch eine spätbronzezeitliche Grube mit einem riesigen Vorratsgefäß ans Tageslicht.

Zalavár: An der Insel Kövecses wurde die 1976 angefangene Fundrettung beendet. Á. Cs. Sós legte hier eine Fläche von 4000 m² frei, in dieser Weise erstreckt sich die Fundrettung insgesamt auf 18 000 m². Die kartographische Aufnahme des urzeitlichen Festungssystems bzw. die Umgrenzung der Siedlung und des Gräberfeldes aus dem 11. Jh wurde so beendet.

Am N-Teil der Burginsel geht die Freilegung seit 1970 fort. Wegen der Fundrettung an der Insel Kövecses war an diesem Gebiet die Arbeit verlangsamt, doch bekam sie 1978 einen größeren Schwung. Auf dem mit Holzgewinnung gestörten Gebiet war die Fortsetzung der Arbeit nur mit Eröffnung kleinerer Abschnitte möglich. Die Ausgräberin gewann hier weitere Angaben zur inneren Topographie des Gebietes im 9–12. Jh., zur Periodisation der sich am Rand der Insel entlang ziehenden Befestigung und zur Ausbreitung des Gräberfeldes, das zwischen der Verwüstungsschicht und dem arpadenzeitlichen Gräberfeld fällt. Das Resultat der Ausgrabung ist die Entdeckung einer Straßenlinie, die von der Insel nach W in die Richtung der Gemeinde Rezes führte.

Visegrád-Várkert, Erholungsheim der Nationalbank

Im Laufe des Baues des Erholungsheims der Nationalbank setzte M. Szőke auf dem Gebiet Visegrád-Várkert die Freilegung der Dekanatskirche fort. In der zweiten Periode des Baues wurde zum Schiff, welches sich in einem

geradlinig geschlossenen Chor endete, von W an der S-Seite der Kirche ein Treppenturm angebaut. Der Archäologe hat den W-Teil des sich an dieser Seite befindenden Gebäudes freigelegt. Auch die Erschließung des sich vor dem Gebäude befindenden Wirtschaftshofes wurde begonnen.

Bei der W-Wand der Kirche kam ein Teil eines Wohnhauses mit Backofen aus dem 10. Jh. zum Vorschein, von der Kirchenwand durchschnitten. An derselben Seite waren Reste eines gleichzeitigen Heckenzauns zu beobachten.

In Kirchenschiff wurden die 3 m breite Grundierung der die Empore stützenden Pfeiler und Spuren eines Chorgeländers aufgefunden. An der 1m hoch bestehenden Südwand zwischen dem Tor und der SW-Ecke war das Innere der Kirche in einer Länge von 7 m mit Fresken aus dem 11. Jh. geschmückt. In der am besten erhaltenen Freskoverzierung, die wir aus dem ungarischen Mittelalter kennen, dominierte eine stilisierte Tierornamentik, vor allem Vögel, Fische, Lämmer; es ist zweifellos, daß sie individuelle Erscheinungen der christlichen Symbolik sind. Die Bemalung des Postaments, die sich auch an der W-Seite 2 m lang fortsetzt, blieb besonders gut erhalten. An den Wänden sind die Fresken bis in einer Höhe von 100–120 cm zu sehen und aus der Menge der abgefallenen Freskenbruchstücken werden auch die Motive an den Oberteilen teilweise rekonstruierbar sein. Die Landesstelle für Denkmalschutz hat die Konservierung der einzigartigen Fresken, bzw. die Vorbereitung ihrer Ausstellung angefangen.

Aus dem Gräberfeld um die Kirche kamen die von 179 bis 209 nummerierten Gräber zum Vorschein. Über einem Grab fanden wir eine 2,30 cm lange, entzwei geschnittene Kalksteinsäule, die als Grabstein diente. Die Nägel, Spangen und Beschläge im Grab weisen auf einen Holzsarg. Aus den freigelegten Gräbern kamen mehrere Beilagen zum Vorschein, so ein Denar des Königs László (Ladislaus) I, zwei Goldringe mit geöffneten Enden, ein aus Golddraht verfertigter Ring, 2 goldene Schläfenringen und 6 rhombische Pfeilspitzen.

Feldebrő: 100 Jahre sind verflossen, seit I. Henszlmann die Erforschung der Kirche zu Feldebrő angefangen hatte. Ihr Zustand, die aus kunsthistorischen Fachartikeln bekannt ist, zeigt die Vorführung von Lux im Jahre 1936. Die 1964 von I. Méri angefangenen, dann 1970 von J. Kovalovszki weitergeführten 8 Ausgrabungen haben die Baugeschichte der Kirche und ihre künstlerische Zugehörigkeit beinahe vollständig umgeschrieben. Die Arbeit des Jahres 1978 klärte definitiv auf, daß die Grabkammer und die Unterkirche gleichzeitig sind, weiters daß das quadratische Objekt mit kreuzförmigem Schiff auch zur gleichen Zeit gebaut wurde. Die Freilegung klärte auch die ursprünglichen Einzelheiten der zwei Abstiege der Unterkirche. J. Kovalovszki eröffnete an der N-Seite die zur späteren Umgestaltung gehörenden Grundreste. Im in Barockstil gehaltenen Chor wurde die Apside der ersten Kirche freigelegt. In Flecken war auch der Terrazzoboden erhalten geblieben.

Die Freilegung der Gräber um die Kirche wurde auch fortgesetzt, es kamen die Gräber Nr. 262–323, bzw. in der Kirche die Gräber Nr. 324–555 ans Tageslicht, die letzteren sind aber schon aus den 16–17. Jh.

1979 schließt sich die der Rekonstruktion der Kunstdenkmäler von Feldebrő vorausgehende, weitläufige, jedoch wesentlich durchaus Neues gebende methodische Arbeit. Man kann schon jetzt feststellen, daß Feldebrő eine

Grabkirche gewesen war, zu deren liturgischen Diensten das Mönchenkloster gegründet wurde. Wem sie als Begräbnisstätte errichtet war, bleibt noch immer nur eine Annahme. Es kann auch sein, daß sie doch mit Samuel Aba in Zusammenhang war, obwohl er ursprünglich nicht dort bestattet sein konnte. Das Geschlecht der Aba dürfte aber im 12. Jh. die Bestattungskirche erbaut und die Überreste des großen Ahnen des Geschlechts dort niedergelegt haben. Für wen immer sie gebaut war, mußte sie, nach ihren architektonischen Qualitäten zu urteilen, zweifellos mit einer hervorragenden Persönlichkeit verbunden sein.

Lászlófalva: Die Forschung nach dem Denkmalmaterial der Kumänen an dem Gebiet der mittelalterlichen Siedlung „Szentkirály“ wurde nach einer Unterbrechung von einigen Jahren 1978 fortgesetzt. A. Pálóczi Horváth hat die Freilegung an der Arbeitsstelle 3 mit dem Ziel vorgenommen, die Siedlungsstruktur im Zentrum des mittelalterlichen Dorfes klarzustellen. In der Achse der Siedlung wurde die Spurlinie der sich NW-SO ziehenden mittelalterlichen Fahrstraße bis 1974 in einer Länge von 150 m geklärt. Heute ist bereits ein Abschnitt von 200 m bekannt. O und SO von der Kirche, am Rand einer langen Vertiefung wurde die Straße gebaut. Die Beobachtungen weisen darauf, daß die Straße gebaggert wurde, vor dem Ende des 16. Jhs. war dann die Vertiefung mit den Abfällen der Häuser aus der Umgebung aufgefüllt.

An der NO-Seite der Fahrstraße wurde das Haus Nr. 4 freigelegt. Orientierung: NW-SO, L.: 17,7 m, Br.: 6,3 m. Es handelt sich um ein Wohnhaus mit Säulenwerk, Lehmwänden und 3 Räumlichkeiten. Am Boden konnte man drei Lehmbeschmierungen übereinander beobachten. Von der aufgehenden Stampfwand aus gelbem Lehm ist eine dünne Schicht erhalten geblieben. In der in Flecken erhaltenen aufgehenden Wand hat man Holzsäulen entdeckt, die auch in dem Fundamentgraben zu finden waren. In der Mitte des Hauses wurde ein stark durchgebrannter Fleck freigelegt, dem von NO ein 60 cm langer, 15 cm breiter, rot und hart gebrannter Streifen folgt, den der Ausgräber für den Rand der Feuerstelle oder einen Backofenansatz hält. Die Einordnung des Grundrisses des Hauses Nr. 4 weist darauf, daß der mittlere Raum die Küche, der von diesem rechts liegende mit Kachelofen das Zimmer war; links lag eine kleinere Kammer. Das Fundmaterial des Hauses stammt aus dem 16. Jh., aus der Schuttschicht kamen auch drei Denare von Ferdinand I und eine Prägung aus dem Jahr 1546, zwei aus dem Jahr 1552 zum Vorschein. Die Vernichtung des Hauses ist so zu den Verwüstungen der Jahre 1594–99 zu binden. Es war auch zu beobachten, daß die Einwohner vor der Vernichtung des Dorfes mit all ihrem beweglichen Gut geflüchtet hatten.

Am W-Rand des durchforschten Gebietes, also in den der Kirche am nächsten liegenden Abschnitten kamen aus einem arpadenzeitlichen Gräberfeld des gemeinen Volkes 9 Gräber zum Vorschein. Früher wurden schon um die Kirche Gräber gefunden, diese wiesen jedoch auf die 14–15. Jh. Der Ausgräber nimmt an, daß sich auch um die Kirche arpadenzeitliche Gräber befanden und so wurden die Gräber, als zum gleichen Gräberfeld gehörend, laufend numeriert; heute hält man bei Nr. 56. In den 1978 freigelegten Gräbern lagen Schlafenringen mit S-Enden, welche diese in das 11. Jh. datieren.

Die Erkenntnis, daß sich in der Umgebung der Kirche ein größeres arpadenzeitliches Gräberfeld befindet, kompliziert noch das Bild, das sich in siedlungsgeschichtlicher Relation zeigt. Von diesem 500 m entfernt, nach SW, hat A. Pálóczi Horváth nämlich einen anderen Abschnitt des Gräberfeldes aus dem 10–11. Jh. freigelegt, über die sich die arpadenzeitliche Siedlung schichtet. Die Aufgabe ist das Verhältnis zwischen den zwei naheliegenden gleichzeitigen Gräberfeldern und dem arpadenzeitlichen Dorf festzusetzen bzw. herauszufinden, wie sich das neben der heutigen reformierten Kirche liegende Gräberfeld zu der mittelalterlichen Kirche verhält. Die Fundamente der Kirche wurden im 14–15. Jh. erbaut.

Békés-Kastélyzug: Laut den alten Landkarten, darunter die Vermessung von A. Petrik vom 18. Jh. und die Beschreibungen von Fr. Pesti und E. Fényes, befand sich auf dem Gebiet genannt Kastélyzug ein alter Burgwall. Es war auch allgemein bekannt, daß dort im 15. Jh. ein Schloß der Familie Maróthy stand. Vom 16. Jh. an befand sich hier eine Erdburg, deren Wallreste auf vielen Plänen und Darstellungen zu sehen sind. 1978 setzte I. Gerelyes die Erschließung der die Burg von umgebenden doppelten Pfostenreihe fort. Die Planke läuft hier, wie auch auf der N-Seite, parallel zu dem an der Oberfläche heute noch sichtbaren Grabensystem. Der äußeren Pfostenreihe entlang ist der Denar von Ferdinand I, geprägt im Jahre 1551, zeitbestimmend.

Im Inneren der Plankenburg, in der Nähe der SO bzw. S-Seite, fand die Ausgräberin an beiden Seiten eine mit Ziegeln gepflasterte Fläche, die ein Hof gewesen sein durfte. Das gehobene Material hat ungarisches und türkisches Charakter. Die bisherigen Freilegungen bezeugen, daß die Wandreste aus der Bautätigkeit der Maróthy stammen und auf den Anfang der 1400er Jahre zu setzen sind. An die Errichtung der türkischen Plankenfestung kam um 1550 die Reihe; sie wurde neben Gyula ein Bollwerk des türkischen Reiches. 1590 besaß sie laut den Quellen eine Besatzung von 238 Soldaten; die Festung hatte auch einen Muezzin.

Visegrád-Fellegvár: Parallel zu der Rekonstruktion der Kunstdenkmäler beschränkte sich die archäologische Forschungsarbeit auf die Bestimmung der Räume, die in der SW-Ecke des unteren Burghofs zur oberen Seite der Burgwand zugebaut waren. In der W-Ende des inneren Wandpasses hat M. Szőke, Leiter der Ausgrabungen, das Zeugenprofil der Ausgrabung des Jahres 1976 abreißen lassen. Es kam die mit Kalkmörtel verfertigte Bedielung eines Gebäudes mit Balkenkonstruktion aus dem 15. Jh. zum Vorschein, darunter eine Grube mit Einfüllung aus dem 14. Jh.

Am ersten Niveau des aus dem 15. Jh. stammenden Westflügels des Schlosses wurden die Mauern untersucht. Auf diesem Niveau wurde eine Fensteröffnung mit Sitzbank aus dem 14. Jh. ausgebrochen, die zur Zeit des Sigismund vermauert war. In der Nähe des Fensters befand sich eine Türöffnung, die gleichfalls während der Bautätigkeiten von Sigismund umgebaut wurde.

Vorläufig wurde die Aufnahme des W-Flügels vom Schloß nur partiell ausgeführt unter der Leitung des Architekten Frau *Ilona Pusztai*, die gleichzeitig Gestaltungsleiterin der Rekonstruktion von Burg Visegrád ist.

